
Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број

**ИСТРАЖИВАЊА И МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА
ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА**

Зборник радова

Музеј жртава геноцида

Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број

**ИСТРАЖИВАЊА И МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА
ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА**
Зборник радова

Издавач
Музеј жртава геноцида

Уредник
Јован Мирковић

ISBN 978-86-86831-10-1

Copyright © 2012, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

ИСТРАЖИВАЊА И МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

— Зборник радова —

Београд ♦ 2012

САДРЖАЈ

Напомена уредника

1

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

Јован Мирковић

**ЖРТВЕ РАТА 1941-1945 СА ПОДРУЧЈА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ,
ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ГЕНОЦИДА**

1

Јасмина Тутуновић-Трифунов

АКЦИЈА ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ 1941-1945

1

Почетак рада и организовање „Акције Диана Будисављевић“

1

Покушаји званичног регистраовања „Акције“ и добијања дозволе за рад

1

Акције преузимања деце из јасеновачких логора:

1

организација транспорта, смештаја и снадбевања

1

Документација о деци преузетој из логора:

1

каротека, спискови, албуми са фотографијама

1

Службена преписка „Акције Диана Будисављевић“

са званичним институцијама НДХ

Опћински уреди, Римокатолички жупни уреди и

Хрватски Црвени криж, Болнице, прихватилишта и домови

Службена преписка „Акције Диана Будисављевић“ са приватним лицима

Предавање документације о деци

и завршетак рада „Акције Диана Будисављевић“

Тања Тулековић

ЕКОНОМИЈЕ ЈАСЕНОВАЧКОГ ЛОГОРА

Дејан Мотл

БОЛНИЦА У ЈАСЕНОВЦУ

Ненад Антонијевић

НЕМАЧКИ ЗАТВОРИ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ (1941-1944)

Прилог I : Извод из Извештаја Комисије за утврђивање

ратних злочина окупатора и њихових помагача

Прилог II: Извод из извештаја анкетне комисије у Косовској Митровици

Драго Његован

ЈЕДАН ДОКУМЕНТ О МАЂАРСКИМ ЗЛОЧИНИМА У ВОЈВОДИНИ

КАО РАЗЛОГУ ЗА ПРЕДЛОГ О ПОТПУНОМ ИСЕЉАВАЊУ МАЂАРА

ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РЕВИЗИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКО – МАЂАРСКЕ

ГРАНИЦЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ПРИЛОЗИ МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈИ ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

Фулгоси Александра, ет ал.

ЕЛАБОРАТ О МЕСТИМА СТРАДАЊА ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА

НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА БЕОГРАДА И ПРЕДУЗЕТИ

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈИМА

Веселинка Кастратовић Ристић

ПРИЛОГ КОЛЕКТИВНОМ ПАМЋЕЊУ: ФОНД МУЗЕЈА ИСТОРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Бранка Цидић

**ЈЕВРЕЈСКИ ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ – ЧУВАР СЕЋАЊА НА ЈЕДАН НАРОД
И ЊЕГОВА ЕДИЦИЈА „МИ СМО ПРЕЖИВЕЛИ – ЈЕВРЕЈИ О ХОЛОКАУСТУ“**

Силвија Крејаковић и Марсела Ескенази-Милутиновић (Есцхенаси-Милутиновић),
КУЛТУРА СЕЋАЊА: РАДИОНИЦЕ О ТРАУМАТИЧНОЈ ПРОШЛОСТИ

Прилог бр. 1: Шта се крије у књигама? У спомен на жртве ИИ светског рата

Прилог бр. 2: Пројекат Живети заједно

(Моћ медија и могућност манипулације у формирању ставова)

Прилог бр. 3: Пројекат: Живети заједно

(Крешење људских права и међенизми заштите;

Праведници међу народима, људи за сва времена)

Јасмина Тутуновић-Трифунов и Ненад Антонијевић,
**ЕЛАБОРАТА ПОКРАЈИНСКЕ КОМИСИЈЕ ВОЈВОДИНЕ
ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПATORА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА,
ПРИРЕЂИВАЧ: ДР ДРАГО ЊЕГОВАН**

Мирјана Савић

ИЗЛОЖБА: КРАЉЕВАЧКИ ОКТОБАР 1941 – ОПОМЕНА

Ненад Антонијевић

ИЗЛОЖБА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА:
„ГУБИМ НЕВИНО СВОЈ ЖИВОТ ЗБОГ НЕВАЉАЛИ И ПРОКЛЕТИ ЉУДИ“

**БРАНИСЛАВ БОЖОВИЋ – ЛИЧНИ ФОНД
АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И БИБЛИОГРАФИЈА**

Ненад Антонијевић

ЛИЧНИ ФОНД АРХИВСКЕ ГРАЂЕ – БРАНИСЛАВ БОЖОВИЋ

Дијана Петровић

ПЕРСОНАЛНА БИБЛИОГРАФИЈА БРАНИСЛАВА БАНЕТА БОЖОВИЋА

Из биографије: Бранислав Бане Божовић

Уводна реч

Персонална библиографија

Монографске публикације

Прилози у зборницима

Прилози у лексиконима – речницима

Прилози у серијским публикацијама

Часописи

Новине

Филмови

Прилзи о Б. Божовићу у периодици

Листови, ревије, новине у којима је Бранислав Божовић објављивао

Часописи у којима је Бранислав Божовић објављивао

НАПОМЕНА УРЕДНИКА

Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина, Зборник радова, пети је Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, којим Музеј, у оквиру своје издавачке делатности, наставља да презентује историјску грађу, спознаје и сећања на геноцид и холокауст, као најекстремнији вид геноцида, на ратне злочине и људске губитке у ратним дешавањима.

У овом Годишњаку су објављени радови подељени у две групе: Прилози истраживању геноцида и ратних злочина и Прилози меморијализацији геноцида и ратних злочина. На крају је дат посебан прилог Лични фонд архивске грађе Бранислав Божовић и библиографија.

Прилози истраживању геноцида и ратних злочина су радови историчара из институција чија је то основна делатност (Музеј жртава геноцида и Спомен подручје Доња Градина) и музеја којем ова тема представља значајан део укупне активности (Музеј Војводине).

Прилози меморијализацији геноцида и ратних злочина су радови стручњака из институција културе и просвете. Елаборат завода за заштиту споменика културе града Београда о местима страдања, стању спомен обележја и конзерваторско-рестаураторским радовима даје исхрану приказ меморијалних објеката на подручју града. Два прилога су у функцији приказа музејских институција (Музеј историје Југославије и Јеврејски историјски музеј), њихових фондова и активности, а један представља вредан прилог едукативне функције музеја у сарадњи са образовним институцијама (Краљево: Народни Музеј у Краљеву и Популарно-хемијска школа „Др Ђорђе Радић“). Изложбе и публикације су такође у функцији меморијализације (чувања сећања) геноцида и ратних злочина, па су стога дати и осврти на две изложбе и две серије публикација (о једној у склопу представљања Јеврејског историјског музеја).

Као посебна целина, дат је краји осврт на формирање, односно дигитализовање личног фонда архивске грађе Бранислава Божовића у Музеју жртава геноцида, са Персоналном библиографијом овог врсног историографа.

Уредник

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

ЈОВАН МИРКОВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945 СА ПОДРУЧЈА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ, ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ГЕНОЦИДА

Апстракт: Злочини геноцида и ратни злочини против српског становништва на простору Босанске Крајине, центру већег, непрекинутог српског етничког простора у средишту Независне Државе Хрватске, сходно идеолошкој основи на којој је почивала ова државна творевина, представљени су кроз бројчану – статистичку анализу достигнутог нивоа пописаности људских губитака, с нагласком на цивилне жртве и посебним освртом на жртве које су карактеристичне за злочине геноцида (деца, жене, старци).

Кључне речи: Босанска Крајина, злочини геноцида, жртве рата, цивилне жртве, страдање деце и старијих лица.

Простор Босанске Крајине је дефинисан на североистоку, северу и западу реком Врбас, реком Савом од Босанске Грађашке до Јасеновца, реком Уном до Босанског Новог и Доње Ивањске, даље сувоземном границом до тромеђе Далмације, Лике и Босанске Крајине, недалеко Книна. Јужна и југоисточна граница нису тачно одређене.¹

Босанска Крајина² је у центру већег, непрекинутог српског етничког простора, а након окупације Југославије се нашла и у центру новостворене Независне Државе Хрватске, творевине настале под патронатом окупационих сила.

Независна Држава Хрватска је не само практичном проведбом терора, већ и читавим низом законских и подзаконских аката, настојала легализовати и уградити у правни систем расистичку политику и политику терора.³ Основна карактеристика да би се неки злочин означио зло-

¹ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 6.

² Под простором Босанске Крајине подразумевамо општине које се налазе у попису „Жртве рата 1941-1945“, из 1964. године: Бања Лука, Бихаћ, Босанска Грађашка, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Петровац, Босанско Грахово, Велика Кладуша, Гламоч, Дрвар, Јајце, Кључ, Лакташи, Mrkočić Град, Приједор, Сански Мост, Цазин и Шипово. Ове општине је у простор Босанске Крајине уврстио и Драгоје Лукић у својим анализама страдања деце. Види: Драгоје Лукић, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941-1945, Именословник 74.762 жртве млађе од 14 година*, књига 2, рукопис, Београд 1998 (даље: Лукић, *Деца на ломачи рата*), Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), лични фонд: Драгоје Лукић (ЛФ ДЛ). Види такође: Драган Цветковић, *Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 82.

³ Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941; knjiga 1, svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8, svezak 71-80; knjiga 9, svezak 81-90 i knjiga 10. svezak 92, Naklada knjižare St. Kugli,

чином геноцида је изражена намера да се уништи нека национална, већинска, етничка или расна група. Да је у НДХ вршен злочин геноцида над Србима, Ромима и Јеврејима, показује намера исказана кроз законску регулативу, јавним иступима функционера усташког покрета и нове државе и пракса масовних ликвидација и депортација становништва. На основу тзв. расних закона и праксе нацистичке Немачке, у НДХ је, од самог њеног оснутка, започео погром Јевреја, њихово логорисање и ликвидације, уз претходну плјачку и одузимање имовине. Од 1942. године, њима су придружени и Роми, као неаријевска – нижа раса. За НДХ и усташки покрет, далеко већи проблем представља српско становништво, које чини једну трећину укупног становништва, а чији погром почиње такође од проглашења НДХ.⁴

Масовни злочини управних, судских и војно-полицијских органа и постројби НДХ, као и усташке организације и партијских постројби, од првих дана постојања ове државне творевине, усмерени су првенствено на српски етнички простор, са настојањем да се физичком ликвидацијом српског етноса разбије његов континуитет и концентрација.

И административном поделом на велике жупе (22 велике жупе и главни град Загреб као посебна јединица)⁵ НДХ је настојала да српски етнички простор подели на што више административних јединица. Та-

Zagreb s. a. (1941); *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, том 1, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd 1993 (даље: *Zločini NDH*); *Ustaški zakoni*, Privedivač Goran Babić, Beograd 2000, 332 (даље: *Ustaški zakoni*); Nikola Živković i Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd 1998 (даље: Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*); *Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995 (даље: *Ustaša – dokumenti*).

У прва три месеца постојања НДХ, донети су, међу осталима: Законска одредба за обрану народа и државе (17. IV), Законска одредба о забрани Ћирилице (25. IV), Законска одредба о држављанству (30. IV), Законска одредба о расној припадности (30. IV), Законска одредба о заштити аријске крви и части Хрватског народа (30. IV), Законска одредба о пријелазу с једне вјере на другу (3. V), Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа (4. VI), Законска одредба о обавезној пријави иметка жидова и жидовских подuzeћа (5. VI), Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка (5. VI), Законска одредба о оснутку Државног равнatelства за понову (24. VI), Изванредна законска одредба и заповијед, (26. VI), којом је установљена колективна одговорност Жидова (Јевреја) и налог да се отпреме у „заточеничка збиралишта под ведрим небом“, Законска одредба о имовини особа, које су напустиле подручје Независне Државе Хрватске (6. VIII). Види: *Narodne novine*, од 17, 25. и 30. априла; 5. маја; 4, 5, 24. и 26. јуна 1941.

⁴ Више о злочинима у периоду април-август 1941 (пре побуне српског становништва због терора и погрома) види: Јован Мирковић, *Хронологија злочина (април-август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске* (даље: *Хронологија злочина*), у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 11-78.

⁵ Zakonska odredba o velikim župama, br. CLIX-345-Z.p. – 1941, od 10. lipnja 1941, „*Narodne novine*“ br. 49 od 10. juna 1941 (Оснивање, подручје и почетак пословања одређени су посебном законском одредбом); *Popis imena mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, uredio Dr Hrvoje Velzek, nadstojnik odsjeka S.O.R, Zagreb 1942, 537 (Даље: *Popis imena mjesta u NDH*).

ко је простор Босанске Крајине припадао великим жупама: *Сана-Лука*, Бања Лука (котари: Бања Лука, Кључ, Приједор, Сански Мост, град Бања Лука); *Крбава-Псат*, Бихаћ (котари: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Џазин, град Бихаћ); *Гора*, Петриња (котар Босански Нови); *Ливац-Запоље*, Нова Градишча (котари: Босанска Дубица и Босанска Градишча); *Плива-Рама*, Јајце (котари Јајце и Гламоч) и *Брибир-Сидрага*, Книн (котар Босанско Грахово).⁶

Стварни ратни губици у Другом светском рату на простору Југославије⁷ утврђивани су пописима: Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године,⁸ пописом из 1950. године, који је организовао СУБНОР,⁹ те пописом „Жртве рата“ из 1964. године.¹⁰ Међутим, ниједан попис, као ни материјал Репарационе комисије о људским и материјалним губицима,¹¹ није дао децидан одговор о стварном броју страдалих у току Другог светског рата на југословенским простору, па тако ни на подручју НДХ.

Пописом „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године утврђено је 597.323 смртно страдала лица,¹² а резултати и материјали пописа су дуго били под ембаргом, због методолошких и проведбених слабости (нпр. пописиване су само „жртве фашистичког терора“, а не и сви људски губици) и зато што пописни резултати нису дали претпостављене податке. У Музеју жртава геноцида, у оквиру пројекта „Људски губици у Другом светском рату“, врши се ревизија Пописа, са уносом података о смртно страдалим лицима без обзира на националну, расну, верску, идеолошку, политичку и војну припадност и до сада је идентификовано, за простор претходне Југославије, укупно 660.002 лица¹³ (што чини око 60% стварних ратних губитака према релевантним рачунањима демо-

⁶ *Popis imena mesta u NDH*, 537-562.

⁷ О демографским и стварним ратним губицима на основу рачунања статистичким методада види: Јован Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Бања Лука – Београд, 2000, 212-222; Исти: *Predgovor = Forward*, у: *Злочини у логору Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp* (fototipsko izdanje), Banja Luka 2000, V-XIX.

⁸ Статистичка служба Државне комисије је дала број од 505.182 жртве ратних злочина на простору ФНРЈ (без припадника оружаних формација НОВ и ПОЈ и тзв. квислиншких формација). Види: Мирковић, Хронологија злочина, 65; Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata (I), Beograd 1996, 42.

⁹ Попис из 1950. се само помиње у литератури, а објављен је једино податак из збирних табела за Хрватску (155.142, односно 156.226 жртава). Mate Rupić, *Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, Dijalog povjesničara/istoričara 4, Zagreb 2001, 544.

¹⁰ *Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa)*, Beograd 1966, Reprint: Beograd 1992 (даље: *Žrtve rata – rezultati popisa*); Mirković, *Predgovor = Forward*, XIX i XXI.

¹¹ *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Beograd 1946.

¹² *Жртве рата – резултати пописа*, 6.

¹³ База података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941-1945“, анализа рађена септембра 2008.

графа):¹⁴ Срби 392.897 (59,6%), остали југословенски народи 140.815 (21,3%), Јевреји 52.731 (8%), остало и непознато 73.559 (11,1%); а за простор НДХ, 455.973 смртно страдала лица (што чини 7,25% од претпостављеног становништва НДХ):¹⁵ Срби 291.356 (63,9%, а у становништву учествују са 30,6%), Хрвати 79.329 (17,4%, а у становништву учествују са 52,4%), Мусимани 32.714 (7,2%, а у становништву учествују са 11,1%), Јевреји 28.497 (6,3%, а у становништву учествују са 0,6%), Роми 12.240 (2,7%, а у становништву учествују, претпоставља се, са 0,3%), остали и непознато 11.837 (2,6%, а у становништву учествују са 5,0%).¹⁶

Простор који обрађујемо чини 11,23% простора НДХ.¹⁷ Према попису из 1931. године, има 659.701 становника,¹⁸ од чега је 63,39% православ-

Процентуално учешће у становништву и жртвама у НДХ

¹⁴ Vidi: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, и рачунања Савезног завода за статистику у: *Žrtve rata – rezultati popisa*.

¹⁵ Према подацима немачког Министарства иностраних послова од 1. маја 1941, које је по налогу Рибентропа (von Ribbentrop) израдио виши советник у МИП-у фон Шмиден (von Schmieden), према: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963, 22: укупно 6.285.000; Хрвати 3.300.000; Срби 1.925.000; мусимани 700.000; Немци 150.000; Мађари 75.000; Чеси и Словаци 65.000; Јевреји 40.000 и Словенци 30.000. Роми нису исказани. Ови подаци су ближи реалном стању него подаци дати у сагласности са становништвом усташке политике (да се приказује мањи број Срба а увећава број Хрвата, који се дају заједно с мусиманима), које даје P. Pekić, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942, 97: укупно 6.439.331, Хрвати 4.868.831; Срби 1.250.000; Остали 320.500, без података за Јевреје и Роме.

¹⁶ База података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941-1945“.

¹⁷ Marjanović, n. d., 22. Простор НДХ заузима, према немачком МИП-у, 98.572 km², у Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši – Beograd 2000, I, 24. Овај простор има 102.000 km², а простор Босанске Крајине према Цветковић, n. d., 82, заузима 11.073 km².

¹⁸ Дигитални материјал (CD) Савезног завода за статистику Савезне Републике Југославије „Попис 1991“ (у даљем тексту: CD-Попис 1991) садржи и податке о ранијим

не, 12,01% римокатоличке, 23,84% исламске вероисповести, а осталих је 0,76%. Према израчунавањима демографа за БиХ, укупан број становника би од 1931. до 1941. порастао за око 22%.¹⁹ Ако то применимо на простор који обрађујемо, тада би 1941. године на њему било 804.835 становника, што представља 12,78% броја становника НДХ. Треба приметити да се демографи слажу да је стопа годишњег прираста различита код разних верских/националних група.²⁰

Тешко је упоређивати податке према пописима, пошто се не користе иста методологија ни параметри. Потешкоћу при упоређивању чини и различита административно територијална подела у време пописа. Простор који анализирамо је донекле могуће сагледавати у разним временским периодима када га посматрамо као целину, али је то знатно теже по ужим јединицама.

У време пописа 1931, срезу Босански Петровац припада котарска испостава Кулен Вакуф (такође и приликом пописа 1921), док је у време пописа 1948. Кулен Вакуф у срезу Бихаћ.

Дрвар је у попису 1921. котарска испостава среза Босански Петровац, 1931. је у срезу Босанско Грахово, а 1948. Дрвар је срез.

Велика Кладуша је у пописима 1921. и 1931. котарска испостава среза Џазин, а 1948. је срез.

У пописима из 1931. и 1948, општина Лакташи је у срезу Бања Лука, а Шипово у срезу Јајце.²¹

По попису из 1931. године,²² српско становништво је чинило апсолутну већину у срезовима Бања Лука (59,93%), Босанска Градишка (69,22%), Босанска Дубица (84,88%), Босанска Крупа (67,10%), Босански

пописима, а за нас су интересантни пописи из 1931. и 1948. За Попис из 1931. види и: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, Knjiga I: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* i Knjiga II: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Opšta državna statistika, štampa: Državna štamparija, Beograd 1938, 139+139 (даље: *Definitivni rezultati popisa 1931*). Пописом из 1921, овај простор је имао 525.449 становника. Види: CD-Попис 1991 и *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, 31. јануара 1921. године, Дирекција државне статистике у Београду, штампа: Државна штампарija, Сарајево 1924, 254 (даље: *Претходни резултати пописа 1921*).

¹⁹ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 12, је прерачунао да је број становника БиХ 1931. године (попис рађен по базовинама, по вероисповести и матерњем језику) износио 2.321.502, а да би 1941. износио 2.850.396 (стр. 12), односно 2.825.000 (стр. 18). Богољуб Кочовић, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, на стр. 69 наводи да би тај број 1941. године износио 2.814.000 становника. У CD-Попис 1991 је прерачунато да би 1921. године БиХ имала 1.890.440, а 1931. године 2.323.555 становника. Види и: *Definitivni rezultati popisa 1931* и *Претходни резултати пописа 1921*.

²⁰ Кочовић, н. д., 69, наводи да су Срби у периоду 1931-1941. имали најјачи прираштај, затим Муслимани, а потом Хрвати, док у каснијем периоду Муслимани имају најјачи прираштај.

²¹ CD-Попис 1991; *Претходни резултати пописа 1921*; *Definitivni rezultati popisa 1931*.

²² CD-Попис 1991; *Definitivni rezultati popisa 1931*.

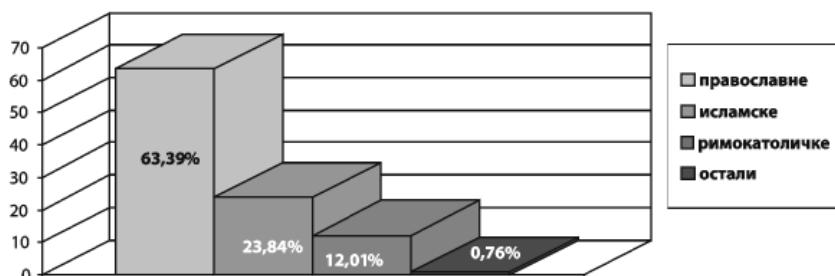
Нови (79,24%), Босански Петровац (75,70%), Босанско Грахово (94,36%), Гламоч (80,09%), Кључ (66,55%), Мркоњић Град (81,41%), Приједор (58,57%) и Сански Мост (60,47%), а релативну већину је имало у срезовима Бихаћ (43,70%) и Јајце (49,84%). Једино у срезу Цазин су апсолутну већину имали муслимани (74,68%). По попису из 1948. године (подсећамо: Дрвар и Велика Кладуша су срезови, Кулен Вакуф је у срезу Бихаћ, Лакташи су у срезу Бања Лука и Шипово у срезу Јајце), српско становништво губи, а мусимански добија апсолутну већину у срезу Босанска Крупа (Срби 48,85%, муслимани 50,07%), док у срезу Бихаћ српско становништво губи релативну, а мусимански добија апсолутну већину (Срби 25,68%, муслимани 51,36%).

Становништво на подручју Босанске Крајине према пописима из 1931. и 1948. године

**Учешће у становништву на подручју Босанске Крајине
према пописима из 1931. и 1948. године**

Редни број	Срез (општина)	1931. по вероисповести					1948. по националности				
		Укупно	Православна	Римокатол.	Исламска	Остали	Укупно	Срби	Хрвати	Неоп. мусимани	Остали
	Σ Босанска Крајина	100,00	63,39	12,01	23,84	0,76	100,00	59,72	12,17	27,27	0,84
1	Бања Лука	100,00	59,93	27,24	11,25	1,58	100,00	62,63	24,75	10,44	2,18
2	Бихаћ	100,00	43,70	20,35	35,52	0,43	100,00	25,68	22,53	51,36	0,43
3	Босанска Градишка	100,00	69,22	15,17	12,82	2,79	100,00	71,33	10,73	15,83	2,11
4	Босанска Дубица	100,00	84,88	4,96	9,17	0,99	100,00	86,90	4,11	8,82	0,17
5	Босанска Крупа	100,00	67,10	0,74	32,14	0,02	100,00	48,85	0,99	50,07	0,09
6	Босански Нови	100,00	79,24	4,80	15,77	0,19	100,00	78,57	3,38	17,88	0,17
7	Босански Петровац	100,00	75,70	4,85	19,35	0,10	100,00	74,01	1,32	24,57	0,10
8	Босанско Грахово	100,00	94,36	5,43	0,18	0,03	100,00	96,13	3,79	0,05	0,03
9	Велика Кладуша						100,00	19,68	5,01	75,30	0,01
10	Гламоч	100,00	80,09	5,39	14,50	0,02	100,00	80,18	3,59	16,18	0,05
11	Дрвар						100,00	98,57	0,82	0,32	0,29
12	Јајце	100,00	49,84	20,78	29,28	0,10	100,00	46,58	26,80	26,41	0,21
13	Кључ	100,00	66,55	4,14	29,23	0,08	100,00	67,43	4,40	28,02	0,15
14	Лакташи										
15	Мркоњић Град	100,00	81,41	9,01	9,57	0,01	100,00	86,74	7,05	6,17	0,04
16	Пријedor	100,00	58,57	10,74	28,81	1,88	100,00	54,81	11,46	31,89	1,84
17	Сански Мост	100,00	60,47	14,38	24,91	0,24	100,00	56,70	17,12	26,12	0,06
18	Цазин	100,00	23,42	1,89	74,68	0,01	100,00	7,11	0,98	91,87	0,04
19	Шипово										

**Процентуално учешће у становништву Босанске крајине
према попису из 1931. године по вероисповести**

Из Базе података „Жртве рата 1941-1945“ анализирали смо до-стигнути ниво ревизије Пописа за смртно страдала лица на подручју Босанске Крајине.²³

На овом простору је евидентирано 105.624 смртно страдалих лица, што чини 23,16% евидентираних жртава у НДХ, и 13,12% претпоставље-ног становништва 1941. године овог подручја (број евидентираних жрта-ва у НДХ у односу на претпостављено становништво 1941. износи 7,25%), односно ако до сада евидентиране људске губитке овог простора упоре-димо са демографским израчунавањима стварних ратних губитака, та-да се стварни људски губици могу проценити до 23% претпостављеног становништва. Напомињемо да претпостављено становништво овог про-стора учествује са 12,78% у становништву НДХ.

Анализе жртава рата са овог простора по општинама, рађене су према Бази података „Жртве рата 1941-1945“.²⁴ Њихово учешће је раз-матрано према полу, према националној припадности, према години смрти, према одговорнима за страдање, према категоријама страдања, према узроку смрти и према занимању.

Према полној припадности, на подручју Босанске Крајине је 69,86% жртава било мушких пола, а 29,56% женских, док се за 0,58% пол није могао утврдити.

Жртве рата на подручју Босанске Крајине према полу

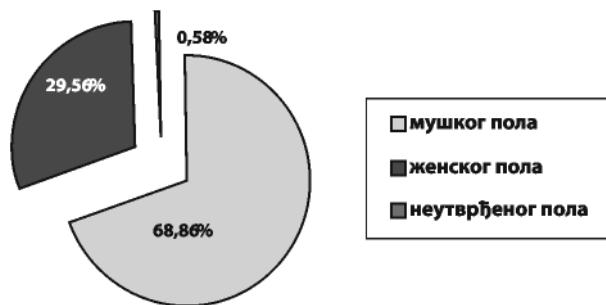
Р.бр.	Општина рођења	Укупно	М	Ж	Д
	Σ Босанска Крајина	105.624	73.784	31.224	616
1	Бања Лука	4.533	3.218	1.308	7
2	Бихаћ	6.445	4.461	1.968	16
3	Босанска Грађишка	16.067	8.618	7.170	279
4	Босанска Дубица	16.173	11.507	4.623	43
5	Босанска Крупа	9.087	6.203	2.857	27
6	Босански Нови	8.901	6.926	1.974	1
7	Босански Петровац	4.708	3.380	1.323	5
8	Босанско Грахово	1.162	1.015	146	1
9	Велика Кладуша	4.118	2.650	1.466	2
10	Гламоч	3.019	2.018	997	4
11	Дрвар	2.773	2.101	669	3
12	Јајце	1.444	1.092	352	—
13	Кључ	2.541	2.238	302	1
14	Лакташи	1.889	1.444	413	32

²³ Анализе рађене април-мај 2011.

²⁴ Анализе рађене април-мај 2011.

15	Мркоњић Град	2.468	1.967	498	3
16	Приједор	7.631	6.123	1.503	5
17	Сански Мост	6.214	4.545	1.664	5
18	Цазин	3.614	2.268	1.179	167
19	Шипово	2.837	2.010	812	15

Жртве рата 1941-1945 Босанске крајине према полу

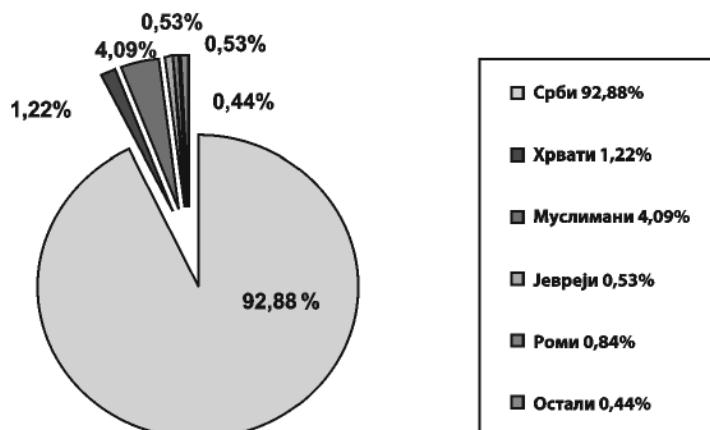
Према полној структури, најизразитији губици женског становништва су у општини Босанска Градишка (44,63%), преко једне трећине свих жртава женског пола је у општини Босанско Грашово (35,60%), а око једне трећине у општини Гламоч (33,02%), док их је нешто мање у општинама Цазин (32,62%) и Босанска Крупа (31,44%), преко једне четвртине је у општинама Бања Лука (28,85%), Шипово (28,62%), Босанска Дубица (28,58%), Босански Петровац (28,10%) и Сански Мост (26,78%). У општинама Дрвар, Јајце, Босански Нови, Лакташи и Мркоњић Град жртве рата женског пола чине преко једне петине свих жртава, а испод петине их је само у општинама Босанско Грашово, Приједор и Кључ.

Према националној припадности, Срба је 92,88%, Хрвата 1,22%, Муслимана 4,09%, Јевреја 0,53%, Рома 0,84% и осталих 0,44%. У односу на претпостављено становништво 1941. године, евидентиране жртве чине 13,12%. У српском корпусу то износи 19,23%, хрватском 1,33% и муслиманском 2,25% (односно ако хрватско и муслиманско становништво посматрамо као један национални и политички корпус, како се то чинило у НДХ, тада евидентиране жртве чине 1,94% претпостављеног становништва). За Јевреје и Роме нема података у попису из 1931, па отуда ни претпостављеног броја у 1941. години. Неупотребљиво је и поређење категорије остали са укљученим Јеврејима и Ромима (проценат губитка претпостављеног корупуса је 31,30%), пошто су готово сви Јевреји смртно страдали, а за Роме су мањкови и подаци Пописа жртава рата. Ако се упореде губици према националном корпусу, тада је однос броја жртава Хрвата и Срба 1:14,5, Муслимана и Срба 1:8,5, а Хрвата и Муслимана заједно према Србима 1:9,9.

Жртве рата на подручју Босанске Крајине према националности

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Мусимани	Јевреји	Роми	Остали
	Σ Босанска Крајина	105.624	98.103	1.285	4.321	555	892	468
1	Бања Лука	4.533	3.631	248	313	288	5	48
2	Бихаћ	6.445	5.029	201	1.104	71	19	21
3	Босанска Градишка	16.067	14.687	105	295	41	849	90
4	Босанска Дубица	16.173	15.934	86	105	8	4	36
5	Босанска Крупа	9.087	8.763	18	280	—	—	26
6	Босански Нови	8.901	8.641	46	183	12	1	18
7	Босански Петровац	4.708	4.511	87	91	7	—	12
8	Босанско Грахово	1.162	1.117	31	2	1	—	11
9	Велика Кладуша	4.118	3.675	17	418	2	—	6
10	Гламоч	3.019	2.838	29	140	3	—	9
11	Дрвар	2.773	2.755	14	—	1	—	3
12	Јајце	1.444	1.241	53	120	25	—	5
13	Кључ	2.541	2.319	26	173	7	11	5
14	Лакташи	1.889	1.823	26	2	—	—	38
15	Мркоњић Град	2.468	2.315	49	98	2	1	3
16	Приједор	7.631	7.034	114	348	28	—	107
17	Сански Мост	6.214	5.767	119	251	59	1	17
18	Цазин	3.614	3.226	15	364	—	1	8
19	Шипово	2.837	2.797	1	34	—	—	5

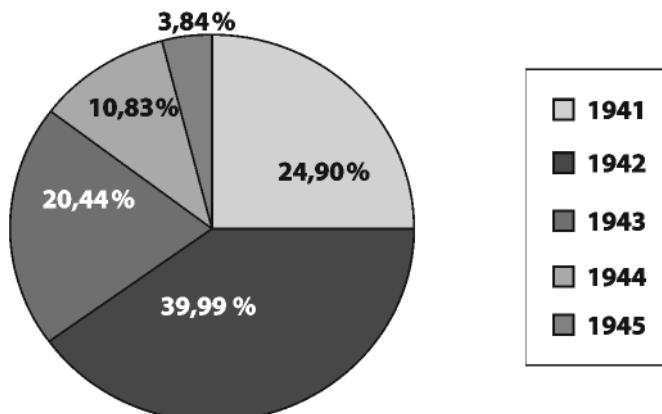
Жртве рата 1941-1945 Босанске крајине према националности

Жртве на подручју Босанске Крајине према години смрти

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	Σ Босанска Крајина	105.624	26.299	42239	21.588	11.442	4.056
1	Бања Лука	4.533	686	2.581	468	513	285
2	Бихаћ	6.445	2.646	693	2.019	734	353
3	Босанска Градишка	16.067	437	11.432	1.020	2.664	514
4	Босанска Дубица	16.173	649	13.054	1.291	768	411
5	Босанска Крупа	9.087	4.148	702	3.310	634	293
6	Босански Нови	8.901	2.081	4.228	1.566	636	390
7	Босански Петровац	4.708	1.154	387	2.439	565	163
8	Босанско Грахово	1.162	179	181	466	230	106
9	Велика Кладуша	4.118	2.124	792	738	308	156
10	Гламоч	3.019	1.431	228	808	432	120
11	Дрвар	2.773	341	343	1.135	757	197
12	Јајце	1.444	918	220	141	112	53
13	Кључ	2.541	1.043	336	729	303	130
14	Лакташи	1.889	132	556	137	957	107
15	Мркоњић Град	2.468	1.607	274	301	204	82
16	Приједор	7.631	1.172	4.431	1.137	644	247
17	Сански Мост	6.214	1.722	824	3.019	429	220
18	Цазин	3.614	2.217	329	570	336	162
19	Шипово	2.837	1.612	648	294	216	67

Жртве рата 1941-1945 Босанске крајине према години смрти

По години смрти, највећи број жртава је страдао у прве две године рата, и то 1942. године 39,99%, а за 1941. проценат износи 24,90, затим следе 1943. са 20,44%, 1944. са 10,83% и 1945. са 3,84%. Разлике су и по ужим подручјима. Најбројније жртве у 1942. имају општине Козаре и Поткозарја, захваћене тог лета немачко-усташком офанзивом, укључујући и Бања Луку, док општине с простора Грмече и Подгрмече, Бихаћке и Џазинске Крајине, као и југоисточног дела Босанске Крајине, најбројније жртве имају 1941. године, али и значајне жртве 1943, у време немачко-усташких офанзивних акција и акција чишћења терена. Општинама са највећим бројем жртава у првој години рата би се могла припојити и Бања Лука, пошто жртве фебруарског поколја 1942. у Дракулићу, Мотикама и Шарговцу одговарају карактеру злочина из 1941, почињених без формалног повода и узрока. Наме, иако се већина цивилних жртава (жртве директног терора) у току рата на простору НДХ могу подвести под жртве геноцидне политике НДХ, то се посебно односи на жртве из прве године рата, када и није било оружаног отпора изазваних масовним злочинима, што је био формални повод (тако се иначе радило, поготово касније) за масовне директне злочине, у форми одмазде и чишћења, односно пацификације терена.

Жртве рата на подручју Босанске Крајине према одговорним за страдање

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Одговорни за страдање				
			Хрв. постројбе ²⁵	Немци ²⁶	Четници	Остали	Непознато
	Σ Босанска Крајина	105.624	42.981	7.410	289	306	54.638
1	Бања Лука	4.533	2.039	155	41	2	2.296
2	Бихаћ	6.445	1.401	389	126	42	4.487
3	Босанска Градишка	16.067	11.653	543	3	45	3.823
4	Босанска Дубица	16.173	7.434	2.788	—	4	5.947
5	Босанска Крупа	9.087	3.642	405	4	23	5.013
6	Босански Нови	8.901	2.793	739	1	13	5.355
7	Босански Петровац	4.708	1.182	234	10	45	3.237
8	Босанско Грахово	1.162	132	33	6	7	984
9	Велика Кладуша	4.118	1.466	63	7	8	2.574
10	Гламоч	3.019	1.512	142	39	3	1.323
11	Дрвар	2.773	243	289	4	17	2.220

²⁵ Усташе, домобрани, оружништво, полиција, укључујући хrvatske легионарске јединице, хrvatske и муслиманске милиције и СС јединице састављене од држављана НДХ (муслимана и Хрвата).

²⁶ Укључујићи жртве које је проузроковала и 7. СС дивизија „Принц Еуген“, састављена од југословенских грађана немачке националности – фолксдојчера.

12	Јајце	1.444	632	19	3	3	787
13	Кључ	2.541	588	74	4	–	1.875
14	Лакташи	1.889	723	79	2	2	1.083
15	Мркоњић Град	2.468	898	40	7	4	1.519
16	Приједор	7.631	2.116	793	28	4	4.690
17	Сански Мост	6.214	1.826	504	3	18	3.863
18	Цазин	3.614	1.420	75	1	61	2.057
19	Шипово	2.837	1.281	46	–	5	1.505

Према одговорним за страдање, највећи број и проценат су у групи „непознати“ (51,73%), што је вишe последица важећег идеолошког и политичког става о „братству и јединству“ и „неотварању стариx рана“, него што се доиста ради о томе да су одговорни непознати (нпр. налазе се подаци, између остalog, о лицима страдалим у усташким логорима, а да није наведен починилац злочина и одговорни за страдање). Као познати починиоци злочина и одговорни за страдање, наведени су: хрватске постројбе за 40,69%, Немци за 7,02%, четници за 0,27% и остали познати за 0,29% смртно страдалих лица.

Жртве рата 1941-1945 Босанске крајине према одговорним за страдање

По категоријама страдања, војних жртава је 19.993 или 18,93%, а цивилних 85.691 или 81,13%. У војним жртвама, припадници војске бивше Краљевине Југославије (БВЈ) чине 498 или 0,47%,²⁷ а припадници

²⁷ Укључени су и припадници војске Краљевине Југославије заробљени у априлском рату, а потом убијени или умрли и погинули.

НОВ и ПОЈ (НОВ) 19.435 или 18,40%.²⁸ Цивилне жртве на табели су дате у рубрикама: институције државе, директни терор, немачка офанзива, друге категорије, остало и непознато, а на графикону су у групу „друге категорије“ спојене збирна група „друге категорије“ и „немачка офанзива“. У збирној групи „институције државе“, евидентирано је 30.573 или 28,94%, а дате категорије су: „логор“, „ затвор“, „депортација“, „принудни рад“ и „дечја прихватилишта“, јер је понекад тешко разлучити о којој се категорији у ствари ради. Овај проблем је произишао и због методолошких слабости пописа 1964, недовољне обучености пописивача, а понекад и некомпетентности давалаца података. „Дечја прихватилишта“ су увршћена овде зато што се ради о деци избављеној из логора и смештеној у институције државе, које су се називале „дечја прихватилишта“, али су нека од њих у ствари били „дечји логори“, односно деца у „прихватилиштима“ су умирала од последица боравка у њима.²⁹

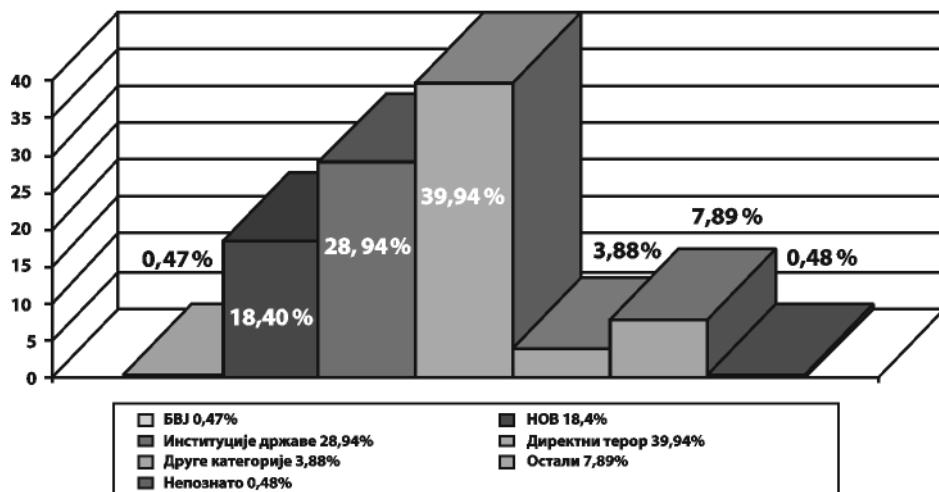
Жртве рата на подручју Босанске Крајине према категорији страдања

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	БВЈ	НОВ	Инстит. државе	Директ. терор	Немачке офанзиве	Друге кат.	Остало	Непознато
	Σ Босанска Крајина	105.624	498	19.435	30.573	42.187	2.377	1.716	8.333	506
1	Бања Лука	4.533	38	870	781	2.551	—	157	101	35
2	Бихаћ	6.445	37	1.113	770	3.384	304	145	641	51
3	Босанска Грађишка	16.067	34	1.161	11.785	1.641	3	112	1.250	81
4	Босанска Дубица	16.173	36	1.566	9.960	2.548	40	194	1.794	35
5	Босанска Крупа	9.087	46	1.674	528	5.440	598	27	725	49
6	Босански Нови	8.901	42	1.577	2.293	3.217	239	197	1.314	23
7	Босански Петровац	4.708	42	1.659	154	2.491	167	7	162	26
8	Босанско Грахово	1.162	7	681	76	273	8	40	66	11
9	Велика Кладуша	4.118	14	831	233	2.899	32	4	94	11
10	Гламоч	3.019	8	511	94	1.783	2	226	383	12
11	Дрвар	2.773	26	1.351	89	813	210	19	251	14
12	Јајце	1.444	7	204	162	967	1	60	38	5
13	Кључ	2.541	40	826	115	1.388	16	91	56	9
14	Лакташи	1.889	13	335	593	601	—	23	312	12
15	Мркоњић Град	2.468	23	429	78	1.662	16	90	157	13
16	Пријedor	7.631	25	1.943	1.974	2.776	67	253	546	47
17	Сански Мост	6.214	29	1.565	359	3.423	632	7	168	31
18	Цазин	3.614	23	586	366	2.363	38	20	211	7
19	Шипово	2.837	8	553	163	1.967	4	44	64	34

²⁸ Укључени су и заробљени, а затим убијени или умрли и погинули припадници НОВ и ПОЈ.

²⁹ Институције државе: 30.573 (логор: 26.166, затвор: 2.246, депортација: 1.891, принудни рад: 119 дечја прихватилишта: 151).

Жртве рата 1941-1945 Босанске крајине према категорији страдања

У категорији „директни терор“, или како је колоквијално називамо „на кућном прагу“, највише жртава, 42.187 или 39,94%,³⁰ је у категорији „немачка офанзива“, а ради се о цивилним жртвама за време немачких офанзива (овде, у табеларном прегледу, види се да нису увршћене цивилне жртве усташко-немачке офанзиве на Козари, јер су углавном дате у категорији „у директном терору“), којих је евидентирано 2.377 (2,25%).³¹ У групи „друге категорије“ је евидентирано 1.716 жртава или 1,62%,³² а у графикону смо ове две групе дали заједно (друге категорије и немачка офанзива) и оне броје 4.093 жртаве или 3,88%, остало 7,89% и непознато 0,48%.

Жртве рата на подручју Босанске Крајине према узроку смрти

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Узрок смрти			
			убијен	погину	умро	нестао
	Σ Босанска Крајина	105.624	78.689	20.659	5.062	1.214
1	Бања Лука	4.533	3.396	980	91	66
2	Бихаћ	6.445	4.356	1.482	511	96
3	Босанска Грађишка	16.067	13.846	1.213	831	177

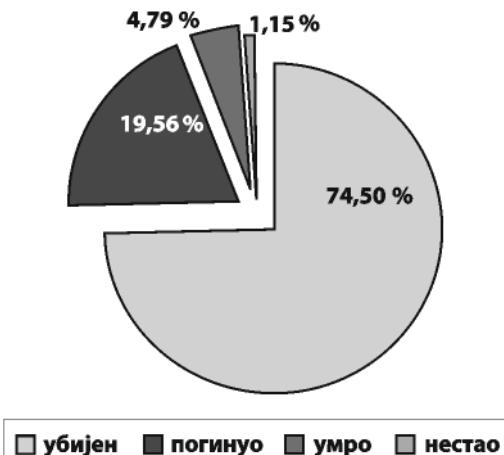
³⁰ Збирна група „директни терор“ обухвата категорије: „директни терор“, „масовни поколји“, „код куће“, „у цркви“, „бачен у јаму“, „у збегу“, „бачен у реку“, „приликом бомбардовања“.

³¹ Категорије „немачка офанзива“ и „немачки десант“.

³² Збирна група „друге категорије“ обухвата категорије страдања: „као цивил“, „приликом борби“, „у НОР-у“.

4	Босанска Дубица	16.173	13.491	1.645	853	184
5	Босанска Крупа	9.087	6.699	1.715	544	129
6	Босански Нови	8.901	6.926	1.679	229	67
7	Босански Петровац	4.708	2.728	1.614	326	40
8	Босанско Грахово	1.162	382	691	69	20
9	Велика Кладуша	4.118	3.115	788	191	24
10	Гламоч	3.019	2.251	704	45	19
11	Дрвар	2.773	1.042	1.337	347	47
12	Јајце	1.444	1.172	245	14	13
13	Кључ	2.541	1.495	861	154	31
14	Лакташи	1.889	1.491	340	36	22
15	Мркоњић Град	2.468	1.918	501	32	17
16	Приједор	7.631	5.211	2.066	227	127
17	Сански Мост	6.214	4.270	1.549	335	60
18	Цазин	3.614	2.717	685	181	31
19	Шипово	2.837	2.183	564	46	44

Жртве рата 1941-1945 Босанске крајине према узроку смрти

Анализа по узроку смрти показује: убијених је 74,50%, погинулих 19,56%, умрлих 4,79% и несталих 1,15%, а то одговара анализи жртава по категоријама, пошто су цивилне жртве углавном у групи „убијени“,³³ а војне у групи „погинули“.³⁴

³³ Обухваћени су: убијени, стрељани, заклани, спаљени, обешени, утопљени, отровани.

³⁴ Категорија „погинули“ односи се углавном на војне жртве, а увршћени су и погинули од заостале мине и заостале бомбе, што се односи углавном на цивилне жртве.

Жртве рата на подручју Босанске Крајине према занимању

Р. бр.	Општина рођења	Пољопривредници	Индустријаци, занатлије, трговци	Радници	Службеници, стручњаци, учитељи, професори, слободне професије	Издржавана лица	Остало занимања	Незапослени и непознато	Укупно
	Σ Босанска Крајина	42.497	1.944	7.575	1.225	38.745	834	12.804	10.5624
1	Бања Лука	1.685	211	384	205	1.868	63	117	4.533
2	Бихаћ	2.423	191	660	112	2.786	62	211	6.445
3	Босанска Градишка	3.678	155	277	62	6.924	27	4.944	16.067
4	Босанска Дубица	6.455	193	397	66	6.345	26	2.691	16.173
5	Босанска Крупа	3.877	167	367	78	3.860	50	688	9.087
6	Босански Нови	4.467	180	1.020	120	2.373	45	695	8.901
7	Босански Петровац	1.835	99	551	64	1.872	245	42	4.708
8	Босанско Грахово	506	60	301	49	191	25	30	1.162
9	Велика Кладуша	2.225	46	84	7	1.629	13	114	4.118
10	Гламоч	994	57	132	33	850	35	918	3.019
11	Дрвар	649	65	982	61	947	27	42	2.773
12	Јајце	609	47	173	30	550	21	14	1.444
13	Књуч	1.212	83	706	51	434	35	20	2.541
14	Лакташи	1.045	48	64	18	439	11	264	1.889
15	Мркоњић Град	1.454	80	158	32	676	30	38	2.468
16	Пријedor	3.543	154	705	129	1.835	55	1.210	7.631
17	Сански Мост	3.127	51	345	70	2.424	34	163	6.214
18	Цазин	1.427	38	69	17	1.468	14	581	3.614
19	Шипово	1.286	19	200	21	1.273	16	22	2.837

По занимањима је страдало 40,24% пољопривредника, 1,84% индустрисалаца, занатлија и трговаца, 7,17% радника, 1,16% службеника и стручњака, учитеља и професора и припадника слободних професија, 36,68% издржаваних лица,³⁵ 0,79% осталих занимања, 12,12% незапослени и непознатих занимања.

* * *

Према истраживању Драгоја Лукића,³⁶ укупан број деце до 14 година живота која су страдала на простору НДХ износи 74.762, од чега је убијено 60.234, а 14.528 се воде као жртве рата (погинули, умрли, нестали). По националној структури, српске деце је 42.791, ромске 5.737, муслиманске 5.434, јеврејске 3.710, хрватске 2.289, а осталих и непознатих је 273.

Деца жртве рата на подручју Босанске Крајине према полу³⁷

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Деца	М	Ж	Неп
	Σ Босанска Крајина	105.624	24.392	13.284	11.010	98
	%		100	54,46	45,14	0,40
1	Бања Лука	4.533	1.043	552	484	7
2	Бихаћ	6.445	1.508	793	707	8
3	Босанска Грађишка	16.067	5.033	2.576	2.448	9
4	Босанска Дубица	16.173	4.419	2.568	1.847	4
5	Босанска Крупа	9.087	2.610	1.424	1.159	27
6	Босански Нови	8.901	1.254	757	497	—
7	Босански Петровац	4.708	1.095	592	498	5
8	Босанско Грахово	1.162	73	53	19	1
9	Велика Кладуша	4.118	1.024	501	521	2
10	Гламоч	3.019	555	265	289	1
11	Дрвар	2.773	433	259	172	2

³⁵ У издржавана лица су убрајана лица која не могу самостално привређивати: малолетна лица и старци, али и особе женског пола, без обзира на њихову радну способност. У овој групи су и ћаци и студенти. Деце рођене у току рата је евидентирано 1.599 или 1,51% укупног броја жртава (Бања Лука 37, Лакташи 26, Кључ 37, Котор Варош 2, Приједор 81, Сански Мост 140, Бихаћ 182, Босанска Крупа 302, Босански Петровац 76, Џазин 48, Велика Кладуша 65, Босански Нови 75, Босанска Дубица 168, Босанска Грађишка 166, Јајце 22, Шипово 76, Гламоч 18, Мркоњић Град 15, Босанско Грахово 8, Дрвар 57).

³⁶ АМЖГ, ЛФ ДЛ: Лукић, Деца на ломачи рата; Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka, Laktaši – Beograd 2000*, I, 24.

³⁷ АМЖГ, ЛФ ДЛ: Лукић, Деца на ломачи рата, према анализама рађеним 1998.

12	Јајце	1.444	347	203	144	–
13	Кључ	2.541	200	136	63	1
14	Лакташи	1.889	266	156	109	1
15	Мркоњић Град	2.468	310	172	136	2
16	Приједор	7.631	1.123	643	476	4
17	Сански Мост	6.214	1.432	737	690	5
18	Цазин	3.614	771	401	366	4
19	Шипово	2.837	896	496	385	15

**Деца жртве рата на подручју Босанске Крајине
према националности³⁸**

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Мусимани	Јевреји	Роми	Остали
	Σ Босанска Крајина	24.392	23.227	131	552	72	390	20
	%	100	95,22	0,54	2,26	0,30	1,60	0,08
1	Бања Лука	1.043	968	6	34	29	5	1
2	Бихаћ	1.508	1.205	41	232	10	19	1
3	Босанска Грађишка	5.033	4.653	7	9	12	352	–
4	Босанска Дубица	4.419	4.405	9	5	–	–	–
5	Босанска Крупа	2.610	2.580	–	29	–	–	1
6	Босански Нови	1.254	1.213	–	36	2	1	2
7	Босански Петровац	1.095	1.049	33	13	–	–	–
8	Босанско Грахово	73	72	1	–	–	–	–
9	Велика Кладуша	1.024	1.010	–	11	–	–	3
10	Гламоч	555	534	4	17	–	–	–
11	Дрвар	433	431	1	–	–	–	1
12	Јајце	347	329	5	9	4	–	–
13	Кључ	200	169	1	19	–	11	–
14	Лакташи	266	257	2	–	–	–	7
15	Мркоњић Град	310	287	5	18	–	–	–
16	Приједор	1.123	1.037	8	68	7	–	3
17	Сански Мост	1.432	1.399	7	17	8	1	–
18	Цазин	771	734	1	34	–	1	1
19	Шипово	896	895	–	1	–	–	–

³⁸ Исто.

**Деца жртве рата на подручју Босанске Крајине
према години смрти³⁹**

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	Σ Босанска Крајина	24.392	4.847	12.037	5.556	1.658	294
1	Бања Лука	1.043	45	909	37	37	15
2	Бихаћ	1.508	434	187	674	163	50
3	Босанска Градишка	5.033	18	4.362	123	520	10
4	Босанска Дубица	4.419	82	3.772	338	172	55
5	Босанска Крупа	2.610	1.142	136	1.242	68	22
6	Босански Нови	1.254	178	602	322	82	70
7	Босански Петровац	1.095	288	57	675	65	10
8	Босанско Грахово	73	6	16	26	23	2
9	Велика Кладуша	1.024	556	304	152	11	1
10	Гламоч	555	312	46	135	60	2
11	Дрвар	433	42	29	208	146	8
12	Јајце	347	268	47	13	17	2
13	Кључ	200	34	52	89	21	4
14	Лакташи	266	3	153	10	95	5
15	Мркоњић Град	310	237	19	26	27	1
16	Приједор	1.123	45	875	139	57	7
17	Сански Мост	1.432	113	142	1.142	27	8
18	Цазин	771	422	132	165	39	13
19	Шипово	896	622	197	40	28	9

**Деца жртве рата на подручју Босанске Крајине према
одговорним за страдање⁴⁰**

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Одговорни за страдање				
			Хрватске постројбе	Немци	Четници	Остали	Непознато
	Σ Босанска Крајина	24.392	19.986	1412	147	142	2.705
	%	100	81,94	5,78	0,60	0,58	11,10
1	Бања Лука	1.043	971	14	17	—	41
2	Бихаћ	1.508	803	259	89	32	325
3	Босанска Градишка	5.033	4.214	19	—	37	763
4	Босанска Дубица	4.419	3.862	7	—	3	547

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

5	Босанска Крупа	2.610	2.224	211	1	2	172
6	Босански Нови	1.254	1.074	47	–	8	125
7	Босански Петровац	1.095	904	62	2	41	86
8	Босанско Грахово	73	48	7	1	1	16
9	Велика Кладуша	1.024	959	16	–	1	48
10	Гламоч	555	518	9	7	2	19
11	Дрвар	433	166	202	2	7	56
12	Јајце	347	325	5	–	–	17
13	Кључ	200	131	22	1	–	46
14	Лакташи	266	215	5	–	–	46
15	Мркоњић Град	310	269	18	3	2	18
16	Приједор	1.123	932	55	23	1	112
17	Сански Мост	1.432	945	384	–	4	99
18	Цазин	771	602	31	1	–	137
19	Шипово	896	824	39	–	1	32

Табеле страдања деце по полној структури, националном саставу, годинама смрти и одговорним за страдање рађене су по анализама Драгоја Љукића из 1998. Ова анализа исказује 24.392, што је 145 дечјих жртава мање у односу на анализу из 2011, што чини нешто преко 0,5%, стога и у анализи из 2011. нису рађена поређења по полу, националном саставу и одговорним за страдање.

Анализа страдања деце рођене на подручју Босанске Крајине, према досегнутом нивоу пописаности у наведеној ревизији пописа, показује да међу 105.624 смртно страдала лица, деца до 14 година живота чине 24.537 или 23,23% жртава, а у броју од 85.691 цивилне жртве, њих је 28,63%. Предшколске деце (до седам година живота) било је 13.184, основношколске 5.614, а старијих 5.739.

Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине – жртве рата 1941-1945⁴¹

Општина	Број деце до 14 година – жртва рата по годинама смрти					
	1941-45	1941	1942	1943	1944	1945
Бања Лука	1.049	45	915	37	37	15
Бихаћ	1.509	438	187	671	163	50
Босанска Грађишка	5.132	14	4.391	112	602	13
Босанска Дубица	4.264	77	3.659	322	157	49
Босанска Крупа	2.624	1.154	137	1.243	68	22
Босански Нови	1.220	169	583	309	88	71

⁴¹ База „Жртве рата 1941-1945“, анализа рађена април-мај 2011.

Босански Петровац	1.094	288	57	674	65	10
Босанско Грахово	73	6	16	26	23	2
Велика Кладуша	1.024	556	304	152	11	1
Гламоч	605	352	37	150	65	1
Дрвар	434	44	29	207	146	8
Јајце	347	269	47	12	17	2
Кључ	201	34	52	89	22	4
Лакташи	263	3	154	10	91	5
Мркоњић Град	310	237	19	26	27	1
Приједор	1.091	40	849	138	56	8
Сански Мост	1.429	113	142	1.140	26	8
Цазин	969	599	138	178	41	13
Шипово	899	625	197	40	28	9
Укупно	24.537	5.063	11.913	5.536	1.733	292

**Деца рођена на подручју Босанске Крајине жртве рата 1941-1945
по годинама живота⁴²**

Општина	Број деце по годинама живота															Σ	
	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12	12-13	13-14	14	?	
Бања Лука	17	58	74	77	95	83	71	73	82	56	78	57	88	51	79	10	1.049
Бихаћ	74	110	138	145	149	123	102	107	92	73	81	75	64	86	87	3	1.509
Босанска Грађишка	189	379	466	578	489	433	379	351	310	222	298	185	340	212	301	—	5.132
Босанска Дубица	195	359	421	411	385	302	275	221	198	159	217	144	334	267	376	—	4.264
Босанска Крупа	82	207	246	228	233	231	208	208	160	170	126	150	139	120	116	—	2.624
Босански Нови	37	95	94	108	97	83	82	70	58	57	68	74	89	103	125	—	1.220
Босански Петровац	51	112	110	119	90	101	67	77	69	43	54	42	54	45	60	—	1.094
Босанско Грахово	—	5	3	8	7	3	3	5	6	4	5	7	4	3	10	—	73
Велика Кладуша	29	61	70	80	97	89	94	68	73	48	72	76	55	49	63	—	1.024
Гламоч	44	33	36	67	48	47	53	35	31	35	37	33	27	35	42	2	605
Дрвар	12	12	38	31	31	43	29	29	21	29	26	30	27	30	46	—	434
Јајце	17	30	24	31	23	27	23	19	13	27	20	23	21	17	32	—	347
Кључ	10	21	23	16	12	10	11	12	7	10	9	7	15	13	25	—	201
Лакташи	18	19	30	22	26	12	17	12	12	12	15	12	14	11	31	—	263
Мркоњић Град	21	31	24	33	23	20	27	19	18	11	14	14	11	19	25	—	310
Приједор	41	80	74	74	97	66	74	84	72	60	56	50	80	59	123	1	1.091
Сански Мост	32	98	106	134	123	135	111	111	97	87	73	78	74	89	81	—	1.429
Цазин	35	58	78	70	78	66	89	56	70	71	44	68	56	76	48	6	969
Шипово	50	79	84	94	59	88	79	68	50	46	37	43	53	35	31	3	899
Σ	954	1.847	2.139	2.326	2.162	1.962	1.794	1.625	1.439	1.220	1.330	1.148	1.545	1.320	1.701	25	24.537

⁴² Исто

Деца до 15 година с подручја Босанске крајине – жртве рата

По години смрти, највише дечјих жртава рата је у 1942. години (усташко-немачка офанзива на Козари). У 1941 (масовни злочини НДХ и хрватских постројби над српским етносом) и 1943. години (велике офанзивне акције пацификације терена) подједнак је број жртава.

По годинама старости, деце до седам година живота, односно предшколског узраста, има 13.184 (53,73%), основношколске деце је 5.614, а старијих 5.739.

Међу смртно страдалом децом, 45,32% је женског пола (у укупном броју жртава овог простора је 29,56%). Према националној припадности, 95,22% су српска деца (у укупном броју жртава овог простора, Срба је 92,88%). Као одговорни за страдање, за 81,94% су именоване хрватске постројбе (у укупном броју жртава овог простора, највише их је с непознатим починиоцем, а хрватске постројбе су именоване одговорним за 40,69% жртава).

Према месту смрти, највећи број деце је изгубио живот у јасеновачким логорима, 6.001, што чини 24,46% свих дечјих жртава,⁴³ а од овог броја, на подручје општина Босанска Градишка и Босанска Дубица отпада 5.378 или 89,62%. У другим логорима је страдало 1.279 деце, највише у Сиску, 905, у Земуну (Сајмиште) 194 и Јастребарском 133. У логорима је укупно било 7.280 дечјих жртава. Овом броју убијених и умрлих у логорима можемо прибројити још 151 дете, за које се као категорија страдања води дечје прихватилиште (умрла од последица логора), а као место смрти Загреб. Дакле, логори као место смрти воде се за 7.431 дете (30,28%).

⁴³ Јасеновачки логори, седам топонима и ортонима: Јасеновац 3.888, Стара Градишка 1.782, други локалитети јасеновачког логора (Јабланец, Млака, ...) 331.

**Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине
– жртве рата 1941-1945 по броју жртава на месту смрти**

Број жртава на месту смрти	МС (топоними и ортоними)	Деца рођена на подручју општине																			Σ
		Бања Лука	Бихаћ	Босанска Грачаница	Босанска Дубица	Босанска Крупа	Босански Нови	Босански Петровац	Босанско Грачко	Велика Кладуша	Гламоч	Дрвар	Јајце	Ињуц	Лакаша	Мркоњић Град	Приједор	Сански Мост	Цазин	Шипово	
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Јасеновац	1	36	12	3.627	1.751	2	216	1		29	23	2	6	2	93		133	27	39	2	6.001
500-999	4	6	41	592	748	1.223	259	11	—	1	—	—	6	2	11	—	140	169	33	1	3.243
200-499	5	607	218	—	2	14	—	5	—	1	—	—	—	7	2	—	264	313	7	1	1.441
100-199	22	31	230	287	559	178	181	285	6	360	179	70	4	11	3	3	297	303	185	4	3.176
50-99	42	233	306	2	399	428	218	207	1	288	59	4	73	27	—	60	19	98	221	192	2.835
30-49	50	—	145	79	219	193	13	185	1	72	87	102	83	4	3	98	7	179	173	274	1.917
20-29	71	4	120	96	80	290	79	149	29	123	97	57	53	29	48	31	10	138	61	221	1.715
10-19	119	53	120	115	246	114	109	133	1	70	78	92	47	12	45	58	83	71	108	88	1.643
5-9	143	15	137	53	147	73	47	64	7	22	26	56	35	42	8	24	60	50	39	69	974
2-4	278	31	80	43	69	42	69	20	21	29	41	26	25	40	8	31	50	50	44	28	747
1	306	14	46	13	35	20	19	16	6	15	11	11	8	17	9	3	17	14	22	10	306
Непозн.	?	19	54	225	9	47	10	18	1	14	4	14	7	8	33	2	11	17	37	9	539
Укупно	1.041	1.049	1.509	5.132	4.264	2.624	1.220	1.094	73	1.024	605	434	347	201	263	310	1091	1.429	969	899	24.537

**Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине
– жртве рата 1941-1945 са местом смрти у логорима**

Место смрти 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
Јасеновац 1	(7)	36	12	3.627	1.751	2	216	1	—	29	23	2	6	2	93	—	133	27	39	2	6.001
Сисак		4	1	574	253		48									9	16				905
Јастребарско			2	101	20		7										3				133
Земун – Сајмиште				12	148		15			1				1			17				194
Г. Ријека, Крижевци					12																12
Немачки логори	1	1	11	1	3	5	1	—	—	1	—	—	2	—	—	3	—	—	—	29	
Ђаково	1	3									1										5
Тења, Осијек		1																			1
Σ други логори	6	8	710	422	3	75	1	—	1	1	1	—	3	9	—	39	—	—	—	—	1.279
Укупно	14	42	20	4.337	2.173	5	291	2	—	30	24	3	6	5	102	—	172	27	39	2	7.280
Дечја прихватилишта	—	2	34	94	—	18	—	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	151
Укупно		42	22	4.371	2.267	5	309	2	—	30	24	3	6	7	102	—	173	27	39	2	7.431

Највећи број смртно страдале деце рођене на подручју Босанске Крајине живот је изгубило управо на том простору, у директном терору и масовним покољима, на 756 места смрти, 12.577 деце (51,26%). Ако то-ме додамо и 1.927 жртава у планинама и шумама овог простора, тада тај број износи 14.504 (59,11%).

Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине – жртве рата 1941-1945 по месту смрти за преко 500 жртава

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Грмеч – планина	1	40	1		606	88	9	1			1	2			23	167	26			965	
Сисак	4	1	574	253		48								9	16					905	
Козара – планина	1		17	495		123	2					1	2	101	2	1	1	1	746		
Пишталине (Б. Крупа)					617						4					6			627		
4	6	41	592	748	1.223	259	11	–	1	–	–	6	2	11	–	140	169	33	1	3.243	

Деца рођена на подручју Босанске Крајине до 14 година – жртве рата 1941-1945 по местима смрти од 200 до 499 жртава

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Јелашиновци, Сански Мост					11								7			313				331	
Дракулић, Бања Лука	327												2					1	330		
Мотике, Бања Лука	279																		279		
Паланчиште (В/М), Пријedor					2										263				265		
Бихаћ (Гаравице)	1	218				3	5	1								1		7		236	
5	607	218	–	2	14	–	5	–	1	–	–	–	7	2	–	264	313	7	1	1.441	

На 13 места смрти на подручју Босанске Крајине са више од 150 страдале деце до 14 година живота, евидентирано је 3.269 дечјих жртава и то: Пишталине (Босанска Крупа) 627; Јелашиновци (Сански Мост) 331; Дракулић (Бања Лука) 330; Мотике (Бања Лука) 279; Велико и Мало Паланчиште (Пријedor) 265; Бихаћ 236; Пријedor 191; Горњи и Доњи Дабар (Сански Мост) 188; Велика Кладуша 184; Босанска Крупа 169; Миострах (Цазин) 159; Дрвар 158; Врточе (Босански Петровац) 152. На девет места смрти са 100 до 149 жртава, евидентирано је укупно 980 жртава: Гламоч 127; Горњи Јеловац (Пријedor) 123; Доње и Горње Водичево (Босански Нови) 107; Горјевац (Бихаћ) 106; Фајтовци (Сански Мост) 106; Босанска Дубица 105; Босански Петровац 105; Пркоси (Босански Петровац) 101; Камен (Гламоч) 100. Дакле, на само 22 локалитета на

подручју Босанске Крајине са преко 100 дејчјих жртава, евидентирано је 4.249 жртава.

Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине – жртве рата 1941-1945 по местима смрти од 100 до 199 жртава

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Славонска Пожега				136	60																196
Земун – Сајмиште				12	148		15			1				1			17				194
Приједор	27	2		11		7					2		4	2	135	1					191
Дабар (Г/Д), С. Мост																	188				188
Велика Кладуша					3			181													184
Босанска Крупа		7			134				3		1				4	16	4				169
Стабанџа, В. Кладуша					10			153													163
Загреб	1	5	33	96		20					1	2			2						160
Миострах, Џазин		2			14													143			159
Дрвар	1	28			9		16	3	10		66	1	4	1	1	1	17				158
Врточе, Б.Петровац		9				143															152
Грубишно Поље			2	128		17									2						149
Јастребарско		2	101	20		7								3							133
Гламоч	1	18			2		4		4	79	2	2			4		7	4			127
Г. Јеловац, Приједор							4							119							123
Водичево (Д/Г), Б. Нови						107															107
Горјевац, Бихаћ		106																			106
Фајтовци, С. Мост							1							11	94						106
Босанска Дубица	1		2	96		3							1	1	1						105
Босански Петровац		14	1		5	1	58	3	8			1				14					105
Пркоси, Б.Петровац		37			1		63														101
Камен, Гламоч									100												100
22		31	230	287	559	178	181	285	6	360	179	70	4	11	3	3	297	303	185	4	3.176

Као места смрти са 50 до 99 дејчјих жртава, води се 35 места, са укупно 2.369 смртно страдале деце: Гориња (Босанска Крупа) 98; Драксенић (Босанска Дубица) 96; Мали и Велики Радић (Босанска Крупа) 90; Ђоралићи (Џазин) 87; Рачић (Бихаћ) 85; Греда (Шипово) 84; Шиљковача (Велика Кладуша) 81; Дреновац Понорац (Велика Кладуша) 79; Равнице (Босански Нови) 74; Добро Село (Босанска Крупа) 73; Босански Нови (72); Пискавица (Бања Лука) 72; Сански Мост 70; Језеро (Јајце) 69; Добрљин (Босански Нови) 67; Хргар (Бихаћ) 66; Бравски Ваганац (Босански Петровац) 65; Подгредина (Џазин) 65; Црваревац (Велика Кладуша) 65; Ивањска (Бања Лука) 64; Равни До (Босанска Крупа) 64; Mrкоњић

Град 63; Јасеновац (Босански Петровац) 62; Шарговац (Бања Лука) 61; Босанска Бојна (Велика Кладуша) 60; Горња и Доња Суваја (Босанска Крупа) 59; Грбаница (Шипово) 57; Рудине (Гламоч) 56; Бања Лука 55; Кленовац (Босански Петровац) 54; Језерско (Босанска Крупа) 53; Крндија (Цазин) 52; Козила (Шипово) 51; Кнежевићи (Шипово) 50 и Горња и Доња Мајкић Јапра (Сански Мост) 50.

На 103 стратишта са 20 до 49 дечјих жртава, евидентирано је 3.008 смртно страдале деце, а на 102 места смрти са 10-19 жртава, живот је изгубило 1.422 детета. Са пет до девет жртава, евидентирано је 111 стратишта, са укупно 778 дечјих жртава. Са две до четири жртве је 218 места смрти, са укупно 586 лица, а са једном жртвом је 165 места смрти, са исто толико лица. На подручју Босанске Крајине, као стратишта имењујемо 373 места смрти на којима је страдало пет и више жртава.

Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине – жртве рата 1941-1945 по местима смрти од 70 до 99 жртава

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Горња, Босанска Крупа						98															98
Драксенић, Босанска Дубица					96																96
Радић (М/В), Босанска Крупа		30				57		1										2			90
Ђоралићи, Цазин							3											84			87
Рачић, Бихаћ			84															1			85
Греда, Шипово																			84		84
Славонија				78		5															83
Шиљковача, Велика Кладуша									81												81
Боричевац, Доњи Лапац		79																			79
Дреновац Понорац, Велика Кладуша									79												79
Гарешница				72		6															78
Равнице, Босански Нови					3	71															74
Добро Село Босанска Крупа					72					1											73
Босански Нови	1	1			7	56										6	1				72
Писквица, Бања Лука	71																	1			72
Сански Мост	1				4	1					2					7	55				70
16	73	194	–	246	244	139	1	–	161	–	2	–	–	–	–	13	57	87	84	1.301	

**Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине –
жртве рата 1941-1945 по местима смрти од 50 до 69 жртава**

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
Језеро, Јајце													69									69
Добрљин, Б. Нови						66											1					67
Хргар, Бихаћ		66																				66
Бравски Ваганац, Б. Петровац							41						23				1					65
Дубрава Носковачка, П. Слатина			63	2																		65
Подгредина, Џазин																		65				65
Црваревац, В.Кладуша								65														65
Ивањска, Б. Лука	64																					64
Равни До, Б. Крупа				64																		64
Мркоњић Град						1		1		1	1	1	1	1	58							63
Јасеновац, Б. Петровац						60		2														62
Шарговац, Б. Лука	61																					61
Босанска Бојна, В. Кладуша					1			59														60
Суваја (Д/Г), Б. Крупа		2		57																		59
Грабвица, Шипово										1								56				57
Садиловац, Слуњ		39																18				57
Рудине, Гламоч									56													56
Бања Лука	35	1			1	1	1	1		2	1	1	3		2	4	1		1			55
Бјеловар			2	48		3				1												54
Кленовац, Б. Петровац							54															54
Језерско, Б. Крупа				53																		53
Кридија, Џазин		1																51				52
Козила, Шипово							49											2				51
Кнежевићи, Шипово						1													49			50
Мајкић Јапра (Д/Г), С. Мост		3			6								1			1	39					50
Пакрац				42		8																50
26	160	112	2	153	184	79	206	1	127	59	2	73	27	–	60	6	41	134	108	1.480		

Међу местима смрти са високим бројем страдалих, налазе се планине и шуме (збегови и стратишта), са 32 места смрти, не узимајући у овај број локалне топониме (више топонима везаних за Грмеч и Козару). На ова 32 места се води 1.962 (8,00%) смртно страдале деце (Грмеч 965, Козара 746 и 251 дете на осталих 30 топонима планина и шума).

**Деца до 14 година рођена на подручју Босанске Крајине –
жртве рата 1941-1945 по местима смрти од 30 до 49 жртава**

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Крчевине, Шипово																			49	49	
Шипово												10			1		1		36	48	
Дарувар				45		2														47	
Сред. Дубовик, Б. Крупа					47															47	
Кулен Вакуф, Бихаћ	42											4								46	
Осадец, Б. Крупа				38													7			45	
Перуцица, Јајце												45								45	
Бабин Дол, Шипово																			44	44	
Дубица Хрв. Дубица)		4	34			6														44	
Халапић, Гламоч										42						1	1			44	
Крњеуша, Б. Петровац	1				1		41													43	
Кордун. Јесковица, Слуњ	1									2						39			42		
Очијево (В/М), Дрвар	28						9				5									42	
Поленац, Цазин										41								42		42	
Бастаски До (Г/Д), Б. Петровац																				41	
Новска				34	1	3										3				41	
Шатор – пл.	4					1	19				2	11		4						41	
Шеварлије, Б. Дубица				41																41	
Дебељак, Гламоч										40										40	
Машвина, Слуњ	3								3							34			40		
Праштали, С. Мост															40				40		
Калати, Бихаћ	38						1													39	
Гата (Д/В), Бихаћ	19															19			38		
Горице, С. Мост																38			38		
Драгерији, Б. Градишака				38																38	
Дренова Главица, Б. Крупа					38															38	
Натпоље, Шипово																	38		38		
Јајце											28		2				7			37	
Кљевци, С. Мост																37			37		
Осјеченица – пл.							37													37	
Буковица, Цазин																	36			36	
Мъевичаница, Б. Дубица				35											1					36	

Подградци (Д/Г), Б. Градишка		32	1										3					36			
Рисовац, Б. Петровац				5	28	1										2		36			
Вртаче, Дрвар									35									35			
Гор. Подгорја, Мркоњић Г.													32			3	35				
Подобјир, Шипово																34	34				
Подравска Слатина		5	29															34			
Густовара, Мркоњић Г.													33					33			
Ђукићи, Шипово																33	33				
Збориште, В. Кладуша							33										33				
Отиш, С. Мост													33					33			
Прекаја, Дрвар	4				1				28								33				
Чаглица, В. Кладуша							33										33				
Бенаковац, Б. Крупа			30										2					32			
Мартин Брод, Дрвар	5				8		1		18									32			
Љусина, Б. Крупа			31															31			
Бабићи, Шипово																30	30				
Д. Подгорја, Мркоњић Г.													30					30			
Лушићи Паланка, С. Мост				2	1				3	1					1	22		30			
50		—	145	79	219	193	13	185	1	72	87	102	83	4	3	98	7	179	173	274	1.917

**Деца рођена на подручју Босанске Крајине до 14 година –
жртве рата 1941-1945 по местима смрти од 20 до 29 жртава**

Место смрти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
Бјелај, Б. Петровац			2					27														29
Велики Стијењани, Бихаћ		14						15														29
Драгнић, Шипово																				29	29	
Локвице – шума, Гламоч										29											29	
Мочиоци, Шипово											1							28	29			
Мразовац, Б. Крупа						29															29	
Смољана, Б. Петровац							1	28													29	
Ћојлук (и Подгомила), Б. Крупа		4			18						3						4		29			
Шеховци, Мркоњић Г.													29								29	
Варошка Ријека, Б. Крупа						24				4											28	
Велебит, Бихаћ			28																		28	
Горњи Мујаджићи, Шипово																	28	28				

Дренов До, Јајце							22											22		
Јоховица, В. Кладуша							22											22		
Кореница	8						5		1			8						22		
Костајница (Хрватска)		6	4		12													22		
Видово Село, Дрвар	1							20										21		
Волиња, Двор	1		1		18							1						21		
Дереза, Пакрац			21															21		
Доњи Јеловац, Б. Дубица			20									1						21		
Мокроноге, Дрвар	5						16											21		
Немачка	1	5	1	3	4	1		1		2		3						21		
Париповац – пл., Гламоч							21											21		
Петрова Гора – пл.	2		1				18											21		
Уна – река			19										2					21		
Бравнице, Јајце								20										20		
Гечети, Џазин	20																	20		
Кључ			1						18		1							20		
Отока, Б. Крупа			20															20		
Палуччи, Дрвар	2							18										20		
Польана, В. Кладуша				1		19												20		
Смрдан, Џазин													20					20		
Турјак, Б. Градишака	20																	20		
Цимиroti, Б. Градишака		20																20		
71	4	120	96	80	290	79	149	29	123	97	57	53	29	48	31	10	138	61	221	1.715

Значајан број смртно страдале деце односи се на децу која су након усташко-немачке офанзиве на Козару са мајкама присилно упућена у Славонију, где су многа умирала у сабиралиштима или од последица логорисања и намерно изазваних зараза и болести, а многа су убијена заједно са својим домаћинима, у покољима које су организовале власти НДХ или у немачко-хрватским акцијама чишћења и пацификације терена. На 61 месту смрти у Славонији, Мославини и Билогори 1.011 деце (4,12%) са подручја Босанске Крајине оставило је животе (преко 50 жртава: Славонска Пожега 198, Грубишно Поље 149, Славонија без ближе ознаке места 83, Гарешница 78, Дубрава Носковачка, Подравска Слатина 65, Пакрац 50 и др.), а на простору суседних општина (пре свега личких, кордунашких и банијских), на 98 топонима бележимо 632 смртно страдале деце (преко 50 жртава: Боричевац, Доњи Лапац 79 и Садиловац, Слуњ 57).

На 159 места смрти изван наведеног (логори, Крајина, Славонија, суседне општине), још 536 деце је изгубило животе (преко 50 жртава: Загреб 160, Бјеловар 54), односно 385, ако се одузму дечја прихватилишта (151), а за 539 је место смрти непознато.

Када се ради о страдању цивилног становништва, уз категорију страдале деце, посебну пажњу треба обратити на страдање старијих особа (лица која углавном нису ни радно ни војнички способна), чије страдање у рату, у правилу, представља или злочин геноцида или ратни злочин. Највећи број евидентираног смртно страдалог цивилног становништва овог простора је у радноактивном узрасту, 53.860 (62,85%), док их у категорији деце (24.537 или 28,63%) и старијих лица (7.294 или 8,51%) има 31.831 (37,15%).

Лица старија од 60 година рођена на подручју Босанске Крајине жртве рата 1941-1945

Општина	Број жртава рата старијих од 60 година⁴⁴					
	1941-45	1941	1942	1943	1944	1945
Бања Лука	318	106	144	28	27	13
Бихаћ	557	255	63	197	25	17
Босанска Грађишка	932	30	666	47	157	32
Босанска Дубица	1.005	51	782	85	56	31
Босанска Крупа	671	338	67	241	15	10
Босански Нови	784	214	440	71	43	16
Босански Петровац	413	124	27	236	23	3
Босанско Грахово	59	10	12	26	9	2
Велика Кладуша	266	163	41	52	4	6
Гламоч	272	159	18	76	18	1
Дрвар	180	15	20	76	58	11
Јајце	90	68	16	4	—	2
Кључ	183	96	32	40	15	—
Лакташи	127	17	34	2	73	1
Мркоњић Град	227	181	22	13	8	3
Приједор	434	89	273	51	15	6
Сански Мост	332	123	54	145	5	5
Цазин	226	163	21	30	7	5
Шипово	218	136	59	9	14	—
Укупно	7.294	2.338	2.791	1.429	572	164

И у овој групи жртава рата, највећи број је живот изгубио 1942. године, али је и 1941. година скоро са истим бројем жртава.

⁴⁴ Укључујући и лица непознате године рођења по искључивању деце и војних жртава.

Смртно страдала лица непознате године рођења, која се увршћују у жртве рата старије од 60 година по издвајању деце и војних жртава

Општина	Број жртава рата старијих од 60 година					
	1941-45	1941	1942	1943	1944	1945
Бања Лука	72	55	4	7	3	3
Бихаћ	57	33	8	12	2	2
Босанска Грађишка	78	8	50	5	9	6
Босанска Дубица	48	2	43	3	—	—
Босанска Крупа	134	108	12	11	1	2
Босански Нови	294	43	203	20	24	4
Босански Петровац	22	12	1	6	2	1
Босанско Грахово	7	3	3	—	1	—
Велика Кладуша	44	35	2	3	—	4
Гламоч	60	37	2	17	3	1
Дрвар	14	2	1	4	5	2
Јајце	17	10	4	2	—	1
Кључ	7	4	2	1	—	—
Лакташи	24	2	4	—	18	—
Мркоњић Град	33	30	3	—	—	—
Приједор	79	22	37	16	2	2
Сански Мост	13	5	2	5	—	1
Цазин	43	38	4	—	—	1
Шипово	9	8	1	—	—	—
Укупно	1.055	457	386	112	70	30

Укупан број лица за које није позната година рођења (у попису означеном шифром 9999) износи 1.202. Према категорији страдања, 25 лица се може издвојити у групу деце, а 122 лица су погинули као припадници војних формација, тако да је 1.055 лица без године рођења увршћено у групу старијих жртава рата.

Жртве рата 1941-1945 – лица старија од 60 година

Општина	Жртве рата старије од 60 година са идентификованим годинама рођења и годинама смрти										
	1941-45		60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	90-94	95-99	100+
	Σ_1	Σ_2									
Бања Лука	318	246	139	42	43	9	7	1	5	—	—
Бихаћ	557	500	191	118	92	48	32	9	6	2	2
Босанска Грађишка	932	854	488	160	139	32	22	8	1	4	—

Босанска Дубица	1.005	957	468	209	159	59	36	11	9	4	2
Босанска Крупа	671	537	236	138	95	34	19	6	3	5	1
Босански Нови	784	490	233	130	79	28	13	7	–	–	–
Босански Петровац	413	391	155	108	61	31	23	6	4	2	1
Босанско Грахово	59	52	24	6	14	5	2	–	–	1	–
Велика Кладуша	266	222	128	39	40	7	6	1	1	–	–
Гламоч	272	212	90	32	60	8	12	4	3	1	2
Дрвар	180	166	50	37	37	23	9	6	3	–	1
Јајце	90	73	39	16	9	4	3	2	–	–	–
Кључ	183	176	76	35	37	13	4	6	5	–	–
Лакташи	127	103	51	22	19	9	1	–	–	–	1
Мркоњић Град	227	194	95	35	40	4	8	4	6	2	–
Приједор	434	355	194	75	57	17	9	2	–	1	–
Сански Мост	332	319	152	79	54	17	13	–	2	1	1
Цазин	226	183	90	50	28	8	3	1	2	1	–
Шипово	218	209	90	45	47	15	9	1	2	–	–
Укупно	7.294	6.239	2.989	1.376	1.110	371	231	75	52	24	11

Σ_1 = укупно смртно страдалих лица, укључујући лица непознате године рођења по искључивању деце и војних жртава.

Σ_2 = укупно лица са идентификованим годинама рођења и годинама смрти.

И у овој групи жртава рата највећи број је живот изгубио 1942. године, међутим и 1941. година је скоро са истим бројем жртава.

Наравно да и подаци о годинама рођења нису увек сасвим тачни, јер даваоци података су понекад старост лица о коме је реч наводили и апраксимативно, тако да је више бројки са „округлим“ годинама, нпр. 70, 75, 80, 90. Побуђује пажњу број лица од 80 до 89 година живота (306), као и број лица старијих од 90 година (76), на крају и 11 лица преко 100 година. Ова лица по националној структури припадају готово искључиво српском корпусу и углавном су жртве директног терора, почињеног од стране хрватских војних и полицијских постројби, али и злочина у логорима, што, уз жртве деце, говори о карактеру државе, њених војних и полицијских формација, идеологији на којој је заснована, дакле, о организованом злочину.

* * *

Осим злочина које су хрватске регуларне и партијске војне и полицијске „постројбе“ и паравојне партијске формације, подржаване од институција државе и владајуће партије (усташке организације), почи-

ниле на терену („на кућном прагу“), за шта се у проусташкој пропаганди и ревизионистичкој историографији могу наћи и тврђење да нису институционалног облика, да су понекад злочини формација које су изван контроле (није тешко доказати да ово није тачно), масовни злочини су чињени и у организованим институцијама државе: логорима и затворима. Анализом категорија страдања смо видели да војне жртве рата рођене на овом простору чине 18,87%, а цивилне 81,13%, од тога у директном терору 39,94%, друге категорије и непознато 12,24%, док је у организованим институцијама државе, логорима и затворима, којима додајемо категорије депортација и принудни рад (јер се подаци понекад мешају и није их могуће тачно дефинисати у одређену категорију), као и дечја прихваталишта, за дечје жртве помрле од последица логора, било 28,95%.

Смртно страдала лица у логорима и другим организованим институцијама НДХ

Р. бр.	Општина рођења	Σ	Логори						Затвори	Депортација	Принудни рад	Дечја прихв.
			Σ	41	42	43	44	45				
	Σ Босанска Крајина	30.573	26.166	1.523	20.445	1.362	2.241	595	2.246	1.891	119	151
1	Бања Лука	781	629	184	242	75	84	44	133	14	5	—
2	Бихаћ	770	235	76	49	46	40	24	502	20	11	2
3	Босанска Грађишка	11.785	11.180	143	9.115	318	1.379	225	233	303	35	34
4	Босанска Дубица	9.960	8.434	133	7.556	420	196	129	234	1.182	16	94
5	Босанска Крупа	528	359	207	46	61	33	12	106	58	5	—
6	Босански Нови	2.293	1.883	113	1.550	125	66	29	268	118	6	18
7	Босански Петровац	154	73	29	11	16	11	6	55	22	4	—
8	Босанско Грахово	76	44	12	8	11	5	8	19	10	3	—
9	Велика Кладуша	233	175	116	17	22	13	7	33	22	3	—
10	Гламоч	94	72	44	8	6	10	4	13	8	1	—
11	Дрвар	89	54	11	13	16	8	6	23	9	3	—
12	Јајце	162	138	84	31	6	7	10	23	1	—	—
13	Књић	115	86	43	22	11	8	2	17	7	5	—
14	Лакташи	593	551	18	218	18	277	20	26	6	8	2
15	Мркоњић Град	78	53	22	19	3	5	4	21	4	—	—
13	Књић	115	86	43	22	11	8	2	17	7	5	—
16	Пријedor	1.974	1.715	84	1.428	124	48	31	190	61	8	—
17	Сански Мост	359	255	69	69	74	26	17	76	21	6	1
18	Цазин	366	108	65	3	9	23	8	236	22	—	—
19	Шипово	163	122	70	40	1	2	9	38	3	—	—

Када се говори о страдањима у организованим институцијама државе, првенствено се мисли на логоре, а када се говори о страдањима у логорима у НДХ, првенствено се мисли на логоре уништења Јасеновац (јасеновачка група логора, Јасеновац I-V, укључујући и Стару Грађиšку), који су деловали у току читавог рата, и гостићку групу логора (Го-

спић, Јадовно, Паг, са свим помоћним логорима и стратиштима), која је деловала до половине августа 1941. године. Анализирали смо жртве по овима местима смрти за посматрани простор и упоредили са објављеним подацима (поименичним пописима) у књигама.⁴⁵

Жртве Босанске Крајине у јасеновачким и госпићким логорима

Р. бр.	Општина рођења	Σ инсти- титуције државе ⁴⁶	Госпићки логори ⁴⁷		Јасеновачки логори ⁴⁸		Остали логори	Σ логори ⁴⁹
			База	Књига ⁵⁰	База	Књига ⁵¹		
						Иден.		
	Σ Босанска Крајина	30.573	618	590	18.889	21.080	32.225	6.659
1	Бања Лука	781	107	100	349	392	1.922	173
2	Бихаћ	770	31	43	122	124	2.793	82
3	Босанска Градишка	11.785	3	2	9.962	10.368	295	1.215
4	Босанска Дубица	9.960	7	4	5.360	7.036	2.241	3.067
5	Босанска Крупа	528	181	201	84	60	3.756	94
6	Босански Нови	2.293	71	54	1.040	1.161	3.706	772
7	Босански Петровац	154	22	18	25	29	2.102	26
8	Босанско Грахово	76	9	5	17	15	138	18
9	Велика Кладуша	233	84⁵²	—	61⁵³	61	2.301	30
10	Гламоч	94	6	—	42	42	1.124	24
11	Дрвар	89	6	—	16	14	529	32
12	Јајце	162	15	26	98	88	902	25
13	Кључ	115	4	—	57	54	1.110	25
14	Лакташи	593	—	—	511	644	49	40
15	Мркоњић Град	78	5	—	29	25	523	19
16	Пријedor	1.974	27	27	790	650	2.661	898
17	Сански Мост	359	6	3	168	162	3.010	81
18	Цазин	366	31	104	56	55	1.303	21
19	Шипово	163	3	70	102	100	1.762	17
								122

⁴⁵ Буро Затезало, Јадовно, Комплекс усташких логора 1941 (I), Београд 2007. и Antun Miletić, *Ubijeni i koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina 2011.

⁴⁶ Логори, затвори, депортација, принудни рад, дечја прихватилишта.

⁴⁷ У Бази се налазе, под МС (места смрти), као: Госпић, Јадовно, Паг.

⁴⁸ У Бази се налазе као: Јасеновац, Стара Градишка и други локалитети (Млака, Јабланец, Дубичке кречане, Градина код Јасеновца, Доња Градина итд.).

⁴⁹ База података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941-1945“.

⁵⁰ Буро Затезало, Јадовно I, 405-733.

⁵¹ Miletić, *Ubijeni i koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*. Прва колона „идентификовани“, друга колона „НН“.

⁵² У категорији „логор“ и МС „Јадовно, Госпић“, води се 84 лица, а према МС „Јадовно“ и „Госпић“, води се 104 лица (20 лица је у категорији „бачен у јаму“, а МС је „Јадовно“, тако да би у категорији „у логору“ требало повећати укупан број за 20 лица.

⁵³ У МС „Јасеновачка стратишта“, води се 114 лица. Анализом се може утврдити да се у категорији „логор“ и МС „Јасеновачка стратишта“ у ствари води 61 лице, а за

Постоје одређена одступања између пописа у Бази „Жртве рата 1941-1945“ и пописа у наведеним књигама Ђуре Затезала и Антуна Милетића. Ова одступања се делимично односе на методолошку основу пописа: у Бази је то искључиво место рођења, док су у књигама пописани по месту рођења, али и пребивалишта (одакле је упућен у логор). Попис у Бази је базиран на административној подели из 1964. године, док се у књигама није стриктно држало овакве административне поделе (при-мер: Џазин – Велика Кладуша).

Жртве рата Босанске Крајине у категорији „логори“ и МС „Јадовно"⁵⁴ по националности и полу

Р. бр.	Општина рођења	По националности				По полу		Укупно
		Срби	Јевреји	Хрвати	Мусимани	М	Ж	
	Σ Босанска Крајина	538	77	1	2	606	12	618⁵⁵
1	Бања Лука	33	73	1		105	2	107
2	Бихаћ	31				30	1	31
3	Босанска Градишка	2	1			3	–	3
4	Босанска Дубица	6	1			6	1	7
5	Босанска Крупа	180			1	177	4	181
6	Босански Нови	71				71	–	71
7	Босански Петровац	21			1	22	–	22
8	Босанско Грахово	9				9	–	9
9	Велика Кладуша ⁵⁶	84				84	–	84
10	Гламоч	5	1			6	–	6
11	Дрвар	6				5	1	6
12	Јајце	15				14	1	15
13	Књуч	4				4	–	4
14	Лакташи	–				–	–	–
15	Мркоњић Град	5				5	–	5
16	Пријedor	26	1			27	–	27
17	Сански Мост	6				6	–	6
18	Џазин	31				29	2	31
19	Шипово	3				3	–	3

остала 53 лица реч је о МС „Јасеновац“ у општини Босански Петровац, односно Градина код Јасеновца – топоним са тога подручја, а не јасеновачко стратиште „Доња Градина“.

⁵⁴ Подразумева се гостијка група логора, а као МС се наводе: Јадовно, Јадовно – Госпић, Госпић – Јадовно, Паг, острво Паг, Госпић, или у категорији „Логор“ као МС „Лика“.

⁵⁵ Ако се додају лица из нап. 52, тада је укупни број 638.

⁵⁶ Види нап. 52. Од 20 лица у категорији „бачен у јаму“ са МС „Јадовно“, за које се повећава број у категорији „у логору“, свих 20 су српске националности, и то 19 мушких и једно женско лице.

Жртве рата Босанске Крајине у категорији „логори и МС „Јасеновац“⁵⁷ по националности и полу

Р. бр.	Општина рођења	По националности						По полу			Укупно
		Срби	Јевреји	Хрвати	Мусимани	Роми ⁵⁸	Остали	М	Ж	Д ⁵⁹	
	Σ Босанска Крајина	17.341	263	179	387	586	133	0.594	8227	68	18.889
1	Бања Лука	138	109	51	37	5	9	239	110	—	349
2	Бихаћ	48	42	9	17	4	2	81	41	—	122
3	Бос. Градишка	9.055	30	42	193	574	68	4.549	5.365	48	9.962
4	Бос. Дубица	5.283	2	34	29	1	11	3.352	1.989	19	5.360
5	Бос. Крупа	70	—	2	11	—	1	61	23	—	84
6	Бос. Нови	1.000	1	7	31	—	1	753	287	—	1.040
7	Бос. Петровац⁶⁰	17	5	2	1	—	—	15	10	—	25
8	Бос. Грахово	17	—	—	—	—	—	15	2	—	17
9	Вел. Кладуша⁶¹	51	—	1	9	—	—	49	12	—	61
10	Гламоч	39	—	1	—	—	2	19	23	—	42
11	Дрвар	13	—	3	—	—	—	10	6	—	16
12	Јајце	76	12	2	7	—	1	86	12	—	98
13	Кључ	42	4	2	7	—	2	50	7	—	57
14	Лакташи	490	—	5	1	—	15	435	75	1	511
15	Мркоњић Град	27	—	1	—	1	—	24	5	—	29
16	Приједор	727	18	9	26	—	10	629	161	—	790
17	Сански Мост	100	40	8	10	1	9	96	72	—	168
18	Цазин	48	—	—	6	—	2	32	24	—	56
19	Шипово	100	—	—	2	—	—	99	3	—	102

⁵⁷ Подразумева се јасеновачка група логора, а као МС се наводе: Јасеновац, Стари Градишћа, Млака, Јабланац, Дубичке (Бањинске) Кречане, Градина код Јасеновца, Доња Градина итд.

⁵⁸ Евидентирано је укупно 892 Рома, од тога у категорији „логор“ 588, а као МС „стратишта јасеновачких логора“ 586 . У општини Босанска Градишка, од 849 Рома, у категорији „логор“ се води 574, а у категорији „остали“ 258. И у начину страдања у категорији „убијени“, одговорни починиоци су углавном хрватске постројбе, тако да се веомајно ради такође о жртвама у логору.

⁵⁹ Неутврђеног пола.

⁶⁰ Као МС „Јасеновачка стратишта“ за рођене с подручја општине Босански Петровац, води се 100 лица. Анализом се утврђује да је 25 лица у категорији „логор“ и МС „Јасеновачка стратишта“, док је осталих 75 у ствари са МС „Јасеновац“ у општини Босански Петровац и „Градина код Јасеновца“ – топоним на том подручју, а још 60 лица се води на МС „Јасеновац, Петровац“, а из самог места Јасеновац, Босански Петровац се као жртве води 170 лица (од којих су два у категорији „логор“ и МС „Јасеновачка стратишта“).

⁶¹ Као МС „Јасеновачка стратишта“ води се за 114 лица. Анализом се може утврдити да се у категорији „логор“ и МС „Јасеновачка стратишта“ у ствари води 61 лице, а за остала 53 лица МС је у ствари „Јасеновац“ у општини Босански Петровац, односно Градина код Јасеновца – топоним са тога подручја, а не јасеновачко стратиште „Доња Градина“.

Према Бази, 87,46% жртава логора Јадовно с подручја Босанске Крајине чине Срби, а 12,07% Јевреји, док Хрвати и Муслимани чине 0,47%. Према полу, 97,96% су мушки, а 2,04% су жене. Каснија страдања у логорима мењају овај однос жртава према полу.

Према националној припадности, Срби чине 92,02% жртава јасеновачких логора с подручја Босанске Крајине, а према полу, 56,09% су мушки пола.

Наравно, и База и пописи у књигама подлежу анализи и исправкама, али и методолошком уједначавању. Процењујемо да проценат грешака (дупликати настали због грешака у уносу: име, година рођења и сл.) у Бази износи до $\pm 5\%$ пописаних (нпр., у Бази је потребно за логор „Јадовно“ проверити 28 лица, као могуће уписане дупликате, а из групације Јасеновачка стратишта треба издвојити топоним Градина код Јасеновца (општина Босански Петровац) и место Јасеновац у општини Босански Петровац и др.).

РЕЗИМЕ

Злочини геноцида и ратни злочини против српског становништва на простору Босанске Крајине, центру већег, непрекинутог српског етничког простора у средишту Независне Државе Хрватске, сходно идеолошкој основи на којој је почивала ова државна творевина, представљени кроз бројчану – статистичку анализу достигнутог нивоа поименичне пописаности људских губитака, с нагласком на цивилне жртве и посебним освртом на жртве које су карактеристичне за злочине геноцида (деца, жене, старци), дају једну нову димензију у сагледавању овог феномена.

Поименични пописи жртава (са тачно одређеним елементима за идентификацију), посебно у ужим територијалним срединама или по местима смрти, дају најкавалитетнији преглед страдања одређеног подручја и становништва у њему по разним критеријумима. На бази таквих пописа, могуће је статистичким методама изводити анализе, чиме се онемогућавају манипулатације и ревизија историје и историографије.

Иако статистичке методе у историографији наизглед делују де-хуманизирајуће, треба имати на уму да свака бројка представља једну особу, са свим њеним интимама, животним тешкоћама и радостима, прошlostима и плановима за будућност, а када је та особа дете, тада су и ти планови будућности немерљиви, као што је немерљив и губитак породица из којих су, али и нације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), лични фонд: Драгоје Лукић (ЛФ ДЛ)
База података „Жртве рата 1941-1945“ Музеја жртава геноцида

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, Kwiga I: *Pri-sutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* i Knjiga II: *Prisutno stanovni-štvo po veroispovesti*, Opšta državna statistika, štampa: Državna štamparija, Beograd 1938, 139+139.

Zeđević, Miodrag i Jovan, P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata (I), Beograd 1996.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom 1, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd 1993.

Živković, Nikola i Kačavenda, Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrania dokumenta*, Beograd 1998.

Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa), Beograd 1966, Reprint: Beograd 1992.

Лукић Драгојре, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941-1945, Именословник 74.762 жртве млађе од 14 година*, књига 1-2, рукопис, Beograd 1998.

Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941; knjiga 1. svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8. svezak 71-80, knjiga 9. svezak 81-90 i knjiga 10. svezak 92; Naklada knjižare St. Kugli, Zagreb s. a. (1941).

Popis imena mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, uredio Dr Hrvoje Velzek, nadstojnik odsjeka S.O.R, Zagreb 1942.

Попис 1991 (CD), Савезни завод за статистику Савезне Републике Југославије, Beograd s. a.

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 31. јануара 1921. године, Дирекција државне статистике у Beogradu, штампа: Државна штампарија, Сарајево 1924.

Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu, Zagreb 1995.

Ustaški zakoni, Priredivač Goran Babić, Beograd 2000.

Литература

Затезало, Ђуро, *Јадовно, Комплекс усташких логора 1941 (I)*, Beograd 2007.

Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.

Lukač, Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967.

Lukić, Dragoje, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka, I-II, Laktaši – Beograd 2000.*

Marjanović, Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.

Miletić, Antun, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina 2011.

Мирковић Јован, *Хронологија злочина (април-август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009.

Мирковић, Јован, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Бања Лука – Београд 2000.

Мирковић, Јован, *Predgovor = Forward*, у: Злочини у логору Јасеновац = Crimes in the Jasenovac camp (фототипско издање), Бања Лука 2000.

Пекић, Р., *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942.

Цветковић, Драган, *Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009.

АКЦИЈА ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ 1941-1945

Апстракт: У раду су обрађена два најзначајнија сегмента делатности „Акције Диана Будисављевић“: активности на преузимању деце из јасеновачких логора после немачко-усташке офанзиве у Западној Босни 1942. године (добијање дозволе, припрема и реализација транспорта, организација смештаја и помоћи) и интензиван рад на пописивању, идентификацији и успостављању контакта деце са породицом (службена преписка „Акције“ са приватним лицима и установама НДХ у циљу добијања информација о здравственом стању и смештају деце преузете из логора, израда картотеке, албума са фотографијама и друге евиденције о деци).

Кључне речи: Драгоје Лукић, Диана Будисављевић, „Акција Диана Будисављевић“, Марко Видаковић, Камило Бреслер, Драгица Хабазин, Иванка Џакула, Анте Думбовић, Јана Кох, логори НДХ, логор Јасеновац, Јабланац, Млака, логор Стара Градишака, логор Лобор-град, логор Горња Ријека код Крижеvacа, логор Ђаково, акције спасавања деце 1942, транспорти деце из јасеновачких логора, картотеке деце преузете из логора НДХ, Завод за глухонијему дјецу, Ђечји дом Јосиповац, Јеронимска дворана, Јастребарско, логор Сисак, Жидовска богоштовна општина Загреб, Каритас, Хрватски Црвени криж, гробље Мирогој.

I

ПОЧЕТАК РАДА И ОРГАНИЗОВАЊЕ „АКЦИЈЕ ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ“¹

„Акција Диана Будисављевић“, покренута у Загребу у октобру 1941. године, проистекла је из првобитне намере Диане Будисављевић² да преко Жидовске богоштовне општине у Загребу, са рођаком Маријом

¹ У савременој историографији и публицистици се о хуманистарном раду Диане Будисављевић и њених сарадника најчешће говори као о Акцији Диане Будисављевић. „Акција Диана Будисављевић“ је званични назив акције који је Диана Будисављевић употребљавала за свој рад, због чега смо се одлучили да тај термин користимо у овом раду. Види: „Исправак Изједаштаја др. инг. Марка Видаковића од 15. маја 1945. о „Унутарњем Југословенском фронту (УЈФ) Загреб“ (у даљем тексту: *Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića*).

² Диана Будисављевић (1891-1978), рођена Обексер (Obexer). Од 1919. године, са мужем Јулијем Будисављевићем живи у Загребу, све до 1972. године, када се вратила у Инзбрук.

Лађевић, упути новчану помоћ интернираним Српкињама и њиховој деци у логору Лобор-град,³ као и сазнања да је било неопходно да се организује посебан одбор који би преузео бригу о заточеним Србима у Лобор-граду.⁴

О страхотама нацистичких концентрационих логора, Диана Будисављевић је била обавештена приликом боравка у Инзбрку у марту 1941, што је, претпостављамо, био један од мотива за организовање акције за помоћ затвореницима усташких логора.⁵ На одлуку да се њена акција базира првенствено на организовању помоћи за српско становништво, поред инсистирања Жидовске богоштовне опћине у Загребу да је „нужно у православним круговима организирати један одбор који ће преузети бригу о православним заточеницима у логору Лобор-град“,⁶ као и чињенице да је била удата за Србина⁷ и одржавала контакте са угледним породицама у Загребу, могло је утицати и сазнање да постоји начин да се помогне заточеницима у логорима (расељеним Словенцима помагали су Словенци из Хрватске, Јеврејима Жидовска богоштова опћина у Загребу, док „за прогоњене припаднике православне вјере није у Загре-

³ Женски сабирни логор Лобор-град, на Златару, формиран је 6. октобра 1941, када је у њега доведено 1.370 жена и деце (највећи број су чиниле Јеврејке са децом, а било је и око 200 Српкиња са децом) из логора у Крушици, а касније је интернирано и неколико Хрватица, припадница КП. У августу 1942. године, Немци су Јеврејке транспортовали у логор Аушвиц, а група Хрватица је пребачена у Стару Градишку. Логор је расформиран у октобру 1942. Види: Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, 278-281; Јован Мирковић, *Хронологија злочина (април – август 1941. године)* – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне државе Хрватске у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 11-75.

⁴ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, Zagreb 2003, (у даљем тексту: *Dnevnik*), 14-15: „Питали су ме намјеравам ли организовати такву помоћ. Одлучно сам то занијекала рекавши да још никад нисам била члан неке удруге и да сматрам да никако нисам прикладна особа за такав посао. Једино сам спремна давати прилоге за прогоњене. Дубоко потресена ониме што сам чула о стању интернираних, пристала сам што буде у мојој моћи да се акција добро организира. Међутим, мој разговор с неколико познаница није довео ни до каквог резултата... Мој муж се онда сјетио једног знанца и послјеподне дошао је к нама архитект г. др. Марко Видаковић... Истог дана, пред вечер, дошао је к мени с препоруком господина Лађевића Ђуро Вукосављевић и изразио спремност за сурадњу...“

⁵ Isto, 70: „Путовање у Стару Градишку 9. српња 1941.... говоре министри, хвале Лубурића преко сваке мјере како су врло помно разгледали логор, да су све нашли у најбољем реду и да су похвале итекако заслужене, јер добро знају да кроз логор пролази велики број људи, дневно долази неколико тисућа мушкираца и жена који онда одлазе на рад у Њемачку. Те су похвале код нас изазвале мучне утиске. На мене нарочито Лубурићев говор. Захваљивао се за похвале и указано повјерење. Казао је, да ако је његово вођење тако задовољавајуће, мора истакнути да је прошао кроз првогразедну школу – учио је у Њемачкој у логору Ораниенбург. Приликом мог последњег боравка у Инзбрку у окујку 1941. чула сам управо о том логору ужасне појединости, тако да сам сада могла замислити муке интернираних у Градишци, иако се у то вријеме још није толико знало о страхотама које се тамо забивају.“ Види и: Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši – Beograd, 96.

⁶ Isto, 14.

⁷ Slava Ogrizović, *Zagreb se bori*, Zagreb 1977, 126-127. Види и: A. M. Gruenfelder, *U Radni stroj velikoga njemačkog Reicha!*, Zagreb 2007, 91.

бу постојала никаква акција помоћи“, навела је Диана у свом „Дневнику“⁸ у октобру 1941. године).

Јана Кох о „Акцији Дијана Будисављевић“ пише као о акцији коју „за помоћ српским породицама у концентрационим логорима Горња Ријека и Лобор-град... покреће жена загребачког кирурга са још неколико својих сарадника“ и која „свакодневно окупља све више грађана и проширује помоћ и на помагања прогоњеним српским породицама“,⁹ или је наводи под именом „Акција за помоћ српским породицама у концентрационим логорима“.¹⁰

Извештај Дијане Будисављевић о „Унутарњем Југословенском фронту“¹¹ пружа податке о званичном називу и седишту „Акције“: „У октобру 1941. одлучила је Дијана Будисављевић да пружи помоћ православним и католичким женама и дјеци која су се налазила у Лобор-граду. У том настојању нарочито су је помагали др. Марко Видаковић и Ђуро Вукосављевић... Пошто од супружника нитко није хтио преузети одговорност за рад који је под усташким режимом био врло опасан, одлучила је Дијана Будисављевић да цијелу одговорност преузме на себе, давши разду наслов 'Акција Дијана Будисављевић'. Акција је дјеловала за цијело вријеме док је рат трајао... 'Акција Дијана Будисављевић' радила је цијело вријеме у стану проф. Будисављевића... Након отпуштања православних жена и дјеце из Лобор-града радила је 'Акција Дијана Будисављевић' готово искључиво за дјецу те јој је успјело својим радом, у којем је др. Марко Видаковић надасве пожртвовано судјеловао, спасити око 10.000 дјеце из концентрационих логора.“

Око Дијане Будисављевић се временом окупило велики број сарадника. Неки од њих, поред мужа Јулија Будисављевића и њихових ћерки Јелке и Илсе, били су Ђуро Вукосављевић, др Марко Видаковић, инжењер Бранко Василић, Јубица Бецић,¹² са ћеркама Миром и Вером, Јелка Дивјак, др Милан Малојчић из Министарства здравља, учитељица Стана Радосављевић, Мирјана Лациковић, Слава (Славка) Бојанић, сестра Верма Черне, сестра Драгица Хабазин, студенткиња медицине Веренка Когој, др Бранко Кесић, представник илегалног Словеначког Црвеног крста Алојз Џолнар, потпуковник Никола Гајић, др Олга Покрајац са ћерком, др Десанка Ристовић-Штампар, госпођа Шурина, Иванка Џакула, др Павајас, Гајо Омчикус (који је са др Миром Меледом и Антом Бојанићем од

⁸ *Dnevnik*, 13.

⁹ Архив Музеја жртава геноцида (у даљем тексту: АМЖГ), ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, Jana Koch, *Kozaračka djece*, рукопис, 57-59.

¹⁰ *Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracijskih logora II*, „Plavi vjesnik“, 25. X 1971. Види и: АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Pismo Ante Dumbovića Dragoju Lukiću od 26. III 1977* (А. Думбовић о „Акцији“ говори као о „добровољној активности жене антифашисткиња, којом је руководила Дијана Будисављевић“).

¹¹ Архив Хрватске Загреб (у даљем тексту: АН) – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа: *Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića*.

¹² АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, Jana Koch, n. d., 57-59.

јесени 1942. године „водио паралелну одвојену акцију“).¹³ По изјави Марка Видаковића, ту су били и инжењер Суботић, г. Прибић, г. Стрижак.¹⁴

Током рада „Акције“, долазило је и до несугласица између Диане Будисављевић и сарадника (са Ђојанићем и Омчикусом због њихове одлуке да средства за децу прикупљају у име Каритаса), а сукоб са Марком Видаковићем око прикупљања и расподеле новца резултирао је њиховим разлазом. „Од јануара 1944. није др Марко Видаковић више сурђивао са мојом акцијом, пошто сам ја и надаље искључиво радила само за дјецу, док се је др. Видаковић примио рада око од рата пострадалих особа“,¹⁵ забележила је Диана Будисављевић.

Покушаји званичног регистраовања „Акције“ и добијања дозволе за рад

Од самог почетка рада, Диана Будисављевић је настојала да, преко личних контаката са појединцима или преко неке од постојећих институција у НДХ, добије званичну дозволу за рад „Акције“, првенствено због личне и безбедности својих сарадника, као и лакшег реализацивања намере „Акције“ – прикупљања и поделе помоћи, али у томе до краја рата није успела. Од Андрије Артуковића, тада министра унутрашњих дела НДХ, добила је 1941. године само усмену дозволу: „На моје питање да ли је мој рад за интерниране уопће дозвољен, изјавио је да јест и да ми у томе ниједна инстанца неће правити било какве потешкоће. На тој усменој дозволи сам будуће градила своју Акцију. Била је то моја једина, била сам свјесна, наравно, врло илузорна заштита од усташа.“¹⁶ Пошто су јој агенти Гестапа претресли стан, у фебруару 1942. године, Диана Будисављевић је од др Кинела (Vilko Kuhnel) у Жидовском одсјеку усташке полиције добила писмену дозволу за сакупљање хране за логоре,¹⁷ која јој није гарантовала личну безбедност, нити олакшала рад „Акције“.

¹³ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“ za doba okupacije od oktobra 1941. do juna 1945.* (у даљем тексту: *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“*). Види и: *Исто, Zapisnik o saslušanju Ante Bojanica od 14. XII 1945. pred Žemaljskom komisijom Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; Isto, Kamilo Bresler, Spašavanje kozaračke djece godine 1942,* рукопис, 12.

¹⁴ АН-ZKRZ GUZ 1338/45 – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Unutarnji jugoslovenski front (UJF) Zagreb.* Види и: АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Dopisnica Ivana Jankovića, Kotarskog povjerenika za kotar Sisak Ministarstva skrbi za postradale krajeve Diani Budisavljević od 20. jula 1944.*

¹⁵ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“.* Види и: *Isto, Kamilo Bresler, n. d.*, 18.

¹⁶ *Dnevnik*, 22.

¹⁷ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Dozvola Židovskog odjela Ustaškog redarstva na ime Diane Budisavljević za skupljanje hrane za logore od 27. februara 1942.* Види и: *Isto, Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića:* „Диана Будисављевић добила је у вељачи 1942. за себе лично дозволу рада од Жидовског одсјека усташког редарства, који је био одговорна власт за логоре у Лобор-граду и Горњој Ријеци.“

Чињеница да „Акција Дијана Будисављевић“ није била званично регистрована као добротворно друштво и, самим тим, није полагала право на рачун у банци, преко кога би се обављале финансијске трансакције око набавке помоћи, условљавала је ближу сарадњу „Акције“ са већ постојећим званичним институцијама НДХ. По питању куповине животних намирница, лекова, одеће и обуће преко банковних рачуна, „Акција“ се до 1943. године ослањала на Жидовску богоштовну општину у Загребу, а од тада на Каритас Бискупије загребачке (око куповине девиза за набавку млека из Швајцарске, као и око колонизације деце).¹⁸

Сарадња Дијане Будисављевић и званичних институција НДХ огледала се и у оснивању посебних фондова у тим институцијама, које је иницијирала и финансијирала „Акција Дијана Будисављевић“: у оквиру Каритаса је основан фонд „Дијете к мајци“¹⁹ („основан дана 21. XII 1942, у сврху да се мајкама које нађу своју дјецу даде потпора за повратак кући. Станје фонда 'Дијете к мајци' према благајничким књигама... укупно 125.200 Куна“),²⁰ а преко ХЦК је, из фондова „Посебна хранидбена припомоћ“ и „Фонд за подпору отпуштених заточеника из логора“, иницијирала слање хране у логоре Јасеновац, Стара Градишча и Лепоглава.²¹

Од почетка рада (организовање помоћи за логоре Лобор-град, Горњу Ријеку и Ђаково), „Акција Дијана Будисављевић“ је, поред прехранбених намирница, одеће и обуће, прикупљала и новац²² за куповану неопходних ствари које нису биле сакупљене преко добровољних прилога грађана.²³ Новац је коришћен и за трошкове лечења, сахрана, превоза ослобођених из логора. „Новчана средства прикупљала су се преко поуз-

¹⁸ Uredba Ministarstva udružbe od 23. VIII 1942. o razmještaju izbjegličke djece u: Žene Hrvatske u NOB II, Zagreb 1955, 377. Види и: АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несретјена грађа, Kamilo Bresler, n. d., 15-18: „... декларирао сам преузету дјецу из логора као изbjegličku djeцу te ih počeo masovno kolonizirati na sela... Управо kada je kolonizacija najbolje krenula, te se već vidjelo da će se tim начином spasiti nađeđi dio djece, stigne nas udarač od strane Ustaške nadzorne službe, koja nam забрани свако даље koloniziranje djece. Tim se наша prihvatišta automatski pretvorili u konč-logore za djece.“; Isto, Djeca vraćena svojim roditeljima (руком дописано „р.К.“): попис 362 детета са подацима о деци и родитељима; Isto, Popis djece koja su poslana od Karitasa i Župri Posavski bregi: списак 37 деце.

¹⁹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несретјена грађа, Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića. Исто, Zapisnik od 26. V. 1945. godine sastavljen u prostorijama „Karitasa“ Nadbiskupije zagrebačke, Vlaška ulica 36. prigodom primopredaje dužnosti. Види и: Dnevnik, 114.

²⁰ Исто, Zapisnik od 26. V. 1945. godine sastavljen u prostorijama „Karitasa“ Nadbiskupije zagrebačke, Vlaška ulica 36. prigodom primopredaje dužnosti.

²¹ Исто, Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića. Види и: АН-ZKRZ GUZ 1338/45 – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несретјена грађа, Unutarnji jugoslovenski front (UJF) Zagreb.

²² Dnevnik, 111: „Водим евиденцију за сва средства добивена и утрошена у име Акције и желим да увијек могу о томе дати тачне податке.“ Види и: АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несретјена грађа, Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“.

²³ Од прехранбених намирница куповано је: кондензовано млеко за децу, лимун, наранџе, бели лук, кромпир, пасуљ, пекmez, јаја, брашно, со, кафа, чај, сир; инвентар за Станицу првеног крижа на Јосиповцу, порције за храну за Прихватну станицу на за-

даних људи, а честим и изравним доприносима које су дароватељи доносили долазећи у ординацију мoga мужа тобоже као пациенти. Дароватељи су редовно тражили да остану непознати и тако њихова имена нијесмо смјели забиљежити. Од 25. X. 1941. – 20. VI. 1945. сабрано је у свему 3,008,092 -Куна“.²⁴

Током рада „Акције“, Диана Будисављевић је остварила и одржавала контакте и са представницима иностраних установа у Загребу – са Међународним Црвеним крижком,²⁵ амбасадорима Швајцарске²⁶ и Шведске,²⁷ као и са представницима немачког Рајха у НДХ, који су помогли или омогућили покретање акције преузимања деце из логора.

У свим активностима којима је „Акција Диана Будисављевић“ помогала затвореним српским женама и деци у логору Лобор-град (преузимање пописа заточеника,²⁸ слање пакета, посредовање у ослобађању, добијање званичних докумената – отпусница из логора и пропусница за кретање ка месту боравка, финансирање пута ослобођеним из логора, накнада трошкова за сахране, организација смештаја у Загребу, а касније и помоћ при одласку у Сарајево и Мостар), Диана Будисављевић није била само иницијатор и организатор помоћи, већ је и сама активно учествовала. Заједно са породицом и сарадницима, набавља, пакује (у својој кући) и односи сакупљену помоћ (одећа, обућа, храна) прво у Јеврејску богоштовну општину у Загребу, а по сазнању да команда логора од тога скоро ништа (или ништа) није поделила онима којима је била намењена, лично одлази у логор Лобор-град (у новембру 1941. и 19.²⁹ и 27. марта 1942. године³⁰) да однесе и на лицу места подели помоћ и преузме децу која су ослобођена (пакети у новембру 1941, јануару, фебруару и марта 1942. године). По одobreњу да се православне жене и деца могу пустити из Лобор-града, „Акција“ организује и смештај за њих у Заводу за глухонему дјецу.³¹

гребачком колодвору; одећа и обућа за децу и одрасле; цигарете; средства и прибор за личну хигијену; детерџенти за прање веша; лончићи за јело, шолијице и ноћне посуде за Јастребарско.

²⁴ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“*. Види и: *Dnevnik Diane Budisavljević...*, 16.

²⁵ Јулио Шмидлин (Julio Schmidlin), Делегат Међународног Црвеног крижа у Загребу.

²⁶ Амбасадор Швајцарске у Загребу Фридрих Кестли (Fridrich Kaestli) и његова супруга Ирена Кестли (Irena Kaestli) преузели су дечака Радомира Личанина.

²⁷ Амбасадор Шведске у Загребу био је Волин (Ragnar Wohlin). Његова супруга, госпођа Волин, активно је радила са Дијаном Будисављевић на Јосиповцу.

²⁸ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Popis grčko-istočnih žena i djece interniranih u Lobot-gradu, stanje 29. III o. g.*

²⁹ Дијана Будисављевић одлази у Лобор-град са сестром Јелком Хабулин из Министарства здравља да преузме децу. Преузеле су само 11 деце, пошто мајке нису хтели да се одвоје од деце. Види: *Dnevnik*, 35.

³⁰ Дијана Будисављевић одлази у Лобор-град са др Јујом Домљаном, здравственим савјетником у Заводу за одгој глухонеме дјеце у Загребу, г-ђицом Невенком из истог Завода и сестром Јелком (Хабулин?) из Министарства здравља.

³¹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića*. Види и: *Isto*, Kamilo Bresler, n. d., 18.

Како помоћ заточеницима у логору Лобор-град, „Акција Дијана Будисављевић“ је упутила прехрамбене намирнице, одећу, обућу и средства за хигијену³² у вредности од 11.750 куна.³³

Упоредо са снабдевањем заточеница у Лобор-граду, „Акција Дијана Будисављевић“ је слала пакете у логор Горњу Ријеку код Крижевца³⁴ (18. марта и 24. новембра 1941. године) и у логор Ђаково³⁵ (у априлу и мају 1942).

До фебруара 1942. године, у свим активностима које је Дијана Будисављевић предузимала на организовању помоћи за логоре, радила је искључиво сама или уз помоћ сарадника „Акције“. У фебруару 1942. је, на предлог директора ХЦК Хофера, а по питању смештаја ослобођене деце из Лобор-града у Завод за глухонијему дјецу у Загребу, започела сарадњу са Камилом Бреслером³⁶ из Министарства удруžбе – Одјел друштвеног осигурања заштите и скрби, Одсјек бриге за обитељ и дјецу, а у марту исте године и са Драгицом Хабазин,³⁷ добровољном болни-

³² *Dnevnik*, 15-16: „На тај начин је било за неколико дана могуће анимирати велики број људи и прибавити знатан број топлих одјевних предмета. Уз помоћ мојих двију кћери и неколико њихових пријатељица започело се у нашем стану са шивањем. Од вунених и баршунастих застора шивани су дјечији капути, хаљине и покривачи. У мојој великој гаражи се разврставало и пакирало... Затим се куповало. Будући да сам започела и са прикупљањем новца, имали смо нешто средстава за куповину. Један од главних ујета који су постављали дароватељи био је да се не биљеже њихова имена. Разлог томе је био страх од прогона. Тих захтјева сам се до краја придржавала... Куповали смо у првом реду вреће за сламу... деке... папуче... наручили већи број баканци... 6. студенога 1941. био је за све сретан дан када смо у Тренковој могли предати 14 великих бала ушивених у вреће за сламу, 7. студенога 1941. седам појединачних пакета у великим папирнатим врећама и 8. и 9. студенога 1941. поново 11 бала и 3 појединачна пакета.“

³³ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“*.

³⁴ Женски сабирни логор у Горњој Ријеци код Крижевца (средина новембра 1941 – мај 1942), у коме су биле заточене у највећем броју Јеврејке са децом, затим Српкиње са децом и група Хрватица, припаднице Комунистичке Партије. Од маја до августа 1942 (када је због епидемије тифуса и велике смртности деце распуштен), ту је био смештен сабирни логор за дјецу, са званичним именом „Дјечји дом за изbjегличку дјецу“, за око 400 деце довезене из Штиице и Старе Градишке.

³⁵ Женски сабирни логор у Ђакову (децембар 1941 – јул 1942) за Јеврејке са децом, доведене из Славонске Пожеге и Славонског брода, а 1942. и из логора Стара Градишка. У логору је било заточено и око 100 Српкиња. Од око 3.000 жена и деце из логора Ђаково, преживело је само неколико. Види: АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Popis žena i djece grčko istočne vjere u logoru Đakovo*.

³⁶ *Dnevnik*, 28: „На тај начин сам се упознала с професором Бреслером којем ћу се у даљњем раду често обратити с молбама за помоћ и којем се не може у довољној мјери захвалити за све што је уз опасност за властити живот учинио за прогоњену дјецу и уопште за сву дјецу која су била у невољи. У најтежим околностима које су наступиле љети 1942. увјек је нашао начина да помогне, а ако се није нашло никакво рјешење, томе су биле узорак ужасне околности, а никако недостатак добре воље и самопријегора тог човјека.“

³⁷ *Isto*, 35: „26. ожукја 1942... предходног дана сам на колодвору упознала сестру Хабазин, предсједницу сестара Црвеног крижа. Са њом сам договорила како провести опскрубу транспорта који ће отићи у Србију. Био је то први пут да сам се обратила сестри Хабазин. И овај пут, као и безброј пута, када сам је у будућности требала, наишла сам код ње на велику предурељивост и спремност за помоћ. У даљњем раду сам у све већој

чарком и главном сестром на Прихватној станици ХЦК на загребачком колодвору. На тај начин се, и поред чињенице да „Акција Диана Будисављевић“ до краја свог рада остаје независна од било које званичне институције НДХ³⁸, али и од Комунистичке партије, чији су чланови и симпатизери били окупљени око акције ХЦК,³⁹ формира основа за све наредне акције извлачења српске деце из логора, као и организовање смештаја и снабдевања.⁴⁰

У раду за интерниране у Лобор-граду постављена је основа за све касније делатности „Акције“: сазнање о логорима, контакти и дозволе од званичних институција НДХ, организовање и снабдевање транспорта, израда листа за транспорт, снабдевање прихватилишта, преписка са родитељима и рођацима, посредовање код власти за ослобађање и смештај у прихватилишта. Деца су преузимана у име Министарства удружбе, које је обезбеђивало установе за смештај, а могао је да их преузме искључиво ХЦК, чије су сестре, првенствено добровољне болничарке, одлазиле по децу, водиле бригу о њима током транспорта, на раскујним станицама и снабдевале их храном и одећом, док је „Акција Диана Будисављевић“, поред активног учешћа у организацији и транспортима деце и њиховом снабдевању, радила и на изради картотеке деце преузете из логора, односно на остваривању контакта и кореспонденције деце са породицама.

Сарадња „Акције Диана Будисављевић“ са Камилом Бреслером и Драгицом Хабазин до пуног изражала је дошла у акцијама преузимања српске деце из јасеновачких логора током 1942. године.

II

АКЦИЈЕ ПРЕУЗИМАЊА ДЕЦЕ ИЗ ЈАСЕНОВАЧКИХ ЛОГОРА⁴⁰ ОРГАНИЗАЦИЈА ТРАНСПОРТА, СМЕШТАЈА И СНАБДЕВАЊА

Током даноноћног рада у Прихватној станици на загребачком колодвору, где су сестре ХЦК, припадници Словеначког црвеног крижа и

мјери упознавала и цијенила њезину велику доброту, несебичност и спремност за пружање помоћи. Тијеком свих ратних година посветила је сестра Хабазин свој живот искључиво помоћи онима којима се најмање помагало, који су били највише прогањани и радила је увјек тамо где је најопасније, било због опасности од прогона, било због опасности од инфекције. Ни на што се није обазирала, ничега се није плашила кад је требало помоћи. Изражавам јој своје најдубље поштовање и захвалност.“

³⁸ Isto, 148: „Каритас с мојом Акцијом нема везе. То је наш приватни посао и Ка-ритас се тиме не треба хвалити. Желим сачувати самосталност наше Акције и обраћати се Каритасу кад нам треба њихова помоћ, односно кад ми њима можемо помоћи за добробит дјече.“

³⁹ Види и: Милан Колјанин, *Акција „Диана Будисављевић“* у: Токови историје, 3/2007, 191-207.

⁴⁰ Драгоје Лукић, *n. d.*, 68: „После офанзиве на Козари, у лето 1942. године, око 75.500 њених становника (међу којима је било 23.830 деце) заточено је у 11 сабиралишта

Диана Будисављевић са својим сарадницима били ангажовани на снабдевању транспорта логораши на путу за логоре у немачком Рајху, или транспорта којима су деца превожена из Старе Градишке у Горњу Ријеку код Крижеваца (2. јул⁴¹ и 4. јул 1942⁴²), сазнали су да се у логору Стара Градишка налази на хиљаде деце чији су родитељи већ одведени, или ће ускоро бити транспортовани у Немачку.⁴³ Током снабдевања транспорта жена и деце за немачке логоре 8. јуна 1942,⁴⁴ Диана Будисављевић је упознала руководиоца транспорта за Немачку Хекера (Hecker)⁴⁵ и замолила га да јој помогне око дозволе за преузимање српске деце из логора. Преко Хекера, Диана Будисављевић је упознала капетана фон Коциана (Albert von Kotzian), који је обећао да ће се распитати код Еугена Квarterника. На почетку сарадње са немачким официрима, Диана Будисављевић је морала да их информише да не долази у име ХЦК, већ у име своје приватне Акције: „Рекла сам да Црвени криж уопће не брине за православну дјецу, да сам започела потпуно приватну акцију помоћи и да моји сурадници и ја желимо помоћи прогоњеној дјеци.“⁴⁶

Диана Будисављевић је 26. јуна 1942, преко др Драгишића, упознала мајора Кнеа (Knehe) из немачке Фелдкомандантуре, „будући да се он јако заузимао за прогоњене православце“.⁴⁷ Такође је била у контакту и са подофициром Прехтлом (Prechtl) из Инзбрука, по Слави Огризовић,

око Јасеновца. Мали Козарчани депортовани су у стару Градишку – око 10.000, Јабланац и Млаку – 5.680, Новску – 1.400, Приједор – 2.450, Церовљане код Дубице – око 2.000, логор III у Јасеновцу – 1.300 и Сајмиште код Београда – око 1.000 малишана.“

⁴¹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Ein transport Gornja Rijeka 2. 7. 1942:* списак 99 дјеце. Види и: *Dnevnik*, 67.

⁴² Исто, *Transport Stara Gradiška – Gornja Rijeka vjerojatno 4. 7. 1942:* списак 366 дјеце. Види и: *Dnevnik*, 67.

⁴³ АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Jana Koch, n. d., 117-118. АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Камило Бредслер, n. d., 3-4. У вези са полемиком ко је први донео вести у Загреб о деци у јасеновачким логорима, види: Ćirilo Petešić, *Dječji dom Jastrebarsko. Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb 1990, 15-20, 96; Nikola Nikolić, *Kozaračka djeca. Jasenovački logor*, Zagreb 1979, 81-84.

⁴⁴ Истог дана када су ослобођени из Лобор-града, жене и деца, који су на залагање Дијане Будисављевић били доведени у Загреб и смештени у Завод за глухонијему дјецу, уз пропуснице и храну за пут које су добили од „Акције“ отишли су кућама у Сарајево и Mostar.

⁴⁵ Хекер је обавестио Дијану Будисављевић да може да преузме жене и децу који су враћени из Марибора због болести (350 људи) 15. јуна 1942. Деца су била смештена у Завод за глухонијему дјецу, а одрасли у Јеронимску дворану (сем пар болесних жена у Кужну болницу), посредством надбискупа Алојзија Степинца и директора Каритаса Думића. Храна за њих је кувана на Јужном колодвору и развозјена по установама где су били смештени. Види: *Dnevnik*, 62-63: „То је најлепши дар који сам у животу добила – могућност да људе спасем сигурне смрти.“ Такође, Хекер је обавестио Дијану Будисављевић и да је 29. јуна 1942. на Јужни колодвор стигао транспорт са 280 жена и деце, враћених из Линца због болести, који су смештени у бараке Глухонијемог завода.

⁴⁶ *Dnevnik*, 59.

⁴⁷ Isto, 65-67: „Надамо се да ће се заузети и за дјецу у логорима. Читаву вечер су га сви назочни подробно информирали о евакуацији села и одвајању дјеце од мајки у логорима.“

и са генералом Емануелом фон Вајксом,⁴⁸ док Никола Николић наводи и њене контакте са генералом Хорстенаум (Edmund von Horstenu).⁴⁹

Упоредо са акцијом за добијање пристанка за преузимање деце из логора, Диана Будисављевић је интензивно радила и на организовању раскужне станице на загребачком колодвору, за раскуживање цивилног становништва доведеног из логора, првенствено жена и деце.⁵⁰

По добијању одобрења да се деца могу преузети из логора, а на захтев Драгице Хабазин да и представници „Акције Диана Будисављевић“ путују у Стару Градишку по децу, Диана Будисављевић⁵¹ је у више наврата одлазила по децу у Јасеновачке логоре: „Одјевена у униформу сестре болничарке Црвенога крижа одлазила сам са сестрама Црвенога Крижа у логор у сврху преузимања козарачке дјеце и то 2 пута у Ст. Градишку, 3 пута у Млаку и једном у Јабланцу.“⁵²

Начин на који је добијена дозвола за преузимање дјеце из логора, односно ко је извршио притисак на власти НДХ, у савременој историографији и публицистици још увек није до краја разјашњен. Камило Бреслер је претпостављао да се радило о Међународном Црвеном крсту,⁵³) док Слава Огризовић наводи да је пресудну улогу у обавештавању немачких војних власти о стању деце у логорима и њиховом притиску на власти НДХ да се деца ослободе из логора имала управо Диана Будисављевић,⁵⁴ преко генерала фон Вајкса. Током свих транспорта у којима је Диана Бу-

⁴⁸ Slava Ogrizović, n. d., 126–127. Види и: Jiril Petešić, n. d., 21.

⁴⁹ Никола Николић, n. d., 88–90.

⁵⁰ *Dnevnik*, 68: „Станица за раскуживање је била војна, што је код раскуживања жена и дјеце причињавало тешкоће, јер у раскуживању цивилних особа војни службеници нису судјеловали. Недостајало је етера, који се није смео користити за цивилне особе, сапуна, апарата за бријање који се нису могли добити ако није било одређеног дезинфектора... будући да је код сваког транспорта било и болесника с пјегавцем, сестре Црвеног крижа су биле спремне обављати посао само у горњим просторијама где су људи смештани након купања. Тако су у доњим просторијама готово искључиво радиле сараднице моје Акције. Притом нисмо имале никаква заштитна средства, док су послужитељи, уколико су хтјели радити, ипак имали гумене рукавице... Тражим да и ми добијемо заштитна средства или да се за раскуживање морају ангажовати само за то оспособљени људи.“

⁵¹ Диана Будисављевић је завршила течaj за медицинске сестре на клиници у Инзбрку, пре долaska у Загреб. Види: A. M. Gruenfelder, n. d., 93.

⁵² АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Prikaz rada „Akciјe Diane Budisavljević“*.

⁵³ Исто, *Zapisnik od 23. VI 1931. o saslušanju svjedoka prof. Bresler Kamila...*; *Zapisnik od 25. VIII 1951. o saslušanju svjedoka prof. Bresler Kamila...*. Види и: Kamilo Bresler, n. d., 3: „Рано је љето 1942. Свршена је козарачка офанзива. У граду мало сазнајемо шта се дододило. Једнога дана улази у мој уред једна госпођа... супруга једног нашег угледног учењака. Пита ме знадем ли што потоње о томе, да у логорима од Старе Градишке до Јасеновца има стотине и тисуће, а можда и десет и више тисућа дјеце која ће изгинути, ако се нешто не предузме за њихов спас... Најприје је требало добити макар формални пристанак окупаторских власти. Заредам од врата до врата, од најнижег до највишег мјеста. Глас о ужасном стању жена и дјеце у логорима допро је у иноземство. Извршен је притисак, мора се присилно нешто учинити...“

⁵⁴ Слава Огризовић, n. d., 126–127: „Када су тако у Црвеном крижу с разних страха дознали да у логору има дјеце, одмах су одлучили да их спасе. Обратили су се проф.

дисављевић лично учествовала, сусретала се са готово истим проблемима и непријатностима – подозривост управе логора, проверавање и издавање посебних дозвола за пролаз кроз логор, опструисање усташких власти током преузимања деце (раније су одвајали децу од мајки, што је условљавало додатно исцрпљивање деце и често нетачне податке у листама), одузимање запрежних кола за превоз деце из логора до железничке станице, превоз деце у „марвеним“ вагонима, без основних хигијенских услова и са минималним снабдевањем храном и водом, проблеми тријаже деце предвиђене за транспорт и болно суочавање са мајкама чија су деца преузимана за транспорт.

Први транспорт деце из логора Стара Градишака (Стара Градишака – Загреб – Јастребарско,⁵⁵ 9-11. јул 1942)⁵⁶ организован је само два дана

Камилу Бреслеру у тадашњем Министарству удружење. За некадашње Савске бановине био је то социјални одјел. Кад су усташе дошли у Загреб, поставили су своје људе на министарске и друге руководеће положаје, али већину намјештеника нису могли промијенити. А од њих су многи, особито у бившем социјалном одјелу, били наши симпатизери. Зато су одмах подржали захтјеве Црвеног крижа, али нису постигли ништа. Деца из логора могла су се извући само на легалан начин... Али до дјеце се није могло доћи. Из Старе Градишке су долазиле вијести о томе како дјеца умиру од глади и болести... Тада је Диана Будисављевић одлучила узети ствар у своје руке. Њен супруг проф. Др Будисављевић био је један од најбољих кирурга, па га ни усташе нису дирали, иако је био Србин. Радила је у Црвеном крижу, а као рођена Аустријанка искористила је своје знанце Бечане да је упознају с високим њемачким војним функционерима. Успјела је до најаве генералу Вику, команданту свих њемачких снага у „ендехазији“. Кад ју је примио у аудијенцију, Диана Будисављевић је испричала како у логору има много дјеце, како су у ужасном стању, а да се то у Загребу зна. Истакла је да су грађани јако узбуђени, да се њихова мржња окреће и према Нијемцима, што би могло довести до разних неприлика. Тиме га је погодила у право место. Нијемцима је, наиме, било најважније да што прије униште партизане и осигурају овде мир, како би своје војнике могли послати на Исток. Није им могло бити свеједно какво је расположење у граду. Стога је Вик обећао помоћ Црвеном крижу... 'Савјетовац' је Поглавника да дозволи Црвеном крижу да одведе дјецу из логора. Павелић је знао да је тај савјет заправо наређење па је одмах потписао декрет којим је – прво издвојио дјецу из компетенције Усташке надзорне службе (УНС) која је водила логоре, а Лубурић јој је био на челу. Друго, декретом је изричito допуштено да Црвени криж и Министарство удружење смију ући у логор, и треће, да смију одвести дјецу. Чим је 7. српња стигао Павелићев декрет, у Министарству удружење створена је комисија која је требала отићи у логор по дјецу. Истодобно је проф. Камило Бреслер почeo припреме за примање и смјештај дјеце у Загребу. Преко радија позвао је Загрепчанке које су завршиле течajeve Црвеног крижа за ратне болничарке... као и друге грађанке да се јаве на 'ранжирни колодвор' на Сењаку, југоисточно од Главног колодвора (близу данашњег Аутобусног колодвора). Онамо су допријемљени велики котлови за кухање хране. Већ постојећи тушеви за жељезничаре преуређени су да се могу дјеца прати кад стигну из логора."

⁵⁵ У Јастребарском је 1939. године био смештен Поправни дом за дечаке, касније исте године и Државни дječji dom Осијек-Јастребарско. У августу 1941, у Јастребарском је био формиран пролазни логор, за логораше из госпићке групе логора, који су даље транспортовани за логоре Крушчица, Лобор-град и Јасеновац. Крајем августа 1941. године, у Јастребарском је формиран Дječji dom за djevojčice, а од јула 1942, од првог транспорта којим су у Јастребарско доведена деца из Старе Градишке, дом носи званични назив „Прихватилиште за дјецу избеглица“.

⁵⁶ Види и: *Uz 30-godišnjicu ustanka: Sjećanje Jane Koch na humanu akciju spašavanja kogaračke djece iz koncentracionih logora IV*, „Plavi vjesnik“, 15. XI 1971.

после одобрења Еугена Кватерника да ХЦК може да преузме децу из логора Стара Градишак и припреме прихватилишта у Јастребарском од стране Министарства удружбе, односно Камила Бреслера.⁵⁷ По децу у логор Стара Градишак су пошли: из ХЦК Владимир Броз, вођа транспорта, равнатель уреда за Хрвате повратнике, Драгица Хабазин и сестре Црвеног крижа,⁵⁸ Штефанец из Министарства удружбе (благајник транспорта) и Диана Будисављевић,⁵⁹ у име своје „Акције“.⁶⁰ И поред службених путних налога које им је издао ХЦК, била им је потребна и посебна пропусница кроз логор Јасеновац. Деца су 10. јула припремана за транспорт (прво су преузета деца чије су мајке претходног дана одведене у Немачку, а затим остала, првенствено из „дјечије болнице“).⁶¹ Пре поласка транспорта, сва деца су била пописана. Одређен број малишана, од раније предвиђених за транспорт у Горњу Ријеку, који су због болести остали у Старој Градишаки, имао је већ цедуље са личним подацима око врата. Сва деца су 11. јула превезена аутобусом до Окучана и ту укрцана у „марвене“ вагоне за Загреб,⁶² а 11. јула 1942, око девет сати изјутра,

⁵⁷ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Kamilo Bresler, n. d., 5, 8-11.

⁵⁸ Сачувани извори не слажу се око броја сестара које су путовале у логор Стара Градишак. Диана Будисављевић даје податак о 8-10 сестара, Драгица Хабазин 15, Јана Кох 15-16. Ниједан извор не наводи имена тих сестара.

⁵⁹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića*. Види и: *Исто, Prikaz rada „Akcije Diane Budisavqević“*.

⁶⁰ *Dnevnik*, 69: „Сестра Хабазин тражи и да сураднице моје Акције путују по дјечију... Спремна сам отићи с њом и као и она вратити се за један до два дана. Моје сураднице се не могу пријужити упркос наговарању сестре Хабазин.“ Види и: АН-ZKRZ GUZ 4676/45, Записник Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача о саслушању проф. Др Бранка Драгишића 10. XII 1945.

⁶¹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Bolnica dječja i St. Gradiški dne 11. VII 1942. otpremljeno i Zagreb 94 djece iz te bolnice. Od toga ne zna se imen za 48 djece: списак 48 деце, куџан писањем машином, а руком је на немачком досписано „eingeteilt“ (подељени, раздељени) и обележена су имена неке деце, са подацима о деци и родитељима. Види и: *Dnevnik*, 73-74: „Најприје неколико соба у којима су дјеца лежала у креветима... а онда је дошло нешто стравично. Собе без икаквог намјештаја. Биле су ту само ноћне посуде, а на поду су сједела или лежала неописиво мршава мала дјеца. Сваком се дјетету већ могла назријети смрт у очима. Што с њима учинити? Лијечник је казао да је свака помоћ већ прекасна. Вођа транспорта је одлучио да свако дијете које се некако може повјести поведемо и тако покушамо помоћи. Учињен је избор. Дјеца су постављана на ноге и оно које се још некако могло држати, било је предвиђено за транспорт. Дјеца која су се рушила, која више нису имала никакве снаге, морала су остати. И стварно је већина тих јадних бића умрла још тијеком дана. У једну собу у којој је владала дифтерија и већ су сва дјеца била на смрт болесна нисмо ни улазили, како не бисмо и друге заразили.“*

⁶² *Dnevnik*, 73-74: „Нисмо могли повести сву децу јер нисмо имали довољно вагона на располагању. Поставило се питање да ли повести болесну дјецу или уместо њих здраву. Водитељ транспорта одлучио је повести болесну, како би им се што прије могла пружити лијечничка њега. Тако су последњим пријевозом пренесени мали скелети. Свако дијете је добило халјиницу или одјелце. Жене су нам дале набоље што су имале. Дале су нам и мараме да их употребимо као пелене да не замажемо аутобус, јер смо имале и посве малу дјецу са страшним прољевима... У Окучанима су и моја болесна дјеца смје-

стigli су у Загреб, на Раскуружну станицу.⁶³ У првом транспорту је из логора Стара Градишка преузето, по Диани Будисављевић, 700 деце (већина деце је смештена у Јастребарско, остали у Дом за дојенчад – Јосиповац у Загребу⁶⁴). Деца оболела од тифуса, од којих је 37 умрло током прве ноћи, била су одмах по доласку у Загреб пребачена у Кужну болницу.

Здравствено стање преузете деце било је више него тешко: „Лијечници су констатовали потпуну исцрпљеност. Екстремитети су били отечени услед едема, лице упало, мршаво, блиједо, очи јако упале. Тешки прољеви редом код све дјеце, а који су били крвави и одговарали су слици тешке дезинтерије. Из дјеце су висила цријева и до пет сантиметара изван тијела. У цријевима видјела су се непробављена зrna кукуруза, јер су дјеца у логору Стара Градишка добивала за храну, а ни то сваки дан, по шаку сировог кукурузног зrња, а осим тога, док још нису стигла у саму логорску болницу, чупала су по дворишту траву и јела.“⁶⁵

Пре поласка другог транспорта деце из Старе Градишке (Стара Градишка – Загреб [Јосиповац] – Јастребарско – Река, 13-14. јул 1942),⁶⁶ којим су по децу из Загреба кренули Диана Будисављевић, сестре ХЦК и два домобранска лекара, др Драго Томшић, лекар на Епидемиолошком одсеку Хигијенског завода, и др Владимир Милас, здравствени саветник у Министарству здравства у Загребу (Драгица Хабазин им се прикључила у Окучанима), деца су била пописана и одвојена од мајки.⁶⁷ И поред чињенице да је транспорт био боље снабдевен од претходног (жене из

штена у вагон. Била сам сама с 62 дјеце, која су лежала на дрвеном поду без сламе, у марвинском вагону без икакве хране и пића. Џеџа су била гладна и жедна. У једној бараки крај колодвора купила сам минералне воде за мој и сусједни вагон, где су такођер била тешко болесна и слабашна дјеца. Пут је био ужасан...“

⁶³ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Kamilo Bresler, n. d., 6: „Живо се сjeћам доласка првог транспорта... Кад је транспорт догуран на колосек 'Сењак' видјели смо на одшкринутим вратима марвенских вагона само блиједа и изму-ченца лица сестара Црвеног крижа. Није било жамора дјечјег разговора. Све је било тико, само се ту и тамо чуо по који јеџај или слаби плач мањег дејетета. Отворивши широм врата угледали смо сподобе дјеце у чучећем ставу или лежећем клупку на поду, а из узаних шиљатих лица, што су била наслоњена на притегнута кољена, гледале су нас упитним и безкraјно тужним погледом стотине, према ситном лицу, несразмјерно великих дјечјих очију... Како је под вагона био више од метра изнад земље, а дјеца слаба, почесмо их скидати из вагона. Док би једна сестра придизала дјецу у вагону и додавала, друга би их примала стојећи вани и стављала на земљу, где би се опет сктурili у чу-чањ попут преплашених птичица.“

⁶⁴ АН-ZKZR GUZ 1768/45, Kamilo Bresler, *Općenito o dječijim logorima u NDH (ustaško-pnjetački instrument za uništavanje srpske djece)*, 3-4.

⁶⁵ Isto, 4.

⁶⁶ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Kamilo Bresler, *Spašavanje kozaračke djece...*, 12-13.

⁶⁷ *Dnevnik*, 77: „... какви су се болни призори ту одвијали. Колико је било храбрости у тих жена. Нека мала дјеца нису се хтјела одвајати од мајки и сада су очајне мајке говориле својим најдражима 'бит ће ти лијепо, немој се бојати, ускоро ћу доћи по тебе.' И увјек опет тико питање упућено нама, коће ли више икад видјети своју дјецу... И након уписа у листу, последњи загрљај, последњи пољубац, често само на брзину...“

Окучана су донеле хлеб, воће, колаче), због узраста и исцрпљености деце је био веома тежак: „Имали смо 650 деце.“⁶⁸ С још једном сестром преузела сам вагон с 56 деце. Већина их је била млађа од пет година. Било је и осмеро дојенчади старих од десет дана до године.“⁶⁹

И поред чињенице да су деца била пописана пре транспорта, настао је проблем око утврђивања њиховог идентитета када су стигла у Загреб: „Кад смо посекдали из вагона ону децу, која су могла ходати, одмах су чучнула ради нужде. Видјели смо опћенити пролјев! Почели смо прозивати по списку, који је био предан пратилицама деце. Многа мања не одавизају се на презиме него само на име, или, кад га се упита чији си, вели – Стојанов, мамин или татин. Једва некако утврђујемо које је које дијете, те им одмах стављамо око врата цедуље. Преостаје неких 250 имена. Обредамо вагоне, кад оно у тамним угловима вагона све једно дојенче до другог. Како су већ 24 сата на путу, има их која су већ помодрила и заценула се од плача. Омах почесмо да их носилима 4-5 наједном износимо... Набројали смо у том једном транспорту око 250 дојенчади испод једне године којима нијесмо знали имена, односно имали смо у руци попис деце, али нијесмо знали којем дјетету припада које од расположивих имена.“⁷⁰

По око 300 преостале деце у логору Стара Градишка, Диана Будисављевић је са сарадницима стигла 15. јула 1942, али су се, после званичног саопштења усташких власти да у логору више нема деце,⁷¹ врастили у Загреб без деце.

Трећи транспорт деце из јасеновачких логора (Јабланац – Загреб⁷² – Јастребарско, 29-31. јул 1942) организован је после сусрета Дијане Будисављевић и Драгице Хабазин⁷³ са сестром Хенигман, коју је др Вдков⁷⁴ из Млаке послao да обавести о тешком положају деце и жена у ло-

⁶⁸ Драгица Хабазин наводи број од „око 700 деце“.

⁶⁹ *Dnevnik*, 77.

⁷⁰ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Љукића, несрећена грађа, Kamilo Bresler, n. d., 12.

⁷¹ По повратку у Загреб, сви покушаји Дијане Будисављевић да преко немачких официра Кнеа и фон Коциана сазна где су преостала деца и да добије дозволу за њихово преузимање, остали су без резултата. Тек 12. децембра 1942, усташе су довеле 91 болесно дете, од 300 која су у лето у логору остала.

⁷² Мања деца из овог транспорта била су по доласку у Загреб смештена у Дом за дојенчад – Јосиповац, а већа у Завод за одгој глухонијеме деце.

⁷³ Izjava Dragice Habazin Državnoj komisiji za ratne zločine okupatora i njihovih pomagača o deci u koncentracionim logorima Jablanac i Mlaka u: Žene Hrvatske u NOB II, Zagreb 1955, 373.

⁷⁴ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Љукића, несрећена грађа, *Izjava dr Nikole Vdkova Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za grad Zagreb od 24. kolovoza 1945*: „...добио сам налог да заједно са Дром Петром Сило-брчићем појем у логоре Јабланац и Млака који су стајали под управом логора у Јасеновцу и да се тамо јавим усташком лијечнику Др Каражоле који је већ наводно организирао лијечничку службу у тим логорима. У Млакама смо нашли колеге: кирурга Дра Жупана, рентгенолога Дра Ауфа, ортопеда Дра Клеменчића, те двије болничарке од Црвенога крижа: Циндић и Хенигман... Логор се налазио на kraju села под отвореним небом. Ту

гору Јабланцу, и одobreња и организације превоза деце железницом од стране министра Удружбе⁷⁵ Шубашића од 27. јула 1942. године, као и организовања смештаја деце у Сиску, залагањем Камила Бреслера.

По 850 деце су кренули 29. јула 1942: Фрањо Перше, као вођа пута, Штефанец као благајник, Диана Будисављевић⁷⁶ и Драгица Хабазин,⁷⁷ а

је лежало на земљи око 10.000 жена и дјеце. Некоји су још имали кола, али је већина лежала просто на земљи у блату, покривене неким дроњцима или чак гранама са лишћем. По дану за вријеме жеге није било где се сакрити од сунца. Хране скоро није било никакве. Иако су сељаци са собом повели стоку, нису је смјели клати... Овдје сам сазнао да су то православни сељаци из ближих села Босне који су још пред неколико дана мирно живјели у својим кућама... Ми смо лијечници одмах слутили, да нас Министарство здравstva није послало да лијечимо те људе, него само да их цијепимо против тифуса, да се не би од њих проширила епидемија на друге, а вјеројатно су и Њемци тражили да радници за Њемачку буду цијепљени у Хрватској. Лијекова уопште нисмо имали. Министарство је обећало да ће за нама послати, али нипшта није долазило... Ми смо довршили наше цијепљење и беспомоћни, без лијекова, гледали муке тих људи... Потајно сам наговорио болничарку Хенигман да сејави болесном како би отпутовала у Загреб, да обавјести Црвени криж и Министарство здравstva како се скоро већ мјесец дана крај Jasenovaca налазе у логорима око 15.000 жена и дјеце, да неколико лијечника и болничарке без лијекова живе истим животом заточеника и да се за све то нитко не брине... За преузимање дјеце из логора дошла се [је] гђа Budisavljević, супруга професора, са неколико сестара Црвенога крижа. Прво су почеле тражити тко ће добровољно дати дјецу у Загреб, обећајући да ће тамо бити дјеца лијепо смјештена по дјечијим домовима, љеђаше него ли у властитој кући. Свијесно су лагале, да би некако утјешиле несретне мајке и знале су да ће милом или силом сва дјеца бити одузета мајкама. Тако су почеле долазити мајке столовима за пописивање. Дјеца до 10 година добивала су око врата на шпаги папираји са бројем, који се је за кратко вријеме подерао, па се је зато догодило, да се за толико дјеце не зна ни име ни чија су. Попис дјеце се је вршио на брезу руку, неурядно и нетачно, пошто је за кратко вријеме требало пописати сву дјецу и одвести на колима до станице Jasenovaca, одкуд су у вагонима били транспортирани у Загреб. Овдје морам истакнути да су сестре радиле самопожртвовано и старале су се колико су могле, да олакшају патње жене и дјеце. Оне су довезле са собом храну и посластице за дјецу, кухале су за њих чај и тјешиле их како су знале. Ниједна од њих ни најмање није оправдавала тај злочин и да су усташе чули шта су оне говориле, сигурно би и њих затвориле у логор.

⁷⁵ Izveštaj Ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica – prometni odsjek o organizaciji prevoza djece iz logora železnicom od 29. jula 1942. u: Dragoje Lukić, n. d., 123; Види и: Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, IV, Јародина 2007, 110: „Од Министарства удружење одјел државног осигурања, запшите и скрби примили смо спледећи допис: „У сабирним логорима у Јабланцу, Млаки и Уштици имаде још око 2500 дјеце која се по налогу Поглавника имаду преузети у држ. Дјечју запштиту Министарства удружење, као и дјеца из сабирног логора у Ст. Градишци, која су већ преузета. Поменута дјеца смејести ће се у приватним настамбама у Јастребарском. Савезно с тиме моли се наслов, да осигура привез ове дјеце у партијама од по 600-800 и то са постаја Рајић, односно Jasenovaca. При доласку у Загреб морају се дјеца прије полазака у Јастребарско раскујжити. Полазак првог и идућих транспорта, јавити ће се брзогласно наслову чим комисија преузме дјецу. Моли се возни ред ових влакова удесети тако, да исти стижу у Загреб рано ујутро, а послије подне око 16 с. Одлазе за Јастребарско. Евентуална објашњења може дати Одјек брите за обитељи и дјецу овог Министарства, Брзоглас, 61-43“. Изволит ће равнательство журно подузети све потребно за несметани привез дјеце.“

⁷⁶ Putni nalog na ime Diane Budisavljević, izdat od HCK 28. VII 1942. za preuzimanje i prevoz dece iz logora Jasenovac, Mlaka i Uštica u: Dragoje Lukić, n. d., 99.

⁷⁷ Putni nalog na ime Dragice Habazin, izdat od HCK 28. VII 1942. za preuzimanje i prevoz dece iz logora Jasenovac, Mlaka i Uštica u: Žene Hrvatske..., 370.

30. јула су у Јабланцу стигле и сестре које су заједно са њима биле ангажоване и на преузимању деце из логора Стара Градишака. Упркос овереним путним налозима, и овај пут су им биле неопходне посебне дозволе за кретање по логору Јасеновац – „Добивамо дозволу за вишекратни пролаз кроз логор. Једну заједничку за сестре, а ми остали сватко на своје име⁷⁸ да можемо пролазити неовисно о остатку транспорта.“ Пре поласка из Јабланца, Перше је саставио транспортне листе са личним подацима преузете деце.⁷⁹ На путу за Загреб, Диана Будисављевић је поново била у вагону са најмањом децом, са бебама: „Упркос наговарању да тако малу дјечу оставе код себе, неке мајке су тражиле да их поведемо. Биле су тако неизмјерно несретне, јер су због узрујавања и глади остале без млијека. У логору нису могле добити млијека или је оно што су добиле било премало... Покушавала сам мајкама објаснити да транспорт по великој врућини за њихово малено доноси многе опасности. Но, ако су и даље тражиле да дијете поведемо, одлучила сам то учинити како бисмо мајке поштедјели да морају проматрати како им дијете на пресахлим грудима полагано умире. Биле су то неизмјерне боли с којима смо се сутретали и спознаје о толиком мукама могле су се поднијети само зато, што је било толико посла да се о њима нисмо могли размишљати.“⁸⁰

У четвртом транспорту (Млака – Сисак⁸¹ – Загреб, 2-3. август 1942) из логора је доведено 960 деце, које је Фрањо Перше пописао приликом претходног транспорта. По децу су отишли Фрањо Перше, Диана Будисављевић⁸² и Драгица Хабазин. Транспорт је био боље снабдевен и 3. августа 1942. године 800 деце је довезено у Сисак, а дојенчад и мања деца транспортовани су за Загреб („101 дојенчад, мала, слаба или болесна дјеца путују даље у Загреб у два вагона. До Сиска била сам с двије сестре у вагону с дојенчади. Овај пут сам понијела много бијелог омотног папира којим сам по ноћи могла малене покрити.“⁸³).

⁷⁸ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Propusnica Zapovjedništva sabirnih logora Jassenovac na ime Diane Budisavljević od 29. VII 1942. za prolaz kroz logor Jasenovac*.

⁷⁹ Исто, „31. Juli aus Jablanac I... – Jaska eingeteilt: Списак 740 деце, куџан на писаћој машини, са подацима о деци и родитељима. Деца су узраста од шест месеци до 15 година. Под редним бројем 286 уписан је Драгоје Лукић („286 Лукић Драгоје 14 Милошево Брдо Ристо Милка“).

⁸⁰ *Dnevnik*, 84.

⁸¹ Логор у Сиску основан је 3. августа 1942 (службени назив „Пролазни логор за избјеглице“), када је у њега доведен део становништва заробљеног после офанзиве на Козари, углавном стараца, жена и деце. Истовремено са логором за одрасле, основан је и логор за децу, који је био у саставу „Пролазног логора за избјеглице“ и имао службени назив „Прихваталиште за дјецу избјеглица“. Поред деце преузете из Логора Сисак, ту су била и деца доведена из других логора (Млака). Деца су била смештена у основној школи у Новом Сиску, солани Реис, самостану сестара Св. Винка и у згради Југословенског Сокола. Логор за децу постојао је до 8. јануара 1943. Сматра се да је кроз њега прошло између 5.000 и 7.000 деце. По евиденцији Анте Думбовића, у логору Сисак је умрло 1.152 деце.

⁸² АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Propusnica na ime Dragana Ostojić za prevoz sestara Crvenog križa kroz logor Jasenovac*.

⁸³ *Dnevnik*, 85.

У последњем, петом транспорту, кога су организовали заједно „Акција Дијана Будисављевић“, ХЦК и Министарство удружбе (Млака – Сисак, 4-6. август 1942),⁸⁴ из логора Млака у Сисак је доведено 1.200 деце. Као и у претходним случајевима, деца су пописана пре транспорта, а неки од њих су добили и лимене бројеве. „Сестре су ми донијеле већ наручене, али на жалост прекасно испоручене металне бројеве.⁸⁵ Тако смо их ипак још могли употребити. То су једина мала дјеца чији се идентитет касније могао са сигурношћу утврдити. Нарочито то вриједи за Сисак.“⁸⁶ Кренули су из Млаке у пет сати. „Сестра Хабазин је дошла из Загреба и донијела котлове пуне хране. Гладна дјеца су нахрањена. Вагони су већ стајали спремни. Требали су бити приклучени на идући влак.“⁸⁷

У овом транспорту за Сисак, нашла су се и деца коју су преузели из Кошутарице код Јасеновца.⁸⁸

„Раскуђивање у Сиску се врло тешко проводило, јер се није рачунало на тако велик број дјеце. Није било просторије у којој би окупана дјеца могла чекати на одјећу. Морала су гола ван, што не би било тешко да је вријеме било топлије, али тих је дана баш било доста облачно и пухао је хладни вјетар. У 13,20 одлазим у Загреб. Отечена ми је жлијезда на десном крајнику. Морам се лијечити.“⁸⁹

Акција спасавања и прикупљања помоћи српској деци била је настављена и после организованих транспорта деце из јасеновачких логора. Сарадња Дијане Будисављевић са сестром Драгицом Хабазин и Камилом Бреслером продужила се и кроз организовање смештаја за децу коју су вагонима довозили усташе, без претходне најаве ХЦК или Министарству удружбе.

⁸⁴ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Transport djece stigle u Sisak dne 6. VIII 1942. iz logora u Mlaki i Košutarici. Svi brojevi ispod hiljadu su na metalnim pločicama, a ostali na papirnatim ceduljama*: списак 907 деце, узраста од 15 дана до 15 година, са подацима из транспортне листе о деци.

⁸⁵ Исто, *Popis limenih brojeva djece perognatog imena iz Siska*.

⁸⁶ *Dnevnik*, 87.

⁸⁷ Исто, 89.

⁸⁸ Исто, 90-91: „Кад смо пролазили кроз једно мало место (можда Кошутарица) видела сам на обалама Саве жене које су предходног дана одведене. С њима је било много дјеце и одлучила сам, да ако је икако могуће, помогнем и тој дјеци... Притовиједала сам сестри (Хабазин) о дјеци којој је потребна наша помоћ. Као и увјек, када је требало помоћи, одмах смо се разумјеле. Сестра Хабазин ми је рекла да одем по дјецу, а она ће транспорт задржати тако дugo колико буде потребно да се вратим. Нешто текже је било наговорити нашег водитеља Першееа. У пратњи г. Першееа идем у командантuru. Дежурни усташа назива команданта (командант Матијевић који се налазио у логору III). Речено ми је да поведем онолико дјеце колико хоћу, ионако се не зна што с њима започети... Прошила сам читав логор и говорила женама да ћу преузети дјецу. Било је много болесних жена и дјеце. Желе ми предати много дјеце која су тешко болесна, чудновато плава у лицу. Кажем да не смијем довести тешко болесну дјецу. Знам да у Загребу нема могућности смјештаја. Заразна болница је пуна дјеце из пријашњих транспорта. Остале болнице такођер не могу или не смију преузети дјецу. Не можемо их смјестити у установе са здравом дјецом, јер ће нам сва умријети. Било је страшно што нисам звојним мајкама у њиховом очају могла помоћи.“

⁸⁹ Исто, 92.

Устаše су 17. августа 1942. довезли транспорт деце из Старе Грађиšке, без пратње сестара ХЦК или „Акције“, без хране и воде: „У вагонима је било 1.080 дјеце. Најстаријо је могло бити приближно 6-7 година, а било је и 300 дојенчади. Више од 500 дјеце стигло је без икаквих података. Даље, 500 безимене дјеце.“⁹⁰ Проблем смештаја Диана Будисављевић је успела да реши уз помоћ Камила Бреслера (део деце је смештен на Јосиповац, а „већина дјеце је ипак преко ноћи остала у баракама код станице за раскуживавање. Будући да је код овог транспорта било просто немогуће сву дјецу смјестити, проф. Бреслер је предложио да се покуша неку дјецу смјестити у обитељи. Рекла сам то гђи Бојанић, кад смо је звали да помогне у баракама. Она је то даље проширила својим знанцима, тако да је већи број најмањих још исту вечер добило нови дом.“⁹¹

На Јосиповцу⁹² је Диана Будисављевић са својим сарадницима и сестром Шепић основала посебну Станицу Црвенок крижа, за коју је,

⁹⁰ Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kožaračke djece iz koncentracionih logora, „Plavi vjesnik“, 22. XI 1971. Види и: АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, Jana Koch, n. d., 132; Dragoje Lukić, n. d., 126-127.

⁹¹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Popis djece smještene po privatnim kućama u Zagrebu*: списак 504 детета, са личним подацима о детети и подацима о породицама које су их узеле на прехрану. Деца су пописана по азбучном реду, по првом слову презимена, за већину деце је уписано и годиште рођења или оно за које се претпостављало да је тачно, а у рубрици „опаска“ подаци о здравственом стању детета, подаци о смрти, или „враћено родитељима“, „дијете добро“, „враћено Каритасу“, „дијете задовољно“, „дијете у болници“, „П. У. непознат“, „дјевојчици се замео траг у болници“... Види и: Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kožaračke djece iz koncentracionih logora, „Plavi vjesnik“, 20. XII 1971.

⁹² Исто, Josipovac. Ribarić. Свеска-именик, у којој је абеџедним редом (по првом слову презимена, или имена у случајевима када је било познато само име детета) уписано 414 деце. Поред већине имена, налазе се и подаци о узрасту детета, а поред имена умрле деце (њих по броју има највише) ознака „+“ и датум смрти; подаци о родитељима, за оне за које су били познати; ознака „преуз“ – за децу коју је неко преузео, али нема података и ко; „преузела бака“ – једно дете; или „Перчић Марија Максимијска 2, предана мајци“; смештај у неку другу установу (Дерматолошка болница, Рибарић, Кужна болница, ТБЦ болница); ознака „A. H. – altes Haus“. Види и: Исто, Bezimena djece iz dječjega doma na Josipovcu predana na privatnu njegu muški: попис 16 деце мушких пола, од којих су четворо доведени из Грубишног поља, док за осталу децу нема података. Рубрике у списку су: број и старост, датум преузимања у Завод Јосиповац и име (најчешће имена оба супружника), адреса и, најчешће, занимање особе која децу преузима у своју породицу. Подаци о детети нису потпуни. Највише података има за двоје дете: „Васкрсије око 3 г Бруница“ и „Божо 1837 2-3 црњомањаст Груб. Поље“, док је за преостале убележен претпостављени узраст или број из транспортне листе. Дечаци су узрасла од око пет месеци до око три године. На истом папиру, у наставку су дописана имена 14 дете коју су загребачке породице преузеле из дома у Кукуљићевој улици број 19. За осморо дете нема никаквих података, или су убележена само могућа имена: Перо, Стево, Јовица; Bezimena djece iz dječjega doma na Josipovcu predana na privatnu njegu ženske: списак 29 девојчица, узрасла од око шест месеци до око две-три године. Шест девојчица је довођено из Грубишног поља, једна из Завода за глухонему децу, а за остале није познато. Рубрике у списку су: број и старост, датум преузимања у Завод Јосиповац и име (најчешће имена оба супружника), адреса и, најчешће, занимање особе која дете преузима у своју породицу. На овом списку нисмо пронашли ниједно дете са пуним подацима. Деете је уписано, рецимо, као „Перица“ (само у овом списку је било четворо дете са тим име-

преко своје „Акције“, организовала снабдевање инвентаром, храном, одећом, угљем и лековима, што је изазвало негодовање директора Хина (Huhn).⁹³ Преко Јане Кох, од ХЦК, набављен је део одеће за децу. На Јосиповцу, деци доведеној из логора помаже и дежура, заједно са Дијаном Будисављевић, и супруга шведског конзула гђа Волин (Wohlin).

Део веће деце, а касније и малих, био је смештен и у Јеронимску дворану (посредовањем Марка Видаковића, надбискуп Алојзије Степића је дозволио коришћење овог објекта). И у Јеронимској дворани је била ангажована Дијана Будисављевић са својим сарадницима, уз помоћ четири сестре ХЦК из Брода.

Деца која су умрла током транспорта из логора, у болницама, прихватилиштима или у породицама у Загребу, покопавана су на гробљу Мирогој,⁹⁴ на парцели 142 (деца од 0-14 година, са Козаре, Поткозарја, из

ном, са претпостављеним узрастом од 16 месеци па до три године), „Надица 17 мј“, „2 г. Плаве очи добро развијено“. За неку децу, уз остале податке, уписан је број из транспортне листе: „105 1 г црне очи, дуге трпавице, мадеж на трбуху“ или „2. г црномањасто плаве перле око врата Груб. Полье.“ У наставку, на истом листу, уписана су деца коју су загребачке породице преузеле из дома у Кукуљувићевој улици 19. Осморо деце је преузео Г. Предовић у Врховцу (као и пет непознатих дечака са претходног списка); *Bezimena djeca iz Dječjeg doma Josipovac prema spisku predana iz Josipovca Ministarstvu udružbe i V tjednici 1944*: Списак 788 деце, уписане по редном броју из транспортне листе (уместо имена и презимена, убележено је „Бр. 45 женско дијете“), поред неких уписана је и претпостављена старост детета („Бр 77 мушко дијете 1 год.“), а уз нека имена је дописана и нека катрактеристика („Бр 63 мушко дијете, опеклина“). Има деце за коју није наведен ни пол, већ само број из транспорта. Из рубрике „опаска“ се види да је највећи број деце умро. На основу датума доласка у Завод, можемо утврдити да се ради о деци која су доведена из Старе Градишке 3. и 31. јула, 3, 14. и 18. августа 1942. из Босанске Градишке, 22, 26. и 29. септембра 1942. из Сиска, 11. и 17. октобра 1942. из Грубишног поља.

⁹³ *Dnevnik*, 101: „Јако је љут због оснивања станице Црвеног крижа. Не жели да радим за Црвени криж, не жели ништа дати за станицу, тражи да наруџба за суђе буде сторирана, уколико је суђе већ испоручено, мора се вратити, са станицом на Јосиповцу неће имати посла. Моје тражење да нам се додијели још једна лијечница је глатко одбијено. Пребацује ми да сам предложила гђу др. Штампар – па она је православка. На то сам одговорила да је и проф. Драгишић, који ради у Јаски, православац, да су га макли са свеучилишта, да је био затворен, а да сада његов рад у Јаски наилази на опће одобравање. Према томе, исто тако може др. Штампар доћи на Јосиповац. На то је директор врло подругљиво казао да такав захтјев може поставити само једна госпођа Будисављевић.“

⁹⁴ Сећање Јосипа Павичића, гробара гробља Мирогој у: Duško Tomić, *Putevima smrti kozarske djece*, Пријedor 1990, 48-51: „...свакодневно, тих мјесецу 1942. године, али и касније, стизали су камioni натоварени сандуцићима или једноставно дјечјим лешевима умотаним у плахте и крпе... Знали смо да су она, махом, са Козаре и из Поткозарја, па смо због тога ту шумицу и јаме, данас знану польану 142, звали „Козаром“, копајући јаме величине четири са четири метра, дубине између 120 и 200 центиметара, покопавајући шеснаесторо или више малих мртвaca... Тај шумарак, звали смо га, кажем „Козара“ из познаје да су у питању козарска и поткозарска дјеца, послије рата је тајен, а да ни сам не знам због чега. Некако се о њему ћутало, нити је тко шта питао нас гробаре о том шумарку и гробницама, нити је било тко посјећивао тај не мали простор, који је, мада подаљи од главнине гробљанског комплекса, ипак ушао у састав гробља... онда је, скоро изненада, ту подигнут лијеп, пристојан споменик... Знали смо одакле допремају ти камioni мртву дјечицу, било је најмање дводесетак пунктова где су масовно умирала и овакво допремана. О њиховом покопу су, наводно, бринули Црвени криж, односно градске

Посавине, Лике, Баније и Кордуна⁹⁵). По Јљудевиту Шафарићу, умрла деца су покопавана и на Јурјевском гробљу,⁹⁶ а постоје претпоставке и да су деца покопавана и у Таковом потоку и Дотршчини, али и на другим местима у Загребу.⁹⁷ Евиденцију умрле деце, доведене у Загреб из логора, водила је и Српска православна парохија у Загребу.⁹⁸

Умрла деца која су била смештена у Сиску,⁹⁹ Јастребарском¹⁰⁰ и другим местима у НДХ покопавана су на месним гробљима.

власти, али и Каритас и друге црквене организације.“ Види и: АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Kamilo Bresler, n. d., 13.

⁹⁵ Duško Tomić, n. d., 47.

⁹⁶ Isto, 92.

⁹⁷ Изјава Стјепана Бартолића, директора Градских гробалаја Загреба, на конференцији за новинаре 20. фебруара 1986, поводом откривања архиве о покопаној деци (гробљанска парцела 142) на гробљу Мирогој, у: Duško Tomić, n. d., 40.

⁹⁸ АН-ZKRZ GUZ 12/1947, кут. 134: списак 849 деце умрле у Загребу, предат Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

⁹⁹ АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, копија, *Popis djece pomrle u Dječjem prihvatištu i Sisku godine 1942. Prednji popis predao je Gradskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina u Sisku učitelj Dumbović Anton lično sa zaključnim brojem 1.152.* Види и: Исто, Изјава Фрање Видца из Цапрага, градског гробара на гробљу Св. Марије у Сиску, Dragoje Lukić, n. d., 166: „Одмах други дан по доласку прве групе дјеце позван сам у Градско поглаварство ради утврђивања пристојбе за укоп дјеце која су стигла у Сисак. Неки дан послије тога дошло је прво дијете које је умрло у логору и од тог дана дневно је растао број мртве дјеце, тако да се након 14-15 дана број пењао до 6-7 дневно, да би мало касније достигао бројку 35-40 дневно. Ове бројке установљао сам на основу пропратних цедуља које су достављене уз сваку партију сандука. Међутим, ја сам установио да број назначене дјеце не одговара стварном стању и да је број дјеце већи. У почетку дјеца су била допремана свако у свом сандуку, али због скупоћи сандука, у веће сандуке је трпано и по 15 дјеце. Мислим да је дневно у просјеку умирало по 30 дјеце и то је трајало пуна три мјесеца. Приликом довожења сандука са дјецом примјетио сам да из њих искаче на стотине буха, а вашке су пузале свуда наоколо. Скупни сандуци у којима је довожено више дјеце били су дугачки два, широки један, а високи око пола метра. У њих је стајало 10-15 дјеце. Дешавало се да дневно укопам 5-7 таквих сандука. Било је то најтеже вријеме у мом животу. Много пута сам проклињао своју судбину и посао којим се бавим, јер сам и ја отац једног дјетета.“

¹⁰⁰ АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, копија, Бележница Фрање Иловара, гробара у Јастребарском. По Иловару, у Јастребарском је „укопано укупно 468 ко-мада дјеце, 26. октобар 1942“. Види и: Cirilo Petešić, n. d., 6-7; АН-ZKRZ GUZ 4676/45, *Izjava dr Branka Dragišića Zemaljskoj komisiji Hrvatske o zdravstvenom stanju djece i Jastrebarskom;* АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Popis djece umrlih u dj. domu Jastrebarsko* (попис је предат Министарству народног здравља и социјалне политике под бројем 11162 VII 1947): Свеска-именик са пописом 458 деце, узраста 1,5-13 година, преминуле у периоду од 1942. до 1947. године. Деца су пописана по абецедном реду, по првом слову презимена, са подацима о утврђеном (претпостављеном) узрасту детета, и подацима о родитељома и месту рођења. Изузетак чини група деце која је уписана под словом „N“. За све њих, осим једног детета (Новаковић Јованчица, стара шест година), није било довољно података за идентификацију, па је уписано само име, или пол детета и узраст („N.N. muško, staro 4. god“, „N.N. žensko, staro 6. god“, N.N. Mika, stara...).

III

ДОКУМЕНТАЦИЈА О ДЕЦИ ПРЕУЗЕТОЈ ИЗ ЛОГОРА: КАРТОТЕКА, СПИСКОВИ, АЛБУМИ СА ФОТОГРАФИЈАМА

Намера Дијане Будисављевић и њених сарадника да деци коју су преузели из јасеновачких логора сачувају идентитет, омогуће кореспонденцију са родитељима (који су, у највећем броју, били у логорима немачког Рајха), и да по завршетку рата децу врате биолошким породицама, била је очигледна још током организовања транспорта којима су деца преузимана из логора, као и приликом њиховог смештаја у институције или у породице.

Од јесени 1942. године, уз снабдевање деце животним намирницима и лековима, израда картотеке¹⁰¹ и преписка са њиховим родитељима (рођацима) постала је главна активност „Акције“. „Како у јесен 1942. није било више могуће добити дјецу из логора, а проф. Бреслер био суспендован, примила се моја акција посла око уређења картотеке, да дођемо у везу са родитељима дјеце, који су се налазили на раду у Њемачкој. Тако смо били у стању да одговоримо на 3-4.000 упита из Њемачке. Сам Црвени Криж у Загребу затражио је информације за од прилике 1.500 дјеце. Поред тога добили смо око 1.000 упита из различитих крајева наше домовине. Осим тога долазили су даномице људи и лично да питају за дјецу.“¹⁰²

Диана Будисављевић је, са својим сарадницима, на иницијативу Камила Бреслера, састављала картотеку и за Министарство удружење,¹⁰³ на основу свих расположивих података о деци¹⁰⁴ – спискова деце пре или

¹⁰¹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, Службени допис Дјечјег дома у Јастребарском Градском поглаварству у Петрињи од 2. новембра 1943. године, којим управница, сестра Барта Пулхерија, упућује на картотеку Дијане Будисављевић: „Могуће бисте за њих дознали код Друштва Каритас надбискупије загребачке у Загребу или код Госпође Дијане Будисављевић, Загреб, Свачићев трг број 13 јер се је и она заузимала за избегличку дјецу“.

¹⁰² Исто, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“*.

¹⁰³ *Dnevnik*, 94: „Назива ме проф. Бреслер и моли да и за Министарство израђујем картотеку. Добивам од њих картице које нису биле тискане. Уколико смо ми већ имали написану картицу, преписана је за Министарство. Остале су одмах писане с копијом за Министарство... Добивам листу дјеце из Горње Ријеке... 17. коловоза 1942. у Министарству удружење добијамо све транспортне листе како би из њих могла преписати податке у картотеку. Листе су у великом нереду. Нису више срећене по транспортима и имамо много послса да их опет сложимо.“ Види и: *Isto*, 106-129: „26. свибља... у Завод за глухонијеме где сам већ дуље вријеме молила да ми поново посуде картотеку на преписивање, будући да је од прошлог пута кад смо је смјели преписати, у Завод стигло много нове дјеце...“

¹⁰⁴ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Ispravak izvještaja dr. ing. Marka Vidakovića*: „Читаво дописивање у вези с картотеком дјеце која су по oslobođenju из логора колонизирана и сакупљање фотографија безимене дјеце вршила је 'Акција Дијана Будисављевић'. Од свих картотека које су биле вођене о дјеци спашеној из концентрационих логора, била је она 'Акције Дијана Будисављевић' најкомплетнија, а налазила се до 28. маја 1945. када је налогом број 1836 VII 1945 преузета по Министарству социјалне заштите и скрби, у стану проф. Будисављевића.“

после транспорта,¹⁰⁵ на основу података које је добила од родитеља или родбине, сачуваних на транспортним листама приликом преузимања деце из логора, спискова деце која су била смештена у породице,¹⁰⁶ података са картончића или лимених привезака које су деца носила око врата током транспорта (чак и оних транспорта који нису били у организацији Министарства удружење, ХЦК и њене „Акције“), преписивањем картотека деце која су била смештена у загребачким прихватилиштима и болницама:¹⁰⁷ картотека деце у Заводу за глухонијему дјецу,¹⁰⁸ Каритасова картотека деце смештене у Јеронимској дворани¹⁰⁹ и Стакленику загребачке

¹⁰⁵ Исто, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“*: „Пригодом сваког транспорта дјече настојала сам да прикупим чим точније личне податке о преузетој дјеци, те је постепено од ових података створена картотека козараčке дјеце, која је након особођења предана Министарству социјалне политике Народне Републике Хрватске у Загребу. Сигурности ради вођена је картотека у дупло, да, ако на једном мјесту пропадне, остане сачувана на другом мјесту. У овој картотеци је регистрирано око 12.000 дјеце.“

¹⁰⁶ *Dnevnik*, 122: „18. вељаче 1943: Ујутру сам била код градских сестара у вези с контролом дјече која су у Загребу приватно смештена... 23. вељаче 1943. Проф. Бреслер ме телефонски обавијестио да је добио извјештај сестара које су контролирале дјецу смештеној у Загребу. Позива ме да дођем извјештај погледати.“

¹⁰⁷ АН, ZKRZ GUZ 1338/45 – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Јукића, несрећена грађа, *Unutarnji jugoslovenski front (UJF) Zagreb*. Марко Видаковић наводи у којим институцијама су се налазиле картотеке: „Картотеке дјеце и пописи одраслих се налазе: 1) код Дра. Јулија Будисављевића прва и основна, са пописом имена дјеце као и пописом безимене дјеце, њихове фотографије и остали подаци. 2) Код Глухонијемог завода све дјеце послате на колонизацију (одраслије) 3) Код Каритаса Влашка 36 све дјеце која су колонизирана (око 5000), те попис свих заточеника и колонизираних избеглица 4) Код бившег Министарства удружење (др Камило Бреслер) 5) Код најбискупа Дра Степинца препис картотеке УЈФ, а још један такав примјерак налази се код гђе Цакуле, Камауфова 9; 6) Код ХЦК картотека заточеника, којима је шиљана храна у Јасеновац, Стару Градишку и Лепоглаву, надаље картотека породица јустифицираних очева и оних који су се налазили у ослободилачком покрету, те оних којима су очеви у логорима. Руковоац овога фронта добио је легитимацију за преузимање заточеника из затвора и логора путем дра Саве Бесаровића бив. министра, који је увијек стајао на располагању УЈФ-у, те дра Ивана Илића, јер се често догађало, да су одушутени заточеници одмах ухваћени и уврштени кеју таоце. Споменуте заточенике је УЈФ прехранио код ХЦК и дао део новаца, а путем Каритаса их је обскрбљивао изказницама избеглица (незаточеника) и тако их колонизирао. Попис такових случајева се налази код Каритаса.“

¹⁰⁸ *Dnevnik*, 106-107: „Разговарам у Заводу за глухонијеме да добијем дозволу за преписивање картотеке... тако сам добила одобрење да свако послијеподне узимам све картице под једним словом, а други дан послијеподне смо их морали вратити. Све картице једног слова, да у Заводу не дође до збрке. Ако је нетко питао за то дијете под тим словом, упућен је на мене. На тај начин је започео велики поса који је трајао неколико мјесеци. Најпре се картицу морало успоредити с нашом картотеком. Код неке дјеце смо само употребили податке, а ако име није било у нашој картотеци, картица је преписана у оближњем уреду с којим смо договорили да све картице које смо им донијели навечер или ујутро морају бити преписане до поднева. Онда смо податке на преписаној картици успоредили с оригиналом и до најкасније пет сати их је нетко од нас вратио у Завод. Најчешће сам то ја учинила, јер ми је то било успут кад сам ишла на Јосиповац. Картице је најчешће подизао др. Видаковић, јер је становао у близини Завода. Подизали смо картице наравно само у оне дане када смо знали да ћемо их моћи обрадити. Врло често сам то сама радила и то неријетко до 12 или 1 сат ноћу.“

¹⁰⁹ Исто, 108.

надбискупије,¹¹⁰ Каритасова картотека колонизоване деце,¹¹¹ картотека деце смештене у Сиску,¹¹² картотека деце смештене у Јосиповцу,¹¹³ као и транспортних листи деце које су чуване у Министарству удружење.¹¹⁴

У оставштини Дијане Будисављевић је сачуван и део преписке са институцијама и приватним лицима (дописнице, писма и службени до-писи). На некима од њих, поред основног текста са подацима за децу за коју се моли информација, налазе се и два печата: један је мањи, правоугаоног облика, са личним подацима Дијане Будисављевић (име, презиме и тачна адреса), а други већи, са прецизним упутством како писати податке о деци, што потврђује настојање „Акције“ да се картотека употпуњава што прецизнијим подацима.¹¹⁵

Децу која су, најчешће преко Каритаса, била смештена у сеоска домаћинства (колонизована деца), у неким случајевима је било лако пронаћи на основу података из картотеке „Акције Дијана Будисављевић“, али то, нажалост, није било увек могуће (деца нису увек остајала дуже време у породици која их је прва преузела, већ су се многи током рата селили од породице до породице, некад у истом месту, некад у суседним селима, а дешавало се да због болести буду враћени у неку од загребачких или котарских болница.¹¹⁶

Дијана Будисављевић је са својим сарадницима 1943. године, поред основне картотеке деце, почела формирање и посебних регистара,¹¹⁷ са

¹¹⁰ *Isto.*

¹¹¹ *Isto*, 112: „14. рујна 1942. започела сам с гђом Џакула рад у Каритасу на преписивању Картотеке. Доносили смо наше картице – увијек једно слово и онда преписивали податке из тамошње картотеке.“ Стјепан Думић је преписивање забранио 8. октобра 1943, а 27. маја 1944. је довршено преписивање Каритасове картотеке. Види: *Isto*, 140, 141.

¹¹² *Isto*, 117: „23. сијечња 1943. По други пут сам у Министарству посудила читаву картотеку Сисак да ју још једном прорадим и контролирам податке које смо имали, по-гово с обзиром на безимену дјелу.“

¹¹³ *Isto*, 122, 130, 163. Преписивање картотеке на Јосиповцу је завршено 12. јуна 1944. године.

¹¹⁴ *Isto*, 117.

¹¹⁵ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, Преписка Дијане Будисављевић са Општинским поглаварством Војни Криж, општина Чазма, од 23. фебруара 1944, око судбине дечака Рада Букве: на обе стране дописнице стављени су печати: „Дијана Будисављевић, Загреб, Свачићем трг 13“ и већи „Код упита ради дјете назначите име и презиме дјетета, родитеља и мјесто боравка“.

¹¹⁶ *Исто, Dopis Općinskog poglavarstva Vojni Križ, kotar Čazma Diani Budisavljević od 9. novembra 1943:* „На Ваш упит ради дјетета Шимрак Миле син Николе и Цвјете приобћује Вам се, да је дјете као болесно одпремљено дана 10. студенога 1942. у болницу у Загреб, одакле више није повраћено овој објини већ је сигурно другдје смјештено.“

¹¹⁷ *Dnevnik*, 117: „20. сијечња 1943. из свих транспортних листи, које сам посудила у Министарству удружење, сарадница је исписала податке за сву дјецу млађу од шест година. Попис је учињен према бројевима и то тако да је свака стотина исписана на посебан папир. Надали смо се да ћемо на тај начин наћи име и податке за безимену дјецу за коју за сада само знамо транспортни број. Био је то јако мукотрпан посао, али се показао вриједан труда, јер је на основи тих листа било могуће многим родитељима наћи дјецу. Тог дана добила сам копије свих исписаних листа. Преписивала их је код себе гђа Шурина, рођ. Хавелка. Она нам је и иначе добровољно преузела велик део писања.“

циљем да што већи број деце буде идентификован (попис деце млађе од шест година, посебна картотека са адресама родитеља и именима деце за коју нису имали података у постојећој картотеци,¹¹⁸ попис деце чији је смештај био непознат, по абецедном имену мајке,¹¹⁹ листа безимене деце за коју су претпостављали да су их идентификовали и за коју су планирали проверу на терену после завршетка рата).¹²⁰

Четири албума са фотографијама преузете деце из логора Лоборград, Горња Ријека, Стара Градиш카, Млака, Јабланец, Уштица и Сисак, које је „Акција“ израдила ради лакшег идентификовања деце, данас се налазе у Хрватском повјесном музеју у Загребу.¹²¹

На пословима израде картотеке посебно су биле ангажоване сестре Бреда и Верена Когој,¹²² госпођа Шурина и Иванка Џакула,¹²³ која је у мају 1943. године, по смењивању Камила Бреслер у Министарству удружење, стражујући да би картотека могла бити уништена, преписала комплетну картотеку „Акције Диана Будисављевић“.¹²⁴

Рад на комплетирању картотеке деце Диана Будисављевић је наставила и током зиме 1944. године, када је заједно са Иванком Џакулом интензивно радила на идентификовању безимене деце.

У извештају из 1947. године, Диана Будисављевић је забележила износ средстава које је „Акција“ потрошила за израду картотеке и преписку са институцијама и појединцима: „трошкове картотеке, писаћег строја, папира и писаћег прибора 64.115. -куна... фотографије и албум за идентификацију дјеце 5.180. -куна... поштанске трошкове 7.500.“¹²⁵

У циљу сазнавања нових и употребљавања познатих података у картотеци, Диана Будисављевић је у периоду од 1942. до 1945. године обављала службену преписку са званичним институцијама НДХ и са појединцима. Кореспонденција је обављана редовним поштанским саобраћајем, писмима или на дописницама, на хрватском или на немачком језику (адresa пошиљаоца и примаоца, а у случају дописници и садржај, били су доступни јавности).

¹¹⁸ Isto, 127.

¹¹⁹ Isto, 144.

¹²⁰ Isto, 165.

¹²¹ Rhea Ivanuš, *Fotografski albumi u Zbirci fotografija, filmova i negativa Hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb 2006, 63.

¹²² Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozačke djece iz koncentracionih logora, „Plavi vjesnik“, 25. X 1971.

¹²³ *Dnevnik*, 126: „Купили смо велике биљежнице у које се могу уметати странице, тако да се може преписивати стројем. Сад је таква једна биљежница била пуна и др. Видаковић ју је одnio надбискупу. Биљежницију је надбискуп пред др. Видаковићем закључао у трезор.“

¹²⁴ Копију картотеке „Акције Дијане Будисављевић“, коју је урадила Иванка Џакула, такође је преузела ОЗНА 25. маја 1945. Види: *Dnevnik*, 167.

¹²⁵ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Prikaz rada „Akcije Diane Budisavljević“*.

**Службена преписка „Акције Диана Будисављевић“
са званичним институцијама НДХ**

***Опћински уреди, Римокатолички жупни уреди
и Хрватски Црвени криж***

Службена преписка Дијане Будисављевић и њених сарадника са опћинским уредима¹²⁶ обављана је да би се евидентирало здравствено стање деце преузете из јасеновачких логора и њихов тренутни или по-следњи познати смештај. На упите Дијане Будисављевић о деци наведеној у дописима, опћински уреди су је обавештавали да ли се дете налази у тој опћини или не,¹²⁷ у коју породицу је смештено и како се према њему опходе: „П.н. Дијана Будисављевић, Загреб, Свачићев трг 13. Позивом на Вашу дописницу од 10. VII 1944. јављамо Вам, да се дијете Јокић Десанка налази жива и здрава код овдашњег угледног објинара Јосипа Порића кбр. 47 у Дрњу, те је дјетету добро и добро се осјећа. Њезина сестра Душанка није овдје, јер је остала у болници код часних сестара у Загребу, кад су дјеца путовале у Дрње. Исто дијете имаде овдје брата Јокић Гојку, који се такођер налази код угледног објинара Симуна Свеговић у Дрњу, те је и то дијете живо и здраво и осјећа се добро. Да ли ова дјеца имају браћу Владу и Божу овој објини није познато, а за такову дјецу не знају нити ова сама дјеца. Изволите горње узети до знања.“¹²⁸

Поред прикупљања података о деци, Дијана Будисављевић је преузимала и улогу посредника у остваривању и одржавању контакта између деце и родитеља (рођака): „На Ваш упит за дијете Поповић Никола син Миливоја и Милке рођ... налази се овдје у Голи код сељака Шестак Фрање к. бр 256 па изволите обавјестити његову мајку да се путем поште директно обрати на храниоца дјетета. Дјете се налази код добrog господара а здраво је и живо.“¹²⁹

Службена преписка Дијане Будисављевић са римокатоличким жупним уредима¹³⁰ вршена је писмима и путем дописница, редовним поштанским саобраћајем. Дијана Будисављевић се обраћала директно жупним уредима или властима НДХ на чијој територији су се налазили (у тим

¹²⁶ У ЛФ Драгоја Лукића сачуване су копије преписке Дијане Будисављевић са опћинским уредима Суња, Гола, Дрње, Дуго Село, Војни Криж.

¹²⁷ Исто, *Dopisnica Općinskog poglavarstva u Sunji Diani Budisavljević od 2. jula 1943.*: „Дијани Будисављевић, Загреб, Свачићев трг 13. Јокић Вако налази се код Петра Алапића кбр. 132 из Суње а Јокић Милан налази се код Домитровић Ивана 29 Жреме. Јокић Милева није у овој опћини.“

¹²⁸ Исто, *Dopisnica Općinskog poglavarstva Drnje Diani Budisavljević od 21. jula 1944. godine.*

¹²⁹ Исто, *Dopisnica Općinskog poglavarstva Gola Diani Budisavljević od 30. jula 1944. godine.*

¹³⁰ У ЛФ Драгоја Лукића сачуване су копије преписке Дијане Будисављевић и жупних уреда Св. Иван Жабно, Св. Иван Зелина, Црквена-Вирје, Ждrala, Дуго Село, Хрватска Дубица, Сигетец, Лев[ањска] Варош, Ђаково, Новиград и Копривница током 1943-1944. године.

случајевима, преписка је обављана у више етапа: опћинска поглаварства су прослеђивала дописнице Диане Будисављевић жупним уредима, који су слали одговоре, а затим су опћински уреди целокупну преписку слали Диани Будисављевић.¹³¹

Циљ ове преписке је био проналажење и евидентирање деце која су, најчешће преко Каритаса, била смештена у сеоске породице, као и сазнање о њиховом здравственом стању: „Уљудно вам јављам, да је Бабић Милка из Бистрице, стара 8 година, дне 9. I 1943. умрла у болници у Копривници те је тамо укопана. Узрок смрти сушица... Водили смо бригу за њу, али је није било могуће спасити. Овдје код нас је била у добрим рукама – обитељ без дјеце – водили су је као властито дјете. На жалост су стигла на јесен овамо сва дјеца прехлађена и болесна. – Бабић Дарinka из Бистрице, стара 10 година, мислим да је сестра од Милке је здрава, сита, у кући без дјеце.“¹³²

И у случајевима када су деца била размештена преко Каритаса, успостављање контакта и кореспонденције између пронађене деце и њихових породица био је један од задатака „Акције Диана Будисављевић“.¹³³

Службена преписка Диане Будисављевић са Хрватским Црвеним крижем, путем званичних дописа (од 28. јула 1943. до маја 1945),¹³⁴ резултирала је одговорима „Акције“ на питања за око 1.500 деце.¹³⁵ Службени дописи ХЦК били су насловљени на Диану Будисављевић („Гђа Диана Будисављевић, Загреб, Свачићев трг 13“, ређе „Диана Будисављевић“, са истом адресом) и садржали су спискове деце, неретко и спискове родитеља или других особа које се интересују за дете.

Преко ХЦК, за децу се интересовало Министарство за удруžбу и социјалну скрб – Одјел за државну исељеничку службу, ХЦК у Илоку, опћинска поглаварства, али и приватна лица (родитељи или рођаци који су остали или се вратили у НДХ, највише из логора, затим швајцарски конзул у Загребу, Порезни уред Босанска Градишча, Kusch д.д. Загреб.

Службена преписка између „Акције Диана Будисављевић“ и ХЦК (Средишњег уреда ХЦК у Загребу, мјесних одбора ХЦК, или посредно,

¹³¹ Исто, Службена преписка Опћинског поглаварства Војни Криж, Чазма и Дијане Будисављевић око судбине дечака Мила Букве, од 2. фебруара до 14. априла 1944. године.

¹³² Исто, *Dopisnica Rimokatoličkog župnog ureda Ždrala Diani Budisavljević* od 27. jula 1943. godine.

¹³³ Исто, *Dopisnica Rimokatoličkog župnog ureda Sigitec Diani Budisavljević* od 3. jula 1944: „На Ваш упит од 3. VII 1944. одговарам: Никић Слободанка, 7 година, Нике и Петра, налази се у Сигетцу. Вели да је имала 3 брата. Не зна им за име. За Милорада и Милана вели да нису њена браћа. Слободанка је иначе здрава и задовољна. И добра је.“

¹³⁴ У ЈФ Драгоја Лукића чувају се копије дописа ХЦК – Средишњи уред у Загребу из 1943. године (од 9. и 30. септембра, 1, 4, 12. и 27. октобра, 5, 12, 15, 17, 22. и 25. новембра и 7. децембра), 1944. године (од 5, 10, 11. и 16. јануара, 1. и 15. фебруара, 5, 15. и 24. марта, 14. и 24. априла, 20. маја, 2. и 20. јуна, 6, 8, 17. и 19. августа, 15. новембра и један допис без датума, али заведен под деловдним бројем из 1944) и 1945. године (2. марта, 6. и 27. априла).

¹³⁵ *Dnevnik*, 135.

преко жупних уреда који су писма „Акције“ прослеђивали одборима Црвеног крижа) редовно је обављана током 1943, 1944 и 1945. године. Преписка је доприносила да се употребне подаци о смештају и здравственом стању деце (самим тим и да се сачине поуздане картотеке) и остваре контакти између деце и родитеља (рођака), који су у великом броју били депортовани у логоре немачког Рајха, расељени ван места у којима су живели пре рата у НДХ или су успели да се врате својим кућама.

Садржај дописа ХЦК и одговори Дијане Будисављевић указују на чињеницу да се за мали број деце могла утврдити тачна адреса смештаја у том тренутку. У највећем броју одговора су наведени подаци о првом смештају детета после транспорта из логора 1942. године (назив и адреса болнице или прихватилишта, број који је дете добило приликом пописивања за транспорт или број под којим је било заведено у књиге евиденције тих установа, а за децу која су била смештена у породице, име, презиме и адреса лица које је дете преузело).

Особе које су у оквиру „Акције Дијана Будисављевић“ радиле на утврђивању идентитета и смештаја деце суочавале су се са бројним проблемима који су настали услед грешака у пописивању деце, али и грешака службеника ХЦК. Дешавало се да се не подударају име или презиме детета („Домановић“ уместо „Дмановић“), име родитеља, годиште детета, али да су остали наведени подаци указивали да се, вероватно, ради о истом детету. Такви примери су указивали на значај инсистирања Дијане Будисављевић и њених сарадника да се о деци сакупи и у картотеку унесе што више података (да се на картоне забележе подаци о промени смештаја, упишу и подаци о браћи – сестрама, и, уколико је то било могуће, успостави контакт између њих, односно породица у које су били смештени, затим назначе белези на телу деце (ожиљци, младежи, инвалидитет) или забележи неко упечатљиво сећање или догађај који је дете упорно понављало.

Захваљујући таквом поступку, дете је било могуће пронаћи, и поред тога што се у почетку подаци које је навео ХЦК нису у попутности слагали са подацима из картотеке „Акције“. На допис ХЦК од 5. новембра 1943. године, у коме мајка Зорка Петић, која се налази у Немачкој (West I Barake, Dormagen A/N), тражи сина Рајка Петића (отац Неђелко), старог пет година, из села Полавнице, З.П. Равнице, котар Босански Нови, у картотеци „Акције Дијана Будисављевић“ су пронађени подаци о дечаку и већ 12. новембра 1943. године био је послат допис ХЦК-у:

„Петић Рајка немамо, али Петић Раде, рођен 1933, родитељи Неђо и Зорка, предан је Дамашка Елвири и Драгом, лијечнику из Кутине.“¹³⁶ Мајка је, на основу адресе коју је добила од „Акције“, посредством ХЦК, остварила контакт са сином, а у ЛФ Драгоја Лукића је сачувана и копи-

¹³⁶ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Dopis Središnjeg uredu HCK u Zagrebu Diani Budisavljević od 10. novembra 1943. godine. Исто, Odgovor Diane Budisavljević Središnjem uredu HCK u Zagrebu od 12. novembra 1943. godine, na dopis HCK od 10. novembra 1943. godine.*

ја једног од писама у коме се говори о даљој судбину дечака Рајка Петића: „Кутина, дне 2 VI. 1944. Врло циењ. Мил. Гђо!... Раде Петић, који је код мене већ 2 године... редовито пише својој мајци у Њемачку у Дормаген и јавља јој се како живи, напредује и школа се. Његова нам мајка Зорка Петић такођер до сада свакомјесечно јавља, како јој је, те сам задње писмо од ње примио пре 10 дана. Мали Раде је био болестан на плућа кад сам га узео из сиротишта на Јосиповцу пре 2 године. Но он се је сада посве опоравио, ојачао, те лијепо узнапредовао, тако да је постао врло лијепо и драго дијете, које смо жена и ја завољели као да је наше. Он редовно полази основну школу, те је сад у II разреду и већ самостално пише својој мајци, којој су његова писма сигурно једина утјеха у животу, којега тамо проводи. Она је имала 4. дјеце, од којих је једна цурица и дјечачић умро на путу из њиховог мјеста по разним логорима до Загреба. Тамо су дошли само Раде најстарији син и његова млађа секица Босилька. Раду сам узео ја, а Босильку је узео неки г. Александар Тифенбах из Загреба, Марулићев трг 5/II. Знадем, да је мала Боса била још теже туберколозна од Раде и забринут сам за њено здравље. Опетовано сам већ писао и г. Тифенбаху, да ми јави како је малој Боси, да ли је код њега, или ју је дао у коју болницу. Но он ми ништа не одговара. И Раде је већ писао секици у Загреб, али нема никаква одговора. Мајка ме такођер у писмима заклиње, да јој јавим како је и шта је са Босом, али ја јој не могу одговорити, јер ми г. Тифенбах не одговара на писма. Много бисте ме задужили Мил. Гђо, ако бисте имали доброту евент. тел. се заинтересирати, што је са малом Босиљком Петић, да ли је још код Тифенбаха или ју је дао куда у болницу. Ја би онда у слиедећем писму Ваше обавиештење писао мајци у Њемачку. Вјерујем, да знадете како је мајчином срцу, које већ знаде да двоје од своје дјечице више нема у животу, а за преосталу двојицу не зна икада хоће ли и њих још када можи привинути на измучене груди. С одличним поштовањем, Вама врло одани Др Дамашка Драго лијечник.“¹³⁷

Документи које је ХЦК слао Диани Будисављевић пружају нам и сазнања о раду сарадника „Акције“ на претраживању картотеке и расветљавају ову битну делатност „Акције“. На поменутим документима уочавамо белешке особе (или више њих) која је проверавала картотеку деце, по захтеву на хрватском, немачком, или на оба језика (ознака о пријему документа, без печата, само датум пријема); „нема“ (или само латинично слово „N“, са напоменом у фусноти да је то ознака за „нема“); исправка презимена – дописано је могуће друго презиме, или име детета или родитеља, а најчешће разлике су биле у једном слову (ако су се сви остали подаци о детету слагали); прихватилиште у које је дете довезено или тренутно било смештено; ознака „+“ и место смрти за преминулу децу. Поред наведеног, у неким случајевима су уписивана и имена

¹³⁷ Исто, *Pismo dr Draga Domaška iz Kutine Diani Budisavljević od 2. juna 1944. godine.*

друге деце, која би по подацима у картотеци могла да буду од истих родитеља, а такође су дописивани и сви познати подаци о траженом детету (име, презиме, подаци о години рођења). Поред имена неке од тражене деце забележене су ознаке: „тачно“ (знак), цртица (-) и знак питања. После увида у документацију о деци, Диана Будисављевић, или неко од њених сарадника, састављали су званични допис ХЦК-у, са свим расположивим подацима о деци сакупљеним до тренутка писања одговора. Одговоре су слали у року од око две недеље, често и после два до три дана.

ХЦК је Диани Будисављевић слao званични допис са списком деце (име и презиме детета, старост, имена родитеља и место рођења) и обавезним пропратним текстом, који, са мањим варијацијама, срећемо на свим дописима: „Молимо за обавиест о садањем боравишту наприед на ведене ратом пострадале деце, у колико се иста налазе у тамошњем очевиднику ратом пострадале деце.“ По захтеву Диане Будисављевић, достављан је и списак особа са адресама које питају за децу („На Вашу молбу написали смо Вам адресе оних који су питали за децу. У нади да ћете бити задовољни остајемо За Дом спремни!“). У случају да је секретар ХЦК заборавио да уради и тај списак, дописана је Дианина молба да се то исправи („Овај пут нисте ми поново навели адресу родитеља, па Вас молим, да ми то у будуће учините. Могуће, да се ипак временом нађе нека веза.“)¹³⁸ Односно, „Захваљујем на дате адресе родитеља. Надам се, да ћемо временом моћи позитивно одговорити и на неодговорене случајеве.“)¹³⁹

Спискови особа које траже децу (родитељи, чланови уже породице, рођаци), које на захтев Диане Будисављевић ХЦК достављају заједно са пописима тражене деце, или убрзо после тога, представљају драгоценни извор за проучавање страдања цивилног становништва одведеног из логора НДХ у логоре Трећег рајха. ХЦК се појављује и као посредник у службеној преписци¹⁴⁰ између „Акције Диана Будисављевић“ и Међу-

¹³⁸ Исто, *Odgovor Diane Budisavljević Hrvatskom Crvenom križu od 22. novembra 1943, na dopis od 17. novembra 1943. godine.*

¹³⁹ Исто, *Odgovor Diane Budisavljević od 12. novembra 1943. godine na Dopis Središnjeg ureda Hrvatskog Crvenog križa od 5. novembra 1943. godine.*

¹⁴⁰ Допис Средињег одбора Хрватског Црвеног крижа посланству Међународног одбора Црвених крижа за НДХ – Ј. Шмидлину, од 28. децембра 1943, у: *Vere međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske. Dokumenti. Knjiga 1, Slavonski Brod – Zagreb – Jasenovac 2009, 157–159.* „... наш рад око тражења ратом пострадале деце састоји се у слиедећем: 1. Хрватски Црвени Криж води о тој деци картотеку, која је сложена на темељу извјештаја, који су примљени од жупних уреда и објинских поглаварства, где су дејца била колонизирана. Колонизирање је обавио 'Каритас' надбискупје загребачке. Надаље се ова картотека саставља и од упита који стижу од родитеља дејце, који своју дејцу траже, као и пописа дјечијих домова. 2. Поводом сваког упита, који нам стиже, ми истражимо најприје у нашој картотеци, која обухватаца 10.000 дејце, а затим у картотеци Главног равнatelства за удруžbu и друштвену скрб, одјел бриге за обитељи и дејцу (Дукљанинова ул. 3). 3. Уколико се не може длете пронаћи у ове две картотеке, то се обраћамо на слиедеће установе, које воде бригу око ратом пострадале дејце и које имаду такођер картотеке о тој деци, а то су 'Каритас', Загреб, Влашка улица 36, Завод за глухонему дејцу, Загреб Илица 83 и гђа Диана Будисављевић, Загреб,

народног одбора Црвеног крста у Женеви (преко њихове делегације у Загребу).¹⁴¹

Болнице, прихватилишта и домови

Током израде картотеке деце која су транспортима доведена из јасеновачких логора, Диана Будисављеић је успостављала и одржавала контакте са државним институцијама у којима су деца, у краћем или дужем временском периоду, била смештена или лечена. Службена преписка, која је вршена редовним поштанским саобраћајем, на име и адресу „Диана Будисављеић, Свачићев трг 13, Загреб“, односила се на информације о здравственом стању деце и смештају по изласку из институција. У ЛФ Драгоја Лукића сачуване су копије делова преписке Диане Будисављеић у вези са децом која су била смештена у Јастребарском, Заводу за глухонијему дјецу,¹⁴² Удрузи хрватских учитељица у Загребу,¹⁴³ Градској јавној болници у Копривници.¹⁴⁴ По значају за сагледавање на-

Свачићев трг 13. 4. За дјецу, која су била до недавно у логорима, шаљемо упите Дјечјем сабиралишту у Сисак и Дјечјем дому у Јастребарско. У логорима нема сада уопће више дјече, како нам је јавило Главно равнatelство за јавни ред и сигурност, одсек за управу логора, својим дописом бр. 13380-43 од 19. листопада 1943. 5. Надаље се упити шаљу и у болнице, на објинска и котарска поглаварства, у колико онамо води траг дјетета. Тако се сваки упит на све стране темељно изпита, а успјех је 50% пронађене дјече. Да се више дјече не пронађе, узрок је томе, што је у ратном метежу велики број дјече нестало, а од сасвим малене дјече имаде много тзв. Безимених, које – уколико немају какав нарочити знак на тијелу – је немогуће пронаћи... види се да је рад око тражења нестале дјече цен-трализиран у Загребу, јер се ту налазе главне картотеке о тој дјечи...“

¹⁴¹ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несређена грађа, *Dopis Hrvatskog Crvenog križa – Središnjeg ureda u Zagrebu Diani Budisavljević od 15. novembra 1943.*

¹⁴² Службена преписка обављана је и 1943. године, на дописницама, овереним пе-чатом Завода и потписом управника Људевита Шафарића, редовним поштанским са-браћајем, о деци која су била уписана у картотеку те институције.

¹⁴³ Службена преписка из 1943., на дописницама, редовним поштанским саобра-ћајем, око новчане помоћи коју је „Акција“ упутила овом прихватилишту, такође и око спiskova dece koja su u njemu smestena. U popisima sa Josipovca sačuvani su i spiskovi dece koju su zagrebačke porodице preuzele iz Udruge Hrvatskih učiteljičica.

¹⁴⁴ Службена преписка „Акције“ са Градском јавном болницом у Копривници (1943-1944) сведочи да је, поред употребљавања података за картотеку о промени бора-вишта деце (види: АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несређена грађа, *Službeni dopis Gradske javne bolnice u Koprivnici Diani Budisavljević od 28. juna 1944. godine*: „На ваш циј. упит од 23. VI 1943. обавјешћујете се, да је Радојка Марјановић била лилечена у овој болници од 28. X 1942. до 18. I 1943. До полазка у болницу била је на опскриби код Карла Првчића у Копр. Брегима кбр. 298, а из болнице преузео ју је на даљну опскрубу Душан Трајчевић из Копривнице“), Диана Будисављеић преузимала и улогу посред-ника у обавештавању родитеља о здравственом стању деце. Види: *Isto, Službeni dopis Gradske javne bolnice u Koprivnici Diani Budisavljević od 24. aprila 1944. godine*: „На Вашу дописницу од 3. 4. 1944. јављамо Вам, да је Вукосава Суботић умрла у овој болници на 13. 2. 1943. По пријемном записнику она је рођена 1935. из Гор. Подградаца код Бос. Грађашке а била је на уздржавању код Антоније Милчић у Копривници. Изволте о то-ме обавјестити њезина брата у Њемачку, јер се одавле не може то учинити пошто није наведено његово име.“

чина рада „Акције“, издваја се преписка Диане Будисављевић са Антом Думбовићем око деце смештене у Сиску.

Картотеку деце која су током лета 1942. године из логора Стара Градишака доведена и смештена у Ђечји дом Јастребарско (поред података из транспортних листи, у чијој је изради и сама учествовала) Диана Будисављевић је допуњавала и путем редовне службене преписке¹⁴⁵ са управницом дома Бартом Пулхеријом или, чешће, са др Карлом Вајсманом (Karl Weissman), чији су одговори на писма Диане Будисављевић били писани руком, на хрватском или на немачком језику, и који су, било дописнице или писма, стизали редовним поштанским саобраћајем. У својим одговорима, др Вајсман се Диани Будисављевић обраћао лично („Велециј. Мил. Ѓо“), а сваки допис завршавао поздравом „Велештовање др Вајсман“. Тражени подаци су се односили на здравствено стање и тренутни (или последњи познати) смештај деце која су некада била или су се и даље налазила у Јастребарском. По садржају, од свих осталих сачуваних у ЛФ Драгоја Лукића, разликује се писмо др Вајсмана од 5. јула 1943. године, у коме је он замолио Диану Будисављевић да пронађе смештај за двоје деце: „Сада имам једну молбу. Имам једну дјевојчицу стара 10 год. И њеног брата 4 год (наш мали миш) обоје ово лијепа и паметна дјеца. Сестру би Каритас дала на село, али би се мали брат на тај начин одвојио и могуће не би се више нашли. Зато би Вас молио... што прије нађете коју фамилију, која би их узела. Тачни подаци: Љуба Бобић 10 год. Милан -/- 4. год.“¹⁴⁶

Службену преписку са повјереником Министарства удружбе за смештај, надзор и скрб изbjегличке дјеце у Сиску Антом Думбовићем,¹⁴⁷ Диана Будисављевић је обављала из више разлога: по питању деце која су доведена у Сисак из јасеновачких логора, деце која су раније била преузета из Сабирног логора Сисак,¹⁴⁸ али и ради употребљавања картотеке колонизоване деце у котару Сисак, за потребе преписке са родитељима који су преко „Акције“ тражили своју децу, која су по последњем сазнању била смештена у Сиску.¹⁴⁹ Преписка је била службеног каракте-

¹⁴⁵ У ЛФ Драгоја Лукића чувају се копије службене преписке Диане Будисављевић и Ђечјег дома Јастребарско у периоду од 1942. до 1944. године.

¹⁴⁶ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, *Dopisnica dr Vajsmana Diani Budisavljević od 5. jula 1943. godine*.

¹⁴⁷ У ЛФ Драгоја Лукића чувају се копије писама Диане Будисављевић и Анте Думбовића из 1943. и 1944. године.

¹⁴⁸ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрећена грађа, 14. X 1942. *primljeni iz sabirnog logora I za dječje prihvatilište Sisak*: списак 568 деце, узраста од једног месеца до 14 година, из котара Бјеловар, Грубишно поље, Босанска Дубица, Костајница, Пријedor, Ђурђевац, Бенковци. За децу су наведени комплетни подаци, за неке и подаци о породицама у које су били смештени. Поред имена најмлађе деце, руком је досписано „Јосиповац“, а поред умрле, знак „†“.

¹⁴⁹ Исто, *Iskaz djece za koje roditelji ne znaju, a iz sabirnog logora u Sisku*: списак 149 деце, уписане по абецидном реду, са подацима о имену и презимену детета, узрасту, родитељима и месту рођења. Види и: *Исто, Namen von Eltern u. Kindern ohne Familien-Namen*: свеска-именик, у којој су деца уписана по имену родитеља и деца без презимена.

ра (дописнице и писма) и обављана је редовним поштанским саобраћајем, на хрватском или немачком језику.

Думбовићеви одговори, који су увек били потписани и, у највећем броју случајева, оверени печатом Повјереништва у Сиску за смјештај, надзор и скрб изbjегличке дјеце, били су насловљени на име Дијане Будисављевић, којој се Анте Думбовић обраћао са „Цијењена госпођа Дијана Будисављевић“, „Мил. Госпођа Дијана Будисављевић“, „Цијењена милостива госпођа Дијана Будисављевић, супруга личнника“, „Велетиј. Госпођа Дијана Будисављевић“.

Од свих других кореспонденција са институцијама у којима су деца током рата била смештена, ова преписка се разликовала по томе што су се током ње прикупљали и допуњавали подаци за две евиденције: ону коју је у Загребу организовала Дијана Будисављевић са својим сарадницима и евиденције¹⁵⁰ коју је, ништа мање марљиво, водио Анте Думбовић.¹⁵¹ Резултат упоређивања њихових евиденција¹⁵² (током међусобног дописивања) био је проналажење деце, и поред тога што су се подаци о деци у пописима разликовали: „Миљановић Триво, син Јована и Паве уписан под бр. 3086 истовјетан је Мариновић Тривом уписаним овде под бр. 452, те је већ прије у томе смислу извршен изправак.“¹⁵³

На крају документа се налази списак „überkante Kinger aus Transport Sisak“: списак 11 деце доведене из Сиска у Загреб и смештене у Завод за глухонијему дјецу, Кужну болницу, Јосиповац илу у породице.

¹⁵⁰ Исто, *Izjava Ante Dumbovića Anki Bujak, v.d. šefu personalnog odsjeka Ministarstva socijalne politike u Zagrebu od 15. aprila 1945. godine*: „Родитељи колонизоване дјеце обраћали су се писмено на мене с молбом, да их обавјестим о боравишту њихове дјеце, а исто тако преко мене тражили су информације о дјеци Дијана Будисављевић из Загреба, Црвени криж и још нека приватна лица, којима сам свима давао писмена обавјештења. Свједоци: Дијана Будисављевић из Загреба и Иван Јанковић из Сиска.“ Види и: *Isto, Zapisnik o saslušanju Ante Dumbovića pred Zemaljskom komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 8. februara 1964. godine*.

¹⁵¹ АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Писмо Анте Думбовића Драгоју Лукићу од 28. септембра 1977. године*: „За упис дјеце припремио сам 6 свезака – књига, по 12 арака линираног папира увитих у 1 омотни папир и ушивених иглом и концем у један свезак, једну књигу којих је било 6. У моју склопу података за статистику под ‘предано мајци’ уписао сам број 34, а то значи редни број књиге редни број I 34 – где је било уписано име и презиме дјетета са осталим подацима о рођењу, имену оца и мајке, родно мјесто... Узимамо сада други примјер ‘предано на храну’: I књига (прва књига), задњи број (244) а то значи у тој свесци под бројем 244 уписано је име и презиме дјетета, које је и коме је предано на храну. Овакових исказа немам више нити један. Ја сам првог дана особођења био преузет у раду НОО Сисак у Социјални одјел. Сву архиву, пописне арке дјеце и остало предао сам тајништву општине. Кад сам касније за годину дана или двије, питао за те спискове, рекао ми је шеф финансијског одјела града Јосип Новак, да је нетко неодговорно предао сам тај материјал у отпад за израду новог папира.“

¹⁵² АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несрћена грађа, *Zapisnik o saslušanju Ante Dumbovića pred Zemaljskom komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 8. februara 1964. godine*: „Све расположиве податке о дјеци ставио сам на располагање ради сигурности и гђи Дијани Будисављевић, која је потајно водила картотеку све спашене дјеце у договору с Проф. Бреслером.“

¹⁵³ Исто, *Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 8. februara 1944. godine*. Види и: *Isto, Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 4. avgusta 1943.*

Проблеми око идентификовања деце са којима се суочавао Анте Думбовић, и о којима пише Дијана Будисављевић, били су идентични проблемима са којима се Дијана Будисављевић сусретала током читавог рада око картотеке:

– Проблем идентификовања мале деце Анте Думбовић је покушао да реши фотографисањем те деце, како би их, можда, родитељи једног дана препознали. На питање Дијане Будисављевић о Станишљевић Нади, старој годину дана и Чупић Душану, старом неколико мјесеци, Анте Думбовић је одговорио да они „нису могли бити униети у попис под својим именом, јер су били тако малени,¹⁵⁴ да нису знали исказати свога имена и презимена. – Такову малу дјецу ја сам дао сликати, па би их једино родитељи по тима сликама могли препознати, кад овамо дођу.“¹⁵⁵

– Нетачни подаци, које су о себи давала деца приликом пописа, такође су отежавали њихово проналажење: „Имаде дјече која су се писала – према њиховом исказу – на друго презиме, него их родитељи потражују. Код незаконите дјече то је редовито. Тек кад се родитељи упозоре на ту могућност, пронађе се њихово диете.“¹⁵⁶

– Евидентирање дјече коју су грађани преузели право из транспорта или логора, без претходног уписивања података о деци и особи која је дете преузела: „Утврђено је, да су из овог Ђечјег прихватилишта одведена нека дјеча по особама које нису пријавиле овој управи, да дјечу преузимају на прехрану. Сада долазе овамо мајке дјече и потражују своју дјечу, па се догодило да се дијете које је овдје уписано није могло пронаћи, где се сада налази. Вјеројатно је да има још који такав случај, где је дијете одведено, а не зна се коме, јер није пријављено, па се с тога не може пронаћи и предати мајци.“¹⁵⁷

– У случајевима када је у евиденцијама било уписано више деце са истим или врло сличним именом, а остали лични подаци су се поклапали, или били делимично различити: „У Вашој дописници од 27. XII 1943. затражили сте податке о малодобном Мирку Бабићу, а нисте навели његову старост као ни име родитеља ни место рођења. Упозорили сте једино, да се то дијете налази код мене уписано под ред. бр. 551 и 1304. Доиста је код мене под тим бројевима уписано исто дијете, али не Бабић Мирко, већ Бабић Марко, рођен 1939. године у Горњој Јурковици, котар Босанска Градишча, а тај је умро овдје 23. XI 1942. године. Овдје постоји забиљежено у очиведнику под ред. Бр. 168 Бабић Мирко рођен 1931. год. у Ја-

године: „Једну обавјест исправљам: Матаруга Добрила рођ. 1935. и Матаруга Драгутин р. 1938. у Гуњевцу од Милана и Савке – уписаны су под бројем 316c и 317c те у мјесецу листопаду 1942. упућени транспортом у Загреб.“

¹⁵⁴ Исто, *Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 19. avgusta 1943. godine*: „Сва мала дјеца до једне године старости овдје су од заразне болести помрла.“

¹⁵⁵ Исто, *Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 30. juna 1943. godine*. Види и: Исто, *Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 2. jula 1943. godine*.

¹⁵⁶ Исто, *Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 17. avgusta 1943.*

¹⁵⁷ Исто, *Dopis Ante Dumbovića, povjerenika Ministarstva udružbe u Dječjem prihvatalištu u Sisku Općinskom poglavarnstvu Sisak od 8. oktobra 1942. godine*.

бланици, котар Босанска Градишка син Радована и Јованке, а налази се на прехрани код Шипшић Ђуре, Греда 30, објина Суња. Под бр. 3513. уписан је Бабић Мирко, рођен 1939, остали податци непознати, умро овде 29. X 1942. год. Можда се потражује један од наведених Бабића?¹⁵⁸

Попут службених контаката са осталим институцијама НДХ, Диана Будисављевић је преузимала и улогу посредника у преписци деце која су била смештена у Сиску и даље колонизована по домаћинствима и њихових родитеља у оним случајевима када то није могао да реализује Анте Думбовић или породица у којој је дете смештено,¹⁵⁹ а такође је прикупљала и достављала помоћ за децу у Сабирном логору Сисак.¹⁶⁰

Службена преписка „Акције Диана Будисављевић“ са приватним лицима

Службена преписка коју је „Акција Диана Будисављевић“ водила без посредовања неке институције, са приватним лицима из Загреба или из других делова НДХ у чије су породице била смештена деца преузета из јасеновачких логора, такође је обављана са намером да се утврди што више тачних података о смештају и здравственом стању деце, као и успостављање контакта између деце и родитеља (рођака).

Писма су Диани Будисављевић упућивали појединци, у своје име, са жељом да њихови штићеници успоставе контакт са родитељима (рођацима) или и да се сазна судбина чланова њихових породица.¹⁶¹

¹⁵⁸ Исто, *Dopisnica Ante Dumbovića Diani Budisavljević od 8. februara 1944.*

¹⁵⁹ Исто: „На Вашу молбу од 10. I 1944. нисам могао изравно обавјестити мајку Драгољуба Нинковић. Да он од ње не може примати пошту у Глинско Ново Село, јер је тамо поштански саобраћај прекинут. Па Вас молим, да Ви то учините, јер ја немам адресе његове мајке Анке Нинковић.“

¹⁶⁰ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Јукића, несрћена грађа, *Potvrda Povjerenika Ministarstva skrbi za postradale krajeve za kotar Sisak Ante Dumbovića od 19. aprila 1944. godine*. У Званичној документацији Министарства скрби за пострадале крајеве за котар Сисак, коју је потписао повјереник Анте Думбовић, налази се и документ – попис одеће и обуће коју је „Акција Диана Будисављевић“ послала за децу у Сабирном логору у Сиску 19. априла 1944. године, као и обавештење – захвалница Диани Будисављевић: „Гђи Дијани Будисављевић Загреб. Обавјешћујем Вас, да сам послану робу за избегличку дјецу у присуству сестре Хабазин и Штефице Сушњак раздјелио у логору дјеци дана 19. IV 1944. У име сиромашне, ратом пострадале дјеце, која су примила од Вас послану им робу, најљеште Вам захваљујем уз израз поштовања. С. 20. IV 1944.“

¹⁶¹ Исто, *Pismo Rodoljuba Šubajkovića Diani Budisavljević od 20. maja 1944. godine*: „... Невенка Закланац, која се налази код мене од 31. X 1942., рођена је у Хрватској Дубици 1. VII 1934. од оца Душана и матере Петре. Њезин отац Душан Закланац налази се такођер у Gem, Lager II, Alt Garge, Post Dahlenburg, са којим сам у писменој вези. Мати Петра повратила се из Њемачке концем рујна 1942, наводно „у другом стању“, задржана од наших власти, и поред свих настојања нисам могао за њу ништа дознати. Имали су још једно диете Миленка, који је са пет година старости такођер кренут од куће те заједно са Невенком стигао до Јаске, где му се траг изгубио, па за њега нисам могао ништа дознати. У колико би Вам било нешто познато за Миленка, био би вам веома захвалан, да ме о томе обавестите. Рукољуб Бранко Шубајковић.“

У писму које је Душан Фрковић упутио Диани Будисављевић, поред потврде да се код њега налази дечак Драгољуб Ђорђић, кога је преузео из Завода за глухонијему дјецу, сачувана је и молба да се дечаку пронађу родитељи: „На Вашу циј. карту од 17. о. мј., радо ћу вам дати све податке у вези малог Драгољуба. Узели смо га 23. септембра 1942. г. у Заводу за глухонијему дјецу,¹⁶² где су ми рекли, да има по прилици 3 године, што значи да би сада могао имати 4. Мали је рекао да се зове Драгољуб Ђорђић, а спомињао је и своју малу сестру Бојану, коју је узео један овдашњи трговац... Прилажем слику која је снимљена након шест мјесеци како сам га узео. Можда ће по овим оскудним подацима дјечак некако да дозна за његове родитеље, а мене би јако веселило да се пронађу, иако Драгољуба врло волим. Са штовањем Душан Фрковић, Загреб, Илиџа 24.“¹⁶³

Писмо др Мартиновића из Босанске Грађашке Диани Будисављевић (посредно и њеном супругу др Јулију Будисављевићу) од 4. априла 1944. године представља сведочанство не само о покушајима проналажења деце и успостављања контакта са преживелим члановима њихових породица, већ и о страдању цивилног становништва тог краја: „Поштovана госпођо, на Ваш цијењени допис од 27. III 1944. по предмету обитељи Марка Шувака шаљем Вам слиедеће провјерене податке: Каја Шувак, супруга Милована, мајка Марка Шувака живјела је у селу Сиволинац, општина Грахово, котар Босанска Грађашка све до 21. I 1944. Тог дана село Сиволинац је спаљено, па и њихова кућа, а судбина Каје не може се до данас тачно утврдити. Сада у селу Сиволинац не станује нитко, а тко је од пучанства погинуо и тко је још жив не може се са сигурношћу установити... Истодобно Вам јављам, да је основан Државни дјечији дом у Бос. Грађашки у који би се могло примити још дјеце, те у случају потребе изволите се обратити преко професора Бреслера ради пријема дјеце у дом.... Молим Вас приопћите Вашем господину супругу, да је Милан Стојановић, његов пацијент, којега сам му на личење послао са читавом обитељи страдао, те га нисам могао поновно ни послати, како је то било договорено са пацијентом. Поздравите господина колегу супруга, а вас поштује са штовањем Др. Мартиновић.“¹⁶⁴

¹⁶² Изјава Јудевита Шафарића, управника Завода за одгој глухонијеме дјеце у Загребу о преузимања деце од стране породица у: Duško Tomić, n. d., 90: „... по три основа ту дјецу смо одавде упућивали у – живот. Прво, јача и способнија дјеца су колонизирана, затим – друго – многе загребачке обитељи, па и моја, посредством Црвеног крижа и других, сличних организација, усвајале су дјецу и тако их спашавали, а – треће, Нижемпци би, у пролазу, узимали и собом израслије и здравствено боље стојеће дјечаке... Јекари и наше комисије су одабирале дјецу коју смо преко 'жупа' слали изван Загреба у наше обитељи. Не мало их је тако спашено. Ову, коју су узимале загребачке обитељи, а такве је дјеце уистину највише, домаћини би најчешће одабирали сами.“

¹⁶³ Исто, *Pismo Dušana Frkovića Diani Budisavljević od 23. avgusta 1943. godine.* Види и: *Исто, Popis djece smještene po privatnim kućama u Zagrebu.* Под редним бројем 81. уписано је: „Ђорђић Драгољуб 1938 Фрковић Душан Месничка 13 Дјетету добро.“

¹⁶⁴ Исто, *Pismo dr Martinovića Diani Budisavljević od 4. aprila 1944. godine.*

Службена преписка Диане Будисављевић са Савом Петровићем, директором Штедионице у Старој Пазови,¹⁶⁵ током 1943. и 1944. године, обављана је на дописницама или писмима, редовним поштанским саобраћајем, на име и адресу Диане Будисављевић. Сачувана писма су оверена печатом „Штедионице у Старој Пазови“ и потписана од стране С. Петровића: „Поштована госпођо! Примили смо Ваше пошт. Писмо од 12. о. м, те смо послате адресе узели на знање. Свакако сте већ јавили родитељима где се деца налазе, али ћemo им и ми одавде писати. Питање Бориса Корче решили смо на тај начин што смо га приликом вратили у Загреб са дописом на Каритас, али да се претходно код Вас јави, те се надамо да је дете већ предато куда треба. Мали је исувише самостално градско дете, те нисмо били у могућности да утичемо на њега да се прилагоди нашим приликама. Иначе се за месец дана проведених овде физички врло добро опоравио, да родитељи могу бити задовољни с тиме. У погледу тражених података за поједину децу, извештавамо Вас да ми тих података немамо. Списак по којем су нам деца предата садржи само: презиме и име, колико има година и родно место, те Вам шаљемо те податке... Накнадно смо дознали од деце имена њихових родитеља – уколико су тачна – те смо их навели испред имена свакога детета. На Ваш упит, јављамо Вам да ћemo понуђено двоје деце примити ако су православна, те у томе случају изволте децу првом згодном приликом овамо упутити. Примите израз нашег поштовања.“¹⁶⁶

Директор Петровић је вршио и улогу посредника у давању података о деци која су била смештена у Сланкамену,¹⁶⁷ као и о пресељењу групе деце из Старе Пазове у Земун.¹⁶⁸

У ЛФ Драгоја Лукића сачуване су и дописнице Селене Луке из Старе Пазове, са подацима о деци која су била смештена код ње.¹⁶⁹

¹⁶⁵ По договору са Савом Петровићем, у Стару Пазову, у којој је Петровић уредио дом за децу, 15. јула 1943. године је упућено 45 мале деце (31 девачак и 14 девојчица из Јастребарског, уз одобрење Каритаса). Види: *Dnevnik*, 132-134.

¹⁶⁶ АН – копија у АМЖГ, ЛФ Драгоја Лукића, несређена грађа, *Dopis Save Petrovića Diani Budisavljević* od 16. avgusta 1943. godine.

¹⁶⁷ Исто, *Dopis Save Petrovića Diani Budisavljević* od 22. novembra 1943. godine: „Поштована Госпођо, на Вашу дописницу од 12. о.г. одговарамо тек сада, пошто раније нисмо добили одговора из Сланкамена. Мали који се налази тамо зове се Војислав Борјановић из Совјака, родитељи су му Стојан и Коса. Дакле, подаци које сте нам послали тачни су у свему осим имена матере која није Стоја него Коса.“

¹⁶⁸ Исто, *Dopis Save Petrovića Diani Budisavljević* od 24. januara 1944. godine.

¹⁶⁹ Исто, *Dopisnica Selene Luka Diani Budisavljević* od 24. juna 1944. godine: „На Ваш допис од 19. VI 44, могу Вам одговорити следеће: Мој штићеник зове се Владо Бабић родом из Требовљана од оца Остоје и мајке Станке стар око 7 година. Сећа се да има сестре Десанку, Душанку и Цвету и млађег брата којем име не зна, мали се осећа врло добро, доброг је здравља, тежак је 25 ½ кг.“

Предавање документације о деци и завршетак рада „Акције Дијана Будисављевић“

Рад на картотеци и идентификовању деце био је потпуно прекинут 28. маја 1945,¹⁷⁰ када је Дијана Будисављевић била принуђена да картотеку, насталу током рада „Акције“, преда партизанским властима у Загребу, на основу налога Народне владе Хрватске – Министарства социјалне политике, одјела социјалне заштите и скрби број 1836 за јул 1945: „Будући да се код Вас налази картотека и остали списи о кретању партизанске дјеце, допремљене из разних логора и размјештене по заводима и приватним породицама, која више нема сврхе да се чува код приватника, моли се да је одмах предате изасланику овог Министарства другу Д. Мајер-у, који ће се побринути да се допреми и похрани у овом Министарству, те ће Вам уједно потврдити шта је све преузео. Смрт фашизму – слобода народу! Начелник одјела Татјана Маринић“¹⁷¹

Предаја документације Министарству социјалне политике представља крај рада „Акције Дијана Будисављевић“ и њеног личног ангажмана на идентификовању и помагању деце преузете из усташких логора. Камило Бреслер је 26. јула 1945. године последњи пут окупио већину учесника акције спасавања деце (сарадника Дијане Будисављевић),¹⁷² али и друге хумане људе, на састанку у Министарству социјалне политике (већ тада су сарадници „Акције“ утврдили да њихова картотека деце „више није у реду“¹⁷³ што је било неизбјеживо кад неупућене руке с њом баратају¹⁷⁴ и јер „тамо на картотеци раде нови људи који о судбини тра-

¹⁷⁰ Последње дете из евиденције „Акције Дијана Будисављевић“ је пронађено 24. маја 1945. године, на начин који је Дијана Будисављевић са својим сарадницима установила, пошто јој је картотека била одузета већ 28. маја исте године. Дијана Будисављевић је 13. августа 1945. забележила да „још дуље вријеме к мени долазе многе мајке које су се вратиле из Њемачке, као и припадници Југославенске армије и питају за своју дјецу, јер им је било познато да могу дати најбоље информације. Морам их све одбити и казати да немам дозволу за даљњи рад и да обавијести могу добити само у Министарству.“ Види: *Dnevnik*, 171.

¹⁷¹ *Dnevnik*, 168: „Предајем картотеку, биљежнице за налажење непознате дјеце, регистар за фотографије и биљежницу с пописом посебних ознака на дјеци... Осим абецедног распореда имали смо још и посебан распоред, како бисмо по могућности покушали идентифицирати што је могуће већи број непознате дјеце. Био је то главни циљ који смо си поставили за раздобље након рата. Проналажење веће, точно пописане дјеце, није никоме задавало тешкоћа. Но, жељели смо што је могуће више мале дјеце вратити њиховим родитељима. И била је то сада велика бол, моја и гђе Цакуле, да нам се тако нагло наш рад на нашој картотеци одузме и да нам је на тај начин било онемогућено то остварити. Знали смо да ће сад многе мајке узалуд тражити своју дјецу. Страшно растављање у логорима, дугогодишња чежња за њима на раду у Њемачкој, а сада неће наћи своје најдраже.“

¹⁷² Дијана Будисављевић, са Ђерком Јелком, Слава Бојанић, Љуба Бецић, Верена Когој, Буро Вукосављевић, Илија Цакула и госпођа Драгишић.

¹⁷³ Дијани Будисављевић, а ни њеним сарадницама Иванки Цакули и Верени Когој, није био допуштен рад на картотеци после преузимања од стране Министарства социјалне политике.

¹⁷⁴ *Dnevnik*, 171.

жене дјеце ништа не знају“¹⁷⁵ поводом предлога да Српско просвјетно друштво „Просвјета“ преузме бригу над српском децом која су преузета из логора НДХ током 1942, али договор није постигнут. Диана Будисављевић није прихватила ни позив за учешће у раду Градског Црвеног крижа 13. августа 1945. године, сматрајући да је њен рад „вишим структурاما непожељан“, будући да јој је „обустављен рад на картотеци“ и њеној „Акцији“.¹⁷⁶

„Акција Диана Будисављевић“, организована приватном иницијативом Диане Будисављевић, до краја рада је остала независна и од званичних институција НДХ (иако је активно сарађивала са Јеврејском бољштовном општином и Каритасом, као и са појединцима из Министарства удружбе и Министарства здравља) и од Комунистичке партије (иако су њени сарадници били симпатизери или чланови КП).

Током рада „Акције“, чије је седиште увек било у кући Диане Будисављевић, у својој хуманој намери да помогне угроженом српском становништву, на првом месту деци, Диана Будисављевић је остварила више контаката са званичним институцијама НДХ, са представницима међународних институција у Загребу, као и са припадницима немачког Рајха. У свим активностима које је њена „Акција“ спроводила (сакупљање хране, лекова, одеће и обуће, слање помоћи у логоре, снабдевање транспорта којима су, преко Загреба, логораши одвођени на принудни рад, преузимање жена и деце из логора – организација и снабдевање транспорта, као и организација смештаја по преузимању из логора, посредовање за добијање личних докумената, снабдевање болница и прихваталишта...), Диана Будисављевић није преузимала само улогу организатора, већ је и сама активно учествовала, а неретко била и животно угрожена, не само од усташких власти у Загребу и приликом одласка у логоре, већ и од представника Гестапоа (за Дијану Будисављевић су сазнали преко цедуљица са њеним именом и адресом које је, са сарадницима, делила на загребачком колодвору приликом снабдевања транспорта логораша из Независне Државе Хрватске у логоре немачког Рајха), али и због честих здравствених проблема, насталих у току организације и реализације транспорта и смештаја деце, који су захтевали повремено болничко лечење (нагло губљење тежине, константно опадање косе, честе ангине).

Истовремено са организацијом првог транспорта деце из јасеновачких логора, заједно са својим сарадницима, Диана Будисављевић је започела посао који по хуманости и значају није био ништа мањи од акција извлачења деце из логора, већ представља њихов логичан наставак: састављање пописа деце и формирање картотеке са свим познатим подацима о деци, као и успостављање контакта и преписке деце и родитеља.

¹⁷⁵ *Isto*, 171.

¹⁷⁶ *Isto*, 170.

Документарна грађа настала током рада „Акције Дијана Будисављевић“, чији се део, заједно са другим сведочанствима о деци у логорима НДХ, чува у ЛФ Драгоја Лукића,¹⁷⁷ (лични документи Дијане Будисавље-

¹⁷⁷ Музеј жртава геноцида у Београду, у оквиру редовних делатности, бави се и прикупљањем документарне грађе о злочинима који су се дододили на просторима некадашње Краљевине Југославије у периоду Другог светског рата. У Музеју се чува 15 личних фондова, набављених куповином или поклоном, претежно са тематиком из периода 1941-1945. По обиму, разноврсности и, првенствено, садржају архивског материјала, издава се Лични фонд Драгоја Лукића. И сам дете логораши, касније и учесник рата као борац НОВЈ, он је читав радни век посветио трагању за документима – доказима о страдању деце у Независној држави Хрватској. Богату збирку докумената (оригиналних и копија) и документарних фотографија, коју је вишег од три деценије сакупљао, Драгоје Лукић је сопственом жељом, сачуваном и уписаној изјави од 6. септембра 1996. године, оставио на чување Музеју жртава геноцида.

Документарну грађу која сведочи о страдању деце у НДХ и акцији преузимања деце из логора, Драгоје Лукић је сакупљао на више начина (личним контактима, поклоњима и куповином), за потребе писања радова или израде музејских поставки:

I Документарна грађа коју је Драгоје Лукић прикупљао путем личних контаката са учесницима акција спасавања деце или са члановима њихових породица:

– Преписка Драгоја Лукића са Јерком Бреслер око заоставштине Камила Бреслера

Види: *Писмо Јерке Бреслер Драгоју Лукићу од 25. V и 9. VII 1976* (Јерка Бреслер је Драгоју Лукићу уступила копију рукописа Камила Бреслера „Спашавање козарачке дејце године 1942“);

– Преписка Драгоја Лукића са Антом Думбовићем у вези са децом у логору Сисак

Види: *Писма Анте Думбовића Драгоју Лукићу (16. XII 1974; 8. III, 9. В, 12. VII, 24. VII, 18. IX 1975; 26. III, 12. VIII, 28. IX, 28. X, 18. XII и 24. XII 1977); Писма Драгоја Лукића Анти Думбовићу (18. II 1975; 12. III и 31. VIII 1977)*;

– Преписка Драгоја Лукића са Јаном Кох

Види: *Писмо Јане Кох Драгоју Лукићу од 9. VI 1976* (Јана Кох је поклонила Драгоју Лукићу копију необјављеног рукописа „Козарачка дејца“ (до рата у Босни 1992-1995, оригинал рукописа (364 стране) се налазио у Музеју на Козари);

– Преписка Драгоја Лукића са Зором Бугарски у вези са фотографијама насталим у Јастребарском 1942. године

Види: *Писмо Драгоја Лукића Зори Бугарски од 17. XII 1980. и 27. V 1981; Писма Зоре Бугарски Драгоју Лукићу од 20. I 1981 и 12. VI 1981*;

– Преписка Драгоја Лукића са Душком Томићем

Види: *Писмо Душка Томића Драгоју Лукићу од 3. III 1986. године* (Душко Томић је Драгоју Лукићу поклонио копију евиденције деце која су доведена из логора Стара Градишта у Градску болницу за заразне болести у Загребу;

– Преписка Драгоја Лукића са Архивом Хрватске у Загребу (данашњи Хрватски државни архив) – Преписка са Јосипом Павер око добијања фотокопија документације која је настала радом „Акције Дијана Будисављевић“

Види: *Писмо Драгоја Лукића Јосипи Павер од 16. VI 1989; Потврда о уплати Архиву Хрватске 14. IX 1989. коју је извршио Драгоје Лукић на основу Рачуна Архива Хрватске бр.01-125/89 од 12. VI 1989. за услуге фотокопирања архивске грађе;*

– Преписка са Силвијом Сабо, унуком Дијане Будисављевић

Види: *Писмо Силвије Сабо Драгоју Лукићу од 5. VII 1989* (том приликом је Силвија Сабо Драгоју Лукићу послала кратку биографију Дијане Будисављевић, фотокопије пропусница за Остојић Д. и путног налога за Дијану Будисављевић за одлазак у Јасеновац, препис доволе за сакупљање хране за логоре Дијани Будисављевић, издате од Равнитељства Усташког равнитељства НДХ, жидовског одсјека, од 27. фебруара 1942, делове превода „Дневника Дијане Будисављевић“ о издавању поменуте дозволе, као и фотокопи-

вић и њених сарадника,¹⁷⁸ документи о раду „Акције“ на помоћи заточеницима у логорима Лобор-град, Горња Ријека код Крижевца и Ђаково, снабдевању транспорта који одводе радну снагу за Немачки Рајх,¹⁷⁹ као и документи настали током рада на преузимању деце из логора и организа-

је две странице из „Дневника“, у којима је описан почетак сарадње са Камилом Бреслером); *Писмо Силвије Сабо Драгоју Лукићу од 19. I 1990* (Силвија Сабо је Драгоју Лукићу послала изводе из „Дневника Дијане Будисављевић“ о томе како је преко Каритаса организована колонизација деце и о формирању фонда „Дјете к мјаци“ у Каритасу); *Писмо Силвије Сабо Драгоју Лукићу од 25. VI 1990* (Силвија Сабо се захваљује Драгоју Лукићу за послату фотографију Дијане Будисављевић); и једно без датума (Силвија Сабо је Драгоју Лукићу послала преводе делова „Дневника Дијане Будисављевић“ о Дијанином одлазку у логоре Стара Градишта, Млака и Јабланиц, као и опис о прогонима деце и о начинима како је добијала дозволе за одлазак у логоре; Види и: *Писмо Драгоја Лукића Силвији Сабо од 20. VI 1990*, у коме је обавештава да за 1991. припрема рад „Дијанина деца“.

— Фрањо Иловар је 27. августа 1965. године уступио Драгоју Лукићу своју „Бележницу“ – блок са евиденцијом послова које је обављао у току Другог светског рата у Јастребарском (Фотокопија документа се налази у ЛФ Драгоја Лукића, док је оригинал од 1978. до ратних сукоба у Босни 1992–1995. био изложен у музеју на Мраковици, НП Козара).

II Документи које је Драгоје Лукић прикупио током рада на изради изложбених поставки (као аутор или коаутор):

— Приликом изrade сталне изложбене поставке у Музеју на Мраковици, НП Козара, Драгоје Лукић је био ангажован на преузимању дела „Картотеке ратом пострадале деце“ из Републичког секретаријата за народно здравље и социјалну заштиту у Загребу.

Види: *Писмо Драгоја Лукића Иванки... од 29. III 1974*; *Писмо Бошка Бајшкота Јакову Сиротковићу, председнику Извршног већа СР Хрватске од 26. фебруара 1975. године*; *Извештај Драгоја Лукића одбору за изградњу споменика на Козари од 4. XI 1974. године*; *Реверс о преузимању дела картотеке (8.016 картона деце са Козаре из Опће картотеке деце која су била смештена у логоре)*; *Извештај Драгоја Лукића Националном парку Козара од 24. V 1976. о прикупљању експоната за „Музеј“*.

— Микрофилмовање грађе из фонда АФЖ-кутија 23 у Архиву Института за историју радничког покрета СР Хрватске у Загребу, Опатничка 10 (данас Хрватски пољесни институт)

Види: Службени допис НП Козара – ООУР „Историја и заштита природе“ Архиву института за хисторију радничког покрета СР Хрватске од 9. IV. 1984. да се за потребе Музеја на Мраковици – Козара омогући Драгоју Лукићу да микрофилмује грађу из фонда АФЖ-кутија 23, као и другу документацију о Козари; Уговор између НП Козара Приједор – ООУР „Историја и заштита природе“ и Наталије Мићић, стручног сарадника Војно-историјског института од 9. IV 1984. о микрофилмовању и изради фотокопија евиденција Антуна Думбовића из логора Сисак – око 500 јединица листа факсимила пописнице „Казала“ I–IV. Истим уговором, Драгоје Лукић је био предвиђен као стручни консултант.

¹⁷⁸ Дозволе и пропуснице за улазак у логоре и поделу помоћи, професионална ангажованост у току Другог светског рата и после 1945, припадност културним и политичким организацијама, изјаве пред Комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, рукописи и објављена мемоарска грађа (дневници, записи – првенствено Дневник Дијане Будисављевић, и рукописи Камила Бреслера и Јане Кох).

¹⁷⁹ Пописи заточеника – деце и одраслих, којима је упућивана помоћ у храни, лековима, одећи и обући, пописи транспорта заточеника који су из логора НДХ превожени у логоре немачког Рајха, пописи деце која су железницом транспортована из логора у логор НДХ, заједно са родитељима у немачке логоре, или, касније, из једног у друго прихватилиште; службена преписка са командантим логора Лобор-град Карлом Хегером, и писма захвалности логорашаца за упућену помоћ.

ције њиховог смештаја и снабдевања),¹⁸⁰ представља незаобилазни извор за проучавање страдања цивилног, првенствено српског становништва на територији НДХ за време Другог светског рата (појединачна и масовна убиства, логорисања, принудни рад, пртеривање), а од изузетног значаја је за изучавање страдања деце у НДХ (убиства, логорисање у усташким и немачким логорима, акције преузимања деце из логора, здравствено стање и смртност деце током транспорта и касније, у породицама и институцијама, разарање породица, губитак идентитета).

Истовремено, представља и сведочанство о хуманим људима, који су лично, у оквиру државних институција у којима су радили, приватним акцијама или у склопу оних које су предузимале установе и организације (ХЦК, Каритас), били ангажовани на организовању помоћи деци у логорима НДХ, као и на организовању транспорта, смештаја и снабдевања преузете деце из логора.

¹⁸⁰ Транспортне листе деце из јасеновачке групе логора, подаци о деци преузети из матичних евиденција болница и прихватилишта, Јеврејске богоштовне општине, ХЦК, Каритаса, службена преписка са институцијама и породицама у којима су деца била смештена, признанице и потврде о набавци инвентара за прихватне станице и прихватилишта, признанице и изјаве о упућеној помоћи у храни, лековима, одећи и обући, појединцима и институцијама.

ЕКОНОМИЈЕ ЈАСЕНОВАЧКОГ ЛОГОТА

Апстракт: Један од начина снабдјевања усташа животним намирницама, али и вид стицања материјалних богатстава, биле су тзв. „економије“. Сва српска села која су се налазила у близини концентрационог логора Јасеновац, како на лијевој тако и на десној обали ријеке Саве, (па чак и даље) представљала су економије. Радило се о слиједећем: претјерати становништво, а затим побрати љетину, одвести стоку, и оно усташама најслаже – покупити што више из српских кућа: намјештај, постељину, наравно и драгоцености (накит, новац). Такође су у ова села довођене групе логораша, јадника који су морали да обрађују поља, да беру воће и поврће за усташе, док је њима самима, по цијену живота, било забрањено да било шта од тога конзумирају.

Кључне речи: економија, пекmezара, присилан рад, глад, логораши.

Логораши концентрационог логора Јасеновац су физички и психички исцрпљивани, понижавани, обешчашћивани и максимално искоришћавани за рад у великој јасеновачкој економији са више погона. Након тога су свакако били ликвидирани, мртви скидани до гола, а њихова одјећа и одјећа је прана, крпљена, а затим сортирана и отпремана у усташке магацине. То је био начин снабдјевања и богаћења усташа.

Планове за изградњу оваквог типа логора је капетан Лубурић израдио у емиграцији. Разгледајући њемачке инсталације, он је своје планове допунио. У једном њемачком извештају из фебруара 1942. године стоји:

„Изградњи логора у основи предстоје сљедећи планови: једном треба то да постане велико добро са узгајалиштем за око 5 000 оваца, како би се производима са овог добра могла регулисати потрошња прехранбених производа. Даље, у логору, који треба да буде сведен на бројно стање од 10 000 заточеника, изградиле би се просторије за снабдјевање и наоружање усташа. Осим тога, изградњом фабричких постројења треба да буду подигнуто и радничко насеље, школа и управне зграде. Према плановима архитектонског бироа сав за ово потребни материјал произвео би се у самом логору, који би затим специјалне грађевинске команде, јединице, на лицу мјеста монтирале, градиле...“¹

Радна служба концентрационог логора Јасеновац је била подјељена на групе по одређеним дјелатностима. Група Е – Економија, разгранала

¹ Antun Milić, *Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta*, knj. 1, Beograd 1986, str. 172.

се 1943. године, а заузимала је сва земљишта око села Јабланац, Млака, Феричанци, Драксенић, Међеђа, Бистрица. Јасеновац је био централа мањих економија које су смјештене у околини. Отуда су ишли хорде усташа и логораши да пљачкају напуштена српска огњишта.

Др Никола Николић:

„Усташи нису организирале нити најпримитивнији систем добаве хране. Они би сву храну добављали на тај начин што би житеље богатих околних српских и хрватских села поубијали и затим сву њихову покретну имовину и храну превезли у Јасеновац. Тај је начин био најбољи и за сву њихову државну економску политику. Стока и радна снага се уништавала, поља остајала пуста, куће спаљене. Како све нису могли одмах одвести и да би открили сакривено жито, које су сељаци, предвиђајући те пљачке, скривали у земљу, постављали су у тим селима своје одреде и неког повјерљивог заточеника и назвали су их 'економијама'. Такве су економије биле код Окучана у Феричанцима и Међеђи. Радне групе заточеника и 'усташка радна служба' радиле су у тим 'економијама'.

Добављање хране вршило се на разбојнички начин, као у доба дивљих хорди. Усташи би најприје у одређеним селима инсценирале 'пушњаву' на усташку опходњу. Усташи 'сатније', већ припремљене на то, дојуре из Јасеновца, стјерају нагло сав народ из тих села у гомилу, при чему оне који се супротставе на мјесту убијају. Све те заплашене групе људи из оближњих села одводе у Јасеновац.

Пошто би стјерили људе на клаоници и 'очистили село' појавили би се по кућама усташки 'економи' и тада би започела пљачка. Упадали би у куће и претраживали шкриље и ормаре, тражећи драгоцености за себе као личну зараду. Прасад и перад уколико нису могли похватати, побили би из пушке и накрцали у кола. Сву постељину, покућство, справе одвозили су у усташко 'покретно текстилно складиште' које је било на главној цести Јасеновца, храну, жито и месо у усташки табор, а стоку у ограђени простор код логора. Послије таквих разбојничких похода било је страшно слушати мукање гладне и жедне стоке која је као и људи чекала свој нож у клаоници.²

У Доњој Градини је за потребе усташке економије радио неколико стотина логораша, обрађујући отету земљу покланих српских сељака. Сваког јутра, уз пратњу усташа, логораши би скелом били превожени на рад у Градину, а навече би се враћали у логор. Брали су кукурузе, пресовали сјено. Из Градине су takoђе одвожене огромне количине одјеће ликвидираних. Потом је та одјећа транспортувана у творницу текстила у Вараждин, на прераду.³

„У јесен 1943. године усташи су гониле логораше на брање кукуруза у село Драксенић. Село се наставља на Градину, а западном страном се наслана је на ријеку Уну. Пошто је било пусто, јер је становништво које је

² Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, s. a. (1975), 29-30.

³ Izjava Steve Sepala, u: *Riječi koje nisu zaklane III, Svjedočanstva preživjelih заточениka logora Jasenovac*, Jasenovac 1977, 13.

успјело избјећи усташким кољачима, побјегло у села под Козару, усташи су ту оформиле економију. Плодну земљу су обрађивали заточеници из Јасеновца. Када је кукуруз дозрио, свакодневно су нас лађама превозили уз Саву и Уну до села Дракеснића. На обали би нас постројавали, преbroјавали, дијелили у групе од по петнаест заточеника. Ту смо, под јаком стражом, по цијели дан брали кукуруз. Беремо кукуруз и носимо у сепетима, кошарама и врећама изван њиве на чистину крај колског сеоског пута, одакле га други логораши, из групе 'Економија', одвозе коњским колима до бродића.⁴

Село Међећа је повремено улазило у састав концентрационог логора Јасеновац. То је било условљено близином логора и потребом прикупљања хране, због чега су формиране усташке „економије“ по околним селима. Логор у Међећи и „Економија“ су „радили“ од пролећа 1942. до у јесен 1943. године.⁵ Овдје су логораши подвргавани страшним тортурама. Држани су на „Економији“ док су имали снаге за рад, а онда би их ликвидирали. На овом локалитету се налазе двије масовне гробнице побијених логораша. У вријеме сјетвених радова, усташи су најчешће пуштали да се избјегло мјесно становништво врати да засије љетину.

Економија у селу Бистрица код Градишке оформљена је у јесен 1942. године. Овдје је радио око сто логораша, углавном на сјечи шуме. Бистрица је удаљена од Јасеновца око 30km. Заузима простор крајњих источних побрежја планине Просаре, која се претапају у равницу према ријеци Сави. У непосредној близини је и село Гашница, још једна од усташких економија.

Љубо Милош, први руководилац радне службе у Логору III – Циглана, свједочио је о „Економији“:

„У почетку оснивања логора III, радна служба је посједовала и групу економије. Та група је у почетку била мала. Но већ у току 1942. економија се почиње ширити, јер су сва земљишта дигнутих села припојена економији. Нарочито се економија много разгранала 1943. а заузимала је сва земљишта око села Јабланача и Млака, те преко Саве земљишта од села Драксенић, Међеће и још неких. Кад се економија овако разгранала, она је добила неку врсту своје самосталности, те је под радну службу подпадала само у толико, у колико је иста стављала на располагање потребиту радну снагу. На овим економијама био је запослен један већи број заточеника, а и већи број заточеница. Управљање са радом ових економија, имао је крајем 1942. и почетком 1943. тадашњи надпоручник или сатник Миливој Влахо (касније пуковник), а послије њега вјеројатно сатник Петек.“⁶

Цадик И. Данон Браџо говори овако о Економији:

„Крај фебруара 1942. године. Један од усташа обратио се групнику бараке и рекао да му треба десетак људи за рад на пресовању сена у не-

⁴ Ilija Ivanović, *Svjedok jasenovačkog pakla*, Prijedor 1988, 85.

⁵ Симо Брдар, Црни уплатњак, „Глас Српски“, Козарска дубица 1997, 63.

⁶ Miletić, n. d., 1070.

ком суседном селу. Јавио сам се међу првима и стао у строј. Сава је била замрзнута и уз леву и уз десну обалу. Прешли смо преко незалеђеног дела Саве и успели се на супротну обалу. Гледао сам на све стране и видео да у селу нема ни живе душе. Једино су пси луталице безуспешно тражили храну. Ушао сам у прву сеоску кућу и трагао се затекавши стравичан призор. Просторије су биле пуне одеће и обуће, и то мушки, женске и дечије, сеоске и градске. Схватио сам да је то одећа жртава усташког масовног убијања. Кренуо сам даље од куће до куће и дошао до kraja села не нашавши никог од сељана, док су све куће биле пуне одеће убијених људи. Излазећи из једне зграде погледао сам према југу и угледао обрисе Козаре. Када сам спустио поглед, спазио сам дугачку црну јаму. Из јаме се по оној хладноћи извијала пара – у њој су лежале гомиле лешева прекланих људи, набацаних један преко другог. Схватио сам у каквој се опасности и сам налазим. Пожурио сам да се што пре удаљим од тог стравичног места. Пришао сам групи логораша која је пресовала сено у четвртасте бале. Радили смо брзо, уз стална пожуривања двојице усташа који су нас пратили. Предвече смо се опет чамцем пребацили преко Саве и вратили у логор. Кад сам испричао групнику Баарону шта сам видео, он ми је објаснио да сам био у селу Градини.⁷

„Пекmezara“ се налазила у засеку Ријека у Међеђи. Ту су логораши довожени на рад, правили пекmez, а потом су одмах ликвидирани.

„Заповједништво логора одлучило је да пошаље у Међеђу, где су ове године шљиве изванредно родиле, старије и физички слабије логораши, који ће у казанима кухати пекmez. 'Ово је лакши рад, па нека се за њу јаве само старији или физички слаби. Млади и јаки не могу бити послани у Међеђу. Они ће и даље остати на насипу' – рекао је Маричић. Иако је многима било јасно да Маричић цинично лаже, и да му ни на крај памети није било да старцима и болесницима олакша живот, него да се жељи ријешити баласта, што се већ потпуно истрошио на насипу, око стотину лаковјерних логораши јавило се за лакши рад. Редари су пребројавали постројене добровољце. 102 јављају Маричићу. Нијеовољно. Треба их још. У Међеђи су ове године шљиве нарочито родиле. И Маричић се креће уздуж постројених логораши, извлачи старије и слабе, који се нису јавили. Група расте. Има их већ близу пет стотина, када Маричић маше руком – Доста! Колона се креће у дворедима према излазу из Логора III C, полако пролази кроз импровизована врата и излази из логора.⁸

Под јаком и оштром пратњом усташа, у Међеђу је стигла група логораша.⁹ Село је било напуштено. Логораши су морали брзо да отресу зреле шљиве за ракију коју ће усташе конзумирati.

„Да се тко није од вас усудио једну шљиву узети, крижа ми, главу ћу му на нож у логор понијети!“ – запријетио је ројник, командир те пратње.

⁷ C. I. Danon, *Sasećeno stablo Danonović*, Beograd 2007, 94.

⁸ Milko Riffer, *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Zagreb 1946, 53.

⁹ Nikolić, n. d., 100.

Логораши до смрти изгладњели тресли су шљиве за којима им жуди изгладњели организам. Порив глади замагло им је мозак, заслијепио очи и угушио сваки страх. Гутали су цијеле шљиве са шпицама. Под сталном присмотром био је логораш Драгец Јуркушек, за ког су сумњали да би могао побјећи. Драгец се бојао да не падне у напаст за шљивом, како усташама не би дао повод за његово мрџварење. У једном тренутку, мислећи да га не гледају, устима је са гране ухватио једну шљиву, која му је одмах и присјела. 'Стој, лопове, стој! Не гутај! Пуцаћу ако прогуташ! Силази доље и држи је у устима!' Јуркушек је протрнуо јер је добро знао да они траже било какав повод за његову ликвидацију. У том тренутку је прогутао ту шљиву. 'Зини, лопове!'. Јуркушек је зинуо. Тада су га почели шамарати и туђи кундацима.¹⁰

Душан (Стојана) Ђуврк (1930), заселак Млинарице, Међеђа:

„Логораши су имали пристаниште на Сави, овдје у Млинарицама. Превожени су овамо да би рушили зидане куће, а онда би ту циглу на товарили на шљеп и возили у логор за зидање логора. Онда су пљачкали по кућама: каце, плутове, кола, све што је било од те имовине која се могла покупити. Из Шваба је отјерано буради и каца море! Логораши су скинули и звоно са цркве, неким сајлама, конопцима они су откопчавали па га скинули. Звоно су гурали ручно на колима и претоварили на лађу и одвезли. То је звон завршило у Крапју. Логораши су тресли шљиве и кували пекmez. Игром случаја закачило је једну групцу логораша која је родом из Међеђе да дођу у Пекмезару: Симо Тривић, Милан Радовић, Петар Даница. Усташе нису знали да су одатле родом. Неколико дана су ту долазили радити, али су смишљали како ће побјећи. Једног дана су тресли шљиве код Миле Почуча, у његовом воћару, одмах крај ријеке. Тог дана дувао јеjak вјетар. Кад је било вријеме ручка, њих неколико логораша се спусте у завјетрину. И кад су усташе засјели да ручају, ови су побјегли у Просару. На пребројавању усташе су видјели да их нема. Остатак логораша су на лицу мјеста побили. Ту су их на тим њивама закопали. То нико никада није истраживао! По томе су касније куће грађене. Симо је 1944. године умро од тифуса. И Милан исто. Петар је преживио рат.“

„Било нас је око 100 жена. Сваког јутра устајале би око 4 сата и након брзог узимања 'доручка' одлазиле би по насыту до скеле која нас је пребаџивала преко Саве на босанску страну, у 'Градину', а одатле би пjeшачиле 10-14 километара до удаљених поља која смо обрађивали. Пратила нас је оружана пратња усташке страже од 10-20 војника, а враћале би се касно увечер око 10 сати, да би након површног прања ногу легле у стјеничаве бараке на кратак одмор.“¹⁰

„У јесен 1942. године, када смо већ заборавили на наше вршњаке који нису били распоређени на занате, они се изненада појавише у логору. Било их је око сто до сто педесет. Сазнали смо да су били у потко-

¹⁰ Klaić, Šime, „Politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac“, u: Okrugli stol 21. IV 1984, Jasenovac 1984, 57.

зарским селима, да су под усташком стражом скупљали љетину, брали воће и радили све друге послове. Ту сам нашао мог брата од тетке Бранка Змијањца из Милошева Брда. Лежао је у слами болестан. Имао је температуру те га је мучила жеђ. Донио сам му воде. Када се мало освјежио, испричао је да су били у селима: Бистрици, Гашници, Међеђи...

Јесте ли могли побјеђи? – упитах га.

Јесмо – одговори он – али тамо је све пусто, нигдје никога. Нема народа, куће, ако нису изгорјеле, зарасле су у коров. Кокоши, свиње, пси и мачке су подивљали, па их устаše гађају из пушака. Многе њиве кукуруза су остале необране.¹¹

Цадик И. Данон Брацо описује и економију у Феричанцима:

„Ишли смо дуго док нам се на једном брежуљку није указало неко имање. То је била економија у месту Феричанци, недалеко од Нашица. Нашице су биле среско место у старој Југославији. Ту смо одмах распоређени у шталу. Дали су нам лопате и виле да очистимо ћубре из ње, јер је ту некад била стока. Радили смо до вечери. Пред саму ноћ прострли смо сламу које је било у изобиљу, и легли на починак. Ујутро су нас распоредили да чистимо и друге просторије економског добра. Касније сам сазнао да је то, у ствари, било имање православне цркве, које се звало Читлук. Устаše су свештенике што побили, што разјурили. Већина је допала усташких шака и није преживела – убијени су на најсвиредији начин. Пошто је имање остало неискоришћено, хтели су да га помоћу нас оживе. Био је април месец,¹² време за сетву. Ми смо били прва група која је стигла, и било је очигледно да не можемо да започнемо велике послове. Устаše су нас распоређивале. Нас неколико логораша упутили су у просторију са пуно кукуруза. Наредили су нам да га крунимо. Док сам крунио кукуруз, стављао сам у уста зрно по зрно, дробио га и јео. У почетку нас нису терали толико да радимо, јер се очекивао долазак нових логораша и формирање управе. Доласком нових група логораша, посао је из дана у дан бивао све организованији. За смештај су углавном служиле бивше штале. Устаše су чувале да не побегнемо, а организацију послова су потпуно препустиле управи састављеној од логораша. Наши чувари били су већином Херцеговци. Они су били најпоузданјије устаše, најсурорије и најсвиредије, у то сам се уверио и у Јасеновцу а, ето, и овде. Устаše су палиле и пљачкале околна српска села, а стока је довођена на економију. Нас неколицина требало је да чува границу између ливада, на којима су говеда пасла, и узораних и посејаних површина, које су сељаци били засејали. Број говеда се стално увећавао, јер су устаše наставиле са пљачкањем српских села.

Сећам се да смо се једном вратили са нашим стадом са паше и од логораша, који су већ били у логору поред казана, чули да је један младић покушао да бежи са њиве на којој је окопаван кукуруз. Устаše су

¹¹ Ivanović, n. d., 41.

¹² Ради се о 1942. години. Цадик И. Данон Брацо био је логораш концентрационог логора Јасеновац од децембра 1941. до 12. септембра 1942. године (прим. аутора).

приметиле кад се младић нагло усправио, бацју мотику и почeo да бежи према шуми. Они су потрчали за њим. Били су и снажнији и бржи и лако су га ухватили. Командант нам је одржао говор:

– Ми смо вас довели овде да радите, пружили смо вам и добру храну и пристојно понашање наших усташа, те смо очекивали да ћете бити захвални. Међутим, један од вас данас је покушао бекство и због тога ће бити кажњен смрћу!

Један усташа је довео везаног високог младића на простор испред нашег строја. Водник Мате узео је пушку маузерку и стао иза младића на раздаљини од једно десетак метара. Нанишанио је младићу право у потиљак. Дах нам је стао у ишчекивању најгорег. Прасак пушке ме је вратио у стварност, док је младић истовремено пао на земљу као покошен. Присутне усташе, одушевљене Матиним стрељачким способностима, почеле су бурно да аплаудирају, пришли му тапшући га по рамену и пружале му руке у знак честитања.

Време је пролазило, наишли су топлији дани и ливада на којој су говеда пасла била је већ доста истрошена, готово је нестало траве. Одређени смо да идемо даље. Стигли смо у Обрадовце.¹³

У Обрадовцима, селу насељеном искључиво српским становништвом, такође се налазила усташка економија. Логораши су чували говеда на богатим ливадама и појили их у селу Аре на омањем потоку.

Заселак Ријека, мјесто на ком се налазила „Пекmezара“

¹³ Danon, n. d., 153.

РЕЗИМЕ

Читав систем дуго планираног начина истребљења свега што је српско, јеврејско и ромско био је до детаља разрађен. Тако је осмишљен и начин снабдјевања усташа, али и њиховог богаћења. С тим у вези, формиране су економије у опустошеним српским селима, где су логораши чинили радну снагу.

Живи костури грозне машинерије смрти, концентрационог логора Јасеновац, присиљавани су да на плодним српским пољима производе храну за своје джелате. Какав парадокс! „Пекmezара“ у селу Међеђа – неком извор живота а неком извор смрти! Једни су мрџварени да би други могли уживати у слатким делицијама од шљива! Једни су се описали да би друге могли мучити! И све то у прелијепом пејзажу. И тако даље на многим другим економијама... Економијама живота, али и економијама смрти!

ЛИТЕРАТУРА

- Брдар, Симо, *Црни уплатњак*, „Глас српски“, Козарска Дубица 1997.
- Danon, Cadik I., *Sasećeno stablo Danonovih*, „Dosije“, Beograd, 2007.
- Ivanović, Ilija, *Svjedok jasenovačkog pakla*, Prijedor (et.al.) 1988.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenta, knj. 2, „Narodna knjiga“, Beograd 1986.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, „Oslobodenje“, Sarajevo, s. a. (1975)
- Okrugli stol 21. 4. 1984, Jasenovac 1984, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 1984.
- Riffer, Milko, *Grad mrtvih*, Jasenovac 1943, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1946.
- Riječi koje nisu zaklane III, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 1977.

ДЕЈАН МОТЛ

Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“

БОЛНИЦА У ЈАСЕНОВЦУ

Први јасеновачки логори, Крапље и Брочице, нису имали никакву амбуланту у којој би се логорашима могла пружити бар најосновнија медицинска помоћ. Каква је била пракса по питању медицинске помоћи у овим логорима, можемо сазнати из сjeћања доктора Јонаса Фишбаха (Jonas Fischbach), који је 14. октобра 1941. године из Сарајева интерниран у Брочице. Дошавши у логор, Јонас је од усташа добио комадић картона са нацртаним црвеним крстом, испод којег је писало „*liječnik*“. Он је био ослобођен физичког рада, а дужност му је била да са осталим логорашима иде на насип који је грађен. Ту је дежурао и требало је да пружа медицинску помоћ логорашима који су били иссрпљени усљед напорног физичког рада, а који су, уз то, неријетко били и физички зlostављани од стране стражара. Он сам каже да није могао да пружи никакву помоћ овим страдалицима, јер, сем стетоскопа, није имао никакав медицински прибор нити лијекове.¹

Због непостојања болнице, болесни логораши су се у току дана скривали по логору, ризикујући да их за вријеме рада усташе пронађу. У том случају, такве логораше би обично чекала смрт. Чак су усташе, користећи болест несрећних људи, нудили логорашима да се сами пријаве, како би тобоже били одведени у Ђаково на болничко лијечење. Они који су се пријавили били су убијени, а међу логорашима се устало термин „одлазак у Ђаково“ или само „Ђаково“, што је био синоним за смрт.²

Прва амбуланта и болница основане су у логору III – Циглана. Једини разлог овоме је био да се пред Међународном комисијом, која је посетила Јасеновац 6. фебруара 1942. године, створи привид да се у логору води брига о логорашима. У изјави коју је дао Комесаријату за избеглице у Београду 10. априла 1942. године, Вукашин Жегарац, који је у логору био болничар, каже да су болница и амбуланта подигнуте у другој половини јануара 1942. године. Међутим, логораши су само у крајњој нужди одлазили у болницу, због тога што се знало да су усташе сваке две-три недеље одводили и убијали логораше који су тамо лежали.³

И сам Јубо Милош, једно вријеме заповједник радне службе у логору, говори да је формирање амбуланте и болнице била само формал-

¹ Jonas Fišbah, Ljubo Miloš: Hoću da pucam direktno u srpsko srce, u: *Mi smo preživeli 4*, Beograd 2007, 196.

² Синиша Михајловић, Путевима нестајања, Просвета, Београд 1983, 68.

³ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta*, knj. 1, Beograd 1986, 226–227; Isti, *Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta*, knj. 3, Beograd 1987, 111; Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac, Fotomonografija*, Zagreb 2008, 110.

ност, од које логораши нису имали никакве стварне користи. Наводи да је због слабе исхране често долазило до разних епидемија и да је оболио логораш био препуштен сам себи.⁴

Зграде болнице и амбуланте су биле двије бараке, изграђене од дрвета, смјештене сјеверно од великог језера. Од заточеничких барака су биле одвојене жицом. Прва барака је имала гвоздене кревете са сламарницом и покривачима и у њој су лежали болесни усташки агенти и лакше болесни логораши. У јужном дијелу бараке се налазила амбуланта. Друга барака је била без кревета, сламарице и покривача. У дрвеним боксовима су лежали најтежи болесници. Јужни дио ове бараке је био стамбена просторија болничког особља. Обе бараке су могле примити највише 120 болесника, али се неријетко дешавало, посебно у вријеме епидемија, да у њима буде и до 300 болесника. У боксовима друге бараке, познате и као „II-б људоловка“, лежала су по тројица логораша. Они који нису нашли мјеста у боксу, лежали су на поду.⁵

Амбуланта је радила од раног јутра до касно у ноћ. Због мањка простора, у једној просторији је истовремено радило пет-шест доктора. Болничка апотека је оскудијевала у најосновнијем материјалу и лијековима, тако да доктори, који су и сами били логораши, најчешће нису имали, сем ентузијазма и жеље да помогну болеснима, чиме да лијече болесне заточенике⁶.

Усташе су посебну фарсу правили при доласку неколико међународних комисија, које су у различитим приликама посјећивале логор. Читав логор је тада уређиван, а комисије су имале режиране сусрете са логорашима и показивано им је само оно што су усташе хтјели.⁷

⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta*, knj. 2, Beograd 1986, 1066; Sjećanje dr Josefa Konfortija, u: *Sjećanje Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972, 219–220. Он је у логор Јасеновац доведен крајем марта 1942. године. У том периоду, логором је харала епидемија пјегавог тифуса. Др. Конфорти је примјетио да се болесници никако не лијече, као и да се нису смјели пријавити у бараку болнице, јер су усташе такве логораше одводили на ликвидацију. Због тога, ни љекари нису смјели усташама рећи да влада епидемија тифуса. Говорили су да је у питању нека тежа грипа, од које логораши нагло умиру. Тек када су и усташе почеле да оболијевају, наређена је дезинфекција и дезинсекција логора и логораша.

⁵ Milko Riffer, *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Zagreb 1946, 73–74.

⁶ Čedomil Huber, *Bio sam logoraš Jasenovca*, Jasenovac 1977, 21. Описујући објекте болнице, Хубер наводи да су доктори били немоћни, јер није било никаквих лијекова и да се лијечило углавном путем сугестије и одмора (поштеде од рада). За оздрављење болесног логораша, ако је било воље за животом и снаге, могла се побринути једино природа.

⁷ Прва међународна комисија је посјетила логор 6. фебруара 1942. године. Након те посјете, у усташким часописима је изашао чланак под насловом „Јасеновац није љечилиште ни мучилиште“. Од 14. до 17. јула 1944. године, логор је посјетио и Јулијус Шмидлин, изасланик Црвеног крста Швицарске, у пратњи неколико усташких државних чиновника. Сем ове двије међународне, логор је посјетило и неколико комисија састављених искључиво од усташких чиновника. Једну такву комисију, у новембру 1942, предводио је Александар Сајц (Aleksandar Seitz), повјереник Главног усташког стана. Приликом те посјете, „утисак“ је покварила чињеница да је у обиласку болнице Сајц нашао Антона

Највећу трансформацију је тада доживљавала логорска болница. У болничке бараке су уношени први кревети, са чистом постељином, амбуланта би добила нов намјештај и инструменте, а љекари чисте ма- нтиле. Логораши који су били теже болесни су убијали или скривали од комисије, а у болничке кревете би легли логораши који су изгледали бо- ље и здравије. На сваки кревет је била окачена плоча са насумице одре- ђеним дијагнозама и температурном скалом, а поред кревета посуда са воћем. Зарад импресионирања комисије, болница је привремено опрем- јена и микроскопом, а члановима комисије је најављивано да ће ускоро стићи и рендген апарат.⁸

Од 14. до 17. јула 1944. године, логор је, у својству изасланика Црве- ног крста Швицарске, посјетио Јулијус Шмидлин (Julius Schmidlin). И њему је предочена једна, готово идеална слика логора, која је била су- шта супротност окртоно стварности која је владала у Јасеновцу. Прили- ком посјете болници, избројао је седам сталних доктора-логораша. Као водећег доктора, означио је др Милу Бошковића, којег је окарактерисао као веома пожртвованог човјека. Број болесника је процјенио на око 95. Географске и атмосферске услове је окарактерисао као најважније уз- рочнике главних оболења, то јест маларије, туберкулозе и реуматских болести. За болеснике је навео да спавају у једној бараки на клупама, а у другој на жељезним креветима. Недостatak сламарица је навео као велики проблем.⁹

У самом селу се налазила још једна болница. Она је била намије- њена лијечењу усташа и чланова њихових породица. На основу сјећања Милка Рифера (Milko Riffer), можемо утврдити да је та болница основа- на крајем октобра или почетком новембра 1942. године.¹⁰ Др Арнолд Шен (Arnold Schön), који је у њој био логорисан од 19. септембра 1944. године, каже да је болници чинио ограђен скуп кућа и барака.¹¹ Ова болница се налазила у источном дијелу мјеста Јасеновац,¹² у кућама Ђуре Тривун- чића, те Недељка и Гојка Клинцова. У кући Тривунчића су се налазиле собе за смјештај болесника и операциона сала. Ограда између кућа Три- вунчића и Клинцова је срушена, те је направљена заједничка клизна ка-

Ранташу, Словенца и католичког свећеника. Ранташа му се, противно правилима, пред- ставио именом и презименом, наводећи да не зна због чега је у логору, као и да су њего- ви сународњаци и колеге свећеници који су с њим доведени у логор убијени.

⁸ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, s. a. (1975), 354–355; Milan Bilić, *Ustaški logori smrti – Srpski mit?*, Beograd 1999, 83; Egon Berger, *44 mjeseca u Jase- novcu*, Zagreb 1966, 52.

⁹ Mario Kevo, „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima“, ČSP, br. 2/2008, 547–585.

¹⁰ Милко Рифер је по доласку у логор био затворен у III-II, посебном логору унутар јасеновачких зидина. Крајем октобра је пребачен у логорску болницу, где је упо- знао др Николу из Загреба, који је сутрадан пребачен у новоосновану усташку болницу. Риффер, *n. d.*, 68.

¹¹ Sjećanje dra Arnolda Šena, u: *Sjećanje Jevreja na logor Jasenovac*, 247.

¹² Некадашња улица Жртава фашизма, данас улица Хрватских бранитеља.

пија, испред које су се налазила два стражарска мјеста. У кућама Клинцова су биле смјештене амбуланта за пријем и преглед болесника, по том просторија у којој се налазио рентген апарат и соба за зубну амбуланту. Штала покрај куће је преуређена и коришћена као апотека, док су иза зграде дозидали једну малу просторију, у којој се налазила нека врста купатила, које је коришћено за прање и умивање. У дворишту иза дијела куће у власништву Гојка Клинцова, била је смјештена болничка кухиња, а у преправљеном штагљу су биле собе у којима су боравили заточеници-лијечници и остало особље болнице. У згради која се налазила насупрот куће Клинцова (власништво Лазе Мачкића), налазили су се тушеви које су користили усташе, као и парни котао за дезинфекцију, али се са сигурношћу не може рећи да ли је исти коришћен за потребе болнице.¹³

Јасеновац 2012. године. У првом плану је кућа Тривунчића, у којој су се налазиле собе за болеснике и операцона сала. У вријеме Другог свјетског рата, кућа је била на спрат.

Опис ове болнице нам је оставио и Јулијус Шмидлин. Он је оцјенио да је болница имала модерно опремљену зубарску ординацију, као и два рентген апаратса. У склопу болнице се налазила апотека са лабораторијом и складиштем за фармацеутски материјал и лијекове. Пошто су у овој болници лијечени усташе, посебно се водило рачуна о уређењу хи-

¹³ Усмена изјава Недељка Клинцова из Јасеновца.

руршког одјељења. Као управитеља болнице, наводи др Марина Јурчева,¹⁴ који је прво био логораш, а затим усташки официр, док су доктори и особље болнице били из реда логораша.¹⁵ Болница је прије свега требало да послужи лијечењу усташа и чланова њихових породица, али је повремено примала и цивиле из околних мјеста.¹⁶

Бити распоређен на рад у логорску или усташку болницу, значило је мало боље услове за живот у односу на друге логораше.¹⁷ Медицинско особље је било ослобођено напорних физичких послова и ријеђе било изложено егзекуцијама. Међутим, то није значило да медицински радници нису били изложени усташким тортурама и убијањима.¹⁸ Можемо рећи

¹⁴ Др Марин Јурчев је рођен у Каптел Новом. Студије медицине је завршио у Београду. Ухапшен је у Загребу због своје југословенске оријентације, а потом 1942. упућен у логор Јасеновац. Почетком 1943. године је ослобођен и у чину сатника постављен за управника усташке болнице. Као млад доктор, ослањао се на искусније колеге логораше, које је благовремено обавјештавао о намјерама усташа. Био је члан логорске организације која је имала за циљ устанак и ослобођење логораша. Чланови ове организације су откривили и др Јурчев је, заједно са супругом, 21. септембра 1944. јавно погубљен. Матија Јурић из Јасеновца, тада петнаестогодишњи дјечак, сјећа се да је са осталим мјештанима изведен пред локалну школу: „На углу, уз школску зграду, на телефонски ступ 'А' објешени су један мушкарац и једна жена. Жена је два пута вјешана. Први пут је пукao конопац. Уз њу је објешен један мушкарац. Говорили су да су муж и жена. Старији мјештани шаптували су да је то др. Марин. На супротној страни улице, испред опћине и зграде шумарије, објешена су, колико се сјећам, још четири мушкарца. Тако објешени висјели су неколико дана. Вјетар је њихао њихова тијела. Стравично су дјеловали. Тако дугачке људе нисам могао замислити. Моја дјечја глава је, по свој прилици, прихватила објашњење усташких главешина да су објешени криви, да су то неки опасни људи. Тог и тих дана у мојој се кући није причало. Призор објешених у мени је изазивао велики страх. И данас ми није јасно чега сам се више бојао – објешених или оних који су вјешали?“ Radovan Trivunčić, *Jasenovačka drama*, Zagreb 1985, 32-33.

¹⁵ Mario Kevo, *n. d.*, 576.

¹⁶ У болници се лијечила и Јела Пуђа. Рођена је у Доњој Градини 1927. године. Крајем 1941. је побегла из села и са породицом се скривала на Козару. Након офанзиве на Козару, Јела је доспјела у хрватску породицу у селу Кошутарица, где је дочекала крај рата. Данас живи у свом родном селу. У лето 1943. године, примљена је у ову болницу због упале слијепог цијева. У болници је затекла 11 Јевреја, који су били оковани букагијама. Након примљене наркозе, оперисао ју је др Винко Клајн. Постоперативни процес је био болан и много спор, јер се рана загнојила. Тек након осамнаест дана, Јела је докторима рекла да није дијете из усташке породице. Тада су се доктори расплакали и рекли да су до сад лијечили искључиво усташе и чланове њихових породица. Након тога су се побринули за њу, тако да је већ сутрадан изашла из болнице. *Riječi koje nisu zaklani 5*, Jasenovac 1989, 15-17; Miletić, *n. d.*, knj. 2, „Zapisnik sa saslušanja Miroslava Filipovića od 25. juna 1945“, 1034.

¹⁷ Вукашин Жегарац је био у групи од 13 Срба који су пуштени из логора након доласка Међународне комисије 1942. године. У изјави коју је дао Комесесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, навео је да му је живот спасио то што је од јесени 1941. па до изласка из логора обављао дужност болничара. Милетић, *n. d.*, књ. 1, 226.

¹⁸ Према истраживању Јаше Романа, у Јасеновцу и Старој Градишици је убијен 121 медицински радник јеврејског поријекла (77 доктора, 25 фармацеута, 11 зубара, 15 болничара и три студента фармације). Marica Karakaš, *Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru Jasenovac*, u: *Dijalog povjesničara/istoričara 8*, Zbornik radova, Zagreb 2004, 392. Још у логору Брочиће, убијен је др Пере Тодоровић из Травника, са још

да масовна убијања медицинског особља логора починују у јесен 1944. године. Тада су усташе у логору открили илегалну партијску организацију логораша, чији је циљ био устанак логораша и ослобођење логора. Дико те организације се протезао и на усташку болницу. Њом је руководио заточеник др Мило Бошковић.¹⁹

Захваљујући управнику болнице др Јурчеву, као и натпоручнику Ивану Белушићу,²⁰ те заточеницима-лијечницима, болница је била веза логора III – Циглана и логора IV – Кожара са вањским свијетом, односно са народноослободилачким покретом у оближњим мјестима.²¹

Преко успостављених веза, из усташке болнице су у логор стизала и из њега одлазила писма, као и извјештаји и информације о логору. Доктори у усташкој болници су прикупљали санитетски материјал и лијекове и слали их партизанима, а исто тако су, преко заточеника Мирка Мајића, слали пријеко потребне лијекове заточеницима у логор.

29 логораша, у знак одмазде због бијега двојице заточеника. Др Тодоровић је због немогућности неког ефикаснијег лијечења, услијед недостатка лијекова и санитетског материјала, болесним логорашима давао поштеду од рада. Описан је као диван човјек и љекар, који се налазио у процјепу да заштити болесне логораше и испоштује строге усташке наредбе да сви морају да иду на насип. На тај начин се замјерио усташама. Синиша Михајловић, *n. d.*, 64.

¹⁹ Мило Бошковић је рођен у Брчелама код Бара 1911. Након гимназије завршео је у Цетињу, студирао је медицину у Италији и специјализирао паразитологију. Запослио се на Ветеринарском факултету у Београду. По налогу ЦК Комунистичке партије Југославије, организовао је и водио илегалну штампарију, у којој је штампан први билтен Главног штаба Народноослободилачке војске Југославије. Ухапшен је у Загребу 14. јула 1942. године и упућен у логор Стара Градишта, у којем је својим лијечничким знањем помагао заточеницима. У мају 1943. године је пребачен у логор Циглану, у којем се укључио у илегалну логорску организацију. Убијен је 21. септембра 1944. За народног хероја је проглашен 1953.

²⁰ Иван Белушић је рођен 28. октобра 1918. у мјесту Ловинац у Липци. Као студент медицине, у вријеме НДХ је мобилисан и распоређен на дужност у усташку болницу у Јасеновцу. Добио је чин усташког натпоручника. Због сурадње са логорском партијском организацијом и пружања помоћи заточеницима, објешен је крајем септембра 1944.

²¹ Везу између усташке болнице и логора одржавао је заточеник Мирко Мајић, кочијаш, који је довозио воду у логоре и храну у усташку болницу, док су веза са НОП били: Марица Јончаревић из Плесма и Стјепан Рисовић из Славонског Прњавора. Марица Јончаревић је рођена 28. априла 1923. године у селу Плесмо. Као предсједница антифашистичке фронте жена Плесма, одржавала је контакт са докторима-логорашима из усташке болнице. Она је на здраву руку ставила гипс и у њему неколико мјесеци успјешно преносила партизанима материјал логорског комитета. Ухапшена је у децембру 1943. године. Убијена је крајем 1944. године, након што је дugo мучена. Њу су усташе Макс Љубурић, Ђубо Милош, Ивица Матковић, Штојчић и Кордиф голу повалили на земљу, ноге разапели, те су јој цигаретом палили споловило, у које су отресали пепео. Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotara/općine Novska*, Ogranak Matice Hrvatske Novska, Novska 2006, 374; Miletić, *n. d.*, knj. 2, 994; Рисовић Стјепан је рођен 1912. године у Славонском Прњавору покрај Славонског Брода. Године 1941. постаје општински благајник у Јасеновцу. Повезао се са докторима из усташке болнице и партизанима из болнице носио санитетски материјал и лијекове. Успио је 1942. доставити партизанима и план логора са описом обезбеђења, бројног стања и наоружања. Ухапшен је у другој половини 1943. године. Убијен је у јесен 1944. Buljan, Horvat, *n. d.*, 601, 610-611.

Након што је организација откривена, усташе су из болнице одвели поједиње докторе и особље болнице. Они су заједно са осталим откривеним члановима организације, логорашима, јавно објешени 21. септембра 1944. године.²² Једино је др Милу Бошковића, на његов лични захтјев, стријељао тадашњи командант логора, натпоручник Динко Шакић. Међесец дана касније, 24. октобра, из усташке болнице је одведена и побијена нова група доктора-логораша, због наводног скривања граната на тавану болнице.²³

Бројно стање болничког особља усташке болнице почетком прољећа 1945. године можемо утврдити на основу изјаве Јакоба Данона. Он је у болници дошао 18. априла и тамо је затекао двадесетак логораша.²⁴ Управник болнице је био др Иво Фабијанац,²⁵ који је одлучио да направи покретну болницу која ће се повлачити заједно са фронтом. У ноћи између 20. и 21. априла, усташе су одвезли камионима у правцу запада др Драгутина Кона (Dragutin Khon), др Павао Шпицера (Pavao Spitzer), др Рудолфа Липковића, др Зору Фаист, др Иву Јоњића, те помоћно особље, Јакоба Данона и његовог оца Шалома, Маргиту Фирст (Margita Fürst) и Ђордану Мандић (Giordana Mandić).²⁶

Зауставили су се у Лоњи, где су у сеоској школи усташе организовали импровизовану болницу. Ту су радили даноноћно, јер је пристизао велики број тешко рањених усташа и домобрана. Углавном су морали ампутирати руке и ноге, вадити метке и гелере. При операцијама, наркозу је давао др Драгутин Кон, који је иначе био специјалиста за зубне болести. Након што је 27. априла посљедњи рањеник евакуисан у Сисак, доктори и медицинско особље су остали у Лоњи, нервозно испекујући

²² Из „Усташке болнице“ су тада убијени: др Марин Јурчев и његова супруга Марија, Иван Белушић, др Мило Бошковић, Фрањо Рукавина, Жарко Јанковић, Милан Драгић, Игнац Сојак, др Милан Шпицер-Милановић (Spitzer), Абдулах Ресуловић, те усташки натпоручник Петар Немет.

²³ Тада су убијени: др Вилко Клајн (Vilko Klein), др Густав Лайндорфер (Gustav Leindorfer), др Радек Сатлер (Radek Sattler), др Катић, Тито Вајс (Tito Weiss), Зигфрид Шустер (Siegfrid Schuster).

²⁴ Према сјећању Јакоба Данона, тада су се у болници, поред њега и његовог оца Шалома, налазили и др Липковић, др Кон, др Зора Фаист, др Шпицер, др Јоњић, мр фарм. Јосип – Јожа Шенauer (Schönauer), Јешуа – Буки Салом, Јозеф Финци, Мамињко Алтарац, Станко Репац, Маргита Фирст, Ђордана Мандић, Дорица Уорић, Видојка Вуковић, те Катица, Јула, Олга и још троје логораша којима се не може сјетити имена. Милетић, *n. d.*, књ. 3, 538.

²⁵ Др Иво Фабијанац је родом из Шибеника. Мобилисан је у прољеће 1945. као управник усташке болнице у Јасеновцу. У сјећању Јакоба Данона, др Фабијанац је описан позитивно, јер је одbio да се особље болнице пошаље у логор и замијени докторима и болничарима усташама. У књизи Марка Ручнова, видимо да је др Фабијанац био хирург у Државној болници у Сарајеву и референт за здравство у штабу Макса Лубурића. Након рата је осуђен на смрт и стрељан. Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 308).

²⁶ Оне логораше усташке болнице које нису повели са собом, усташе су убили. То се не односи на др Арнолда Шена, који је неколико дана раније, као пратња двојици болесних усташа, стигао до села Пречко, одакле је успио да побегне у Загреб.

шта ће усташе урадити с њима. План усташа је био да се логораши убију у шуми између Лоње и Сиска. Колика је била нервоза међу логорашима, свједочи то што су једва спријечили др Иву Јоњића да попије смртоносну дозу морфијума, којом су се били снабдјели још у Јасеновцу. Др Кон је захтијевао од усташа да их ликвидирају на достојан начин – метком, јер су бар толико заслужили оперишући рањене усташе. Смрти их је спасио управник болнице др Фабијанац, који је Макса Лубурића успио убиједити да су доктори пријеко потребни због сталног пристизања нових рањеника.²⁷

Преко Сиска, где су се зауставили да оперишу рањене усташе, стigli су у Загреб, одакле су 7. маја, такозваним болничким возом, упућени у правцу Марибора. У овој композицији, осим рањеника и болесних, налазили су се и многе усташе из Јасеновца и Старе Градишке. Двије станице прије Марибора, жељезничку композицију су зауставили војници Југословенске армије. Иако су се сусрели са партизанима, муке логораши из усташке болнице нису биле завршене. Требало је партизанима објаснити ко су они, тј. објаснити им да нису усташе. Пошто партизани нису прихватали чињеницу да се у транспорту усташа налазе и логораши из Јасеновца, сви путници из воза су затворени у логор, који се налазио у једном великом хангару. Само одлучности Ђордане Мандић имају захвалити за избављење које је дошло након вишегодишњег робовања. Она је искористила прилику, искрала се из логора и упутила у правцу Марибора. Тамо је у Команди мјеста објаснила ко су и како су са усташама дошли у Словенију. Тек након тога је ових девет логораша из усташке болнице добило пропуснице за кретање и дуго очекивану слободу.²⁸

Усташе су у логору Јасеновац показивали извјесни респект према професији медицинског радника. То је било условљено прије свега чињеницом да су и саме усташе оболијевали од разних епидемија које су харале логором, као и због потребе лијечења рањених и болесних усташа. Међутим, тај респект није много значио медицинском особљу логора. Ако погледамо списак логораша тзв. „индекс пакетарнице“, видимо да се 46 логораша води по радном распореду у усташкој болници.²⁹ У тај број нису урачунати доктори који су били у логорској болници, као ни они који су крајем 1944. и почетком 1945. године доведени у ову болницу. Упоређујући тај списак са (непотпуним) Поименичним пописом жртава,³⁰ видимо да је из усташке болнице убијено 38 логораша, што чини 83% особља болнице.

²⁷ Zora Faist Radujkov, Muzika iz bodljikavih žica, u: *Zbornik sjećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine*, Novi Sad – Beograd 1985.

²⁸ Sjećanje Giordane Mandić-Frieländer, Spomen-područje Jasenovac, Zbirka dokumenata.

²⁹ Miletić, n. d., kw. 2, Indeks paketarnice, 791-844.

³⁰ Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945*, Jasenovac 2007.

ЛИТЕРАТУРА

- Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1966.
- Bulajić, Milan, *Ustaški logori smrti – Srpski mit?*, Muzej žrtava genocida, Beograd 1999.
- Buljan, Alojz – Horvat, Franjo, *Žrtve Drugog svjetskog rata i porača na području bivšeg kotara/općine Novska*, Ogranak Matice Hrvatske Novska, Novska 2006.
- Huber, Čedomil, *Bio sam logoraš Jasenovca*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 1977.
- Karakaš, Marica, *Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru Jasenovac*, u: Dijalog povjesničara-istoričara 8, Zbornik radova, Zagreb 2004.
- Kevo, Mario, *Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima*, ČSP, br. 2, 2008.
- Mataušić, Nataša, *Koncentracioni logor Jasenovac, Fotomonografija*, SP Jasenovac, Zagreb 2008.
- Михајловић, Синиша, *Путевима нестајања*, Просвета, Београд 1983.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac – Dokumenta*, knj. 1-3, Narodna knjiga, Beograd 1986, 1987.
- Mi smo preživeli 4, Jevreji o holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 2007.
- Muzika iz bodljikavih žica*, Zbornik sjećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine, Savez udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije, Prosveta, Novi Sad – Beograd 1985.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo 1975.
- Riječi koje nisu zaklane 5*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 1989.
- Riffer, Milko, *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1946.
- Ručnov, Marko, *Zašto Jasenovac*, IKP „Nikola Pašić“, Beograd 2001.
- Sećanje Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1972.
- Sjećanje Giordane Mandić-Friedländer, Spomen-područje Jasenovac, Zbirka dokumenta.
- Smreka Jelka, Mihovilović, Đorđe, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945*. Spomen-područje Jasenovac, 2007.
- Trivunčić Radovan, *Jasenovačka drama*, NIRO Školske novine, Zagreb 1985.

НЕНАД АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

НЕМАЧКИ ЗАТВОРИ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ (1941-1945)

Апстракт: Рад представља покушај приказа једног од видова терора немачких окупатора и албанских квислинга над цивилним становништвом и припадницима покрета отпора у Косовској Митровици и околини.

Кључне речи: Други светски рат, окупација, ратни злочини, логори, затвори.

Након Априлског рата 1941. године, Косовски округ је формално био део Србије под немачком окупационом влашћу.¹ Стање на овом подручју било је анархично. Формирани органи албанске квислиншке власти нису функционисали, јер су албански чиновници били недовољно писмени и неспособни за вођење послова државне управе. Албански политичари и службеници нису признавали и поштовали законе и прописе органа које су формирали српски квислинзи. У Косовску Митровицу је августа 1941. приспело 65 чиновника из Албаније, који нису могли да постану чиновници, јер су били албански држављани. Руководство Албанског народног савеза их је распоредило на одговорне дужности, иако на то нису имали право. Албанци су takoђе одбијали да плаћају порезе и друге дажбине српској власти. Одбијано је чак и оснивање Одбора за исхрану становништва, у чијој је надлежности било и старање о правилној расподели на мирница. Одбор је формиран тек на инсистирање и притисак Немаца, али су албански функционери у општинској власти и даље одбијали сарадњу са Одбором.²

¹ Немци су ову територију, као саставни део окупиране Србије, препустили српској квислиншкој администрацији: прво Комесарској управи Милана Аћимовића, а затим Министарском савету генерала Милана Недића. Уредбом Савета комесара о управи и уређењу Косова од 6. августа 1941, формиран је Косовски округ, са седиштем у Косовској Митровици, као део Дринске бановине, а који су сачињавали срезови: Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Први начелник округа је био Ибрахим Јутви, Албанац. Косовскомитровачки округ, иако формално у саставу Србије, био је под снажним утицајем албанских квислинга, који су интезивно радили на прикључењу ове области „Великој Албанији“. Косовском жандармеријом, бројног стања од око 1.000 људи, којој су били придржани и албански добровољци, командовао је капетан Бајазит Бољетинац, док су добровољцима командовали сеоски главари. Албански жандарми су носили униформе са грбом Скендербега. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 246; Ђорђе Борозан, *Косово и Метохија у границама протектората Велика Албанија 1941-1944*, зборник радова, Косово и Метохија у велико-албанским плановима 1878-2000, Beograd 2001, 116-117.

² Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Суррова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Beograd 1991, 63-64.

Од почетка окупације, Албанци су стално вршили притисак на Србе. Новом територијалном поделом Србије под немачком окупацијом, од 26. децембра 1941, формиран је Косовскомитровачки округ, који је обухватао Вучитрнски, Дежевски, Лапски, Митровачки и Студенички срез, што је изазвало још више незадовољства међу албанским политичким вођама.³ Почетком 1942, стање се додатно погоршало. Квислиншка српска специјална полиција из Београда је преко информација својих сарадника, али и прикупљањем изјава избеглица, добијала информације о лицима албанске народности која су се нарочито истицали у прогону Срба. У јануару 1942, у организацији Косовског комитета, припремана је физичка ликвидација утицајних грађана српске националности. Том акцијом су руководили Бедри бег Пејани и Реџеп Митровица, а са њом је био упознат и Бајазит Бољетинац. Вехби Фрашери је јавно говорио да треба побити све Србе који неће да напусте Косовски округ. Представници немачких власти су сазнали за ове припреме и настојали су да у контактима са челницима Косовског комитета спрече њихове акције.⁴

Становништво Косовског округа је страдало у логорима и затворима које су формирали немачки окупатори уз подршку албанских квислинга. У Косовској Митровици су за време немачке окупације постојала четири затвора: подрум управне зграде рудника „Трепча“, затвор у Звечану, предстојништво градске полиције и Окружни затвор, који је био испостава немачке СД и Гестапоа.⁵

У Окружном затвору је прво масовније стрељање извршено 3. јуна 1943. године, када је стрељано 37 лица, већином радника из рудника „Трепча“ који су се разболели на раду. Међу стрељанима је било и неколико сељака из околине Косовске Митровице. Друго стрељање је извршено 7. јуна 1943, када је убијено 27 лица. Непосредни извршиоци стрељања су били већином Албанци, жандарми или чувари затвора. Затвореници и логораши су стрељани у више наврата у току јуна и јула 1943. Према извештају Среског народног одбора у Косовској Митровици, у овом затвору је стрељано око 285 људи.⁶

³ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; 326-327; Јубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, Београд 2009, 254.

⁴ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, н. д., 64. Бедри бег Пејани, Реџеп Митровица, Бајазит Бољетинац и Вехби Фрашери су били истакнути албански политички и војни руководиоци за време Другог светског рата.

⁵ Архив Југославије, Београд, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасц. 617; инв. бр. 16742; инв. бр. 16743, Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици (Акса Димић, Радун Томашевић, Миро Кљајић, Алекса Поповић, Младен Радојевић, Душан Шпадијер, Ратко Сталетовић, Душан Трајковић, Ђорђе Симић и други); инв. бр. 16744, пријаве против Џафера Деве, Али бег Драге, Бајазита Бољетинца, Јутви Ибрахима, Мусе Бољетинца, Етхем Ферхатија, Јусуфа Меџида, Бедри Цине; Milorad Vavić, *Kosovskomitrovački zatvor za vreme nemacke okupacije, Kosovo, 7, 1975, 475-494*; Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici: 1941-1944*, Titova Mitrovica 1983.

⁶ AJ-110-ДК, инв. бр. 16744.

О стању у затворима у Косовској Митровици у периоду прве ратне године (април-децембар 1941), у немачком извештају (Крајскомандантура 838) из јануара 1942. стоји: „Садашњи затвор у Митровици, који потиче још од турских времена налази се у центру града на албанској пијаци. То је једна запарложена и склона паду зграда од храстовог дрвета. Мали прозори су обезбеђени врло слабим решеткама. Стање у затвору је лоше. Без да су прибављени икакви докази тврди се да албански службеници у затвору поступају са затвореницима врло садистички. У продужетку касарнске зграде после окупације од стране немачких јединица изграђен је нови затвор којим данас управља Крајскомандантура, војна полиција и цивилна власт“.⁷

Војни разлози били су важни, јер се Косовска Митровица налазила на почетку Ибарске клисуре, кроз коју су пролазиле важне саобраћајнице – железничка пруга и пут од Рашке до Краљева, односно од Рашке за Нови Пазар и даље за Црну Гору или у правцу према Сјеници. Важан је био и пут који је преко планине Рогозне и Новог Пазара ишао ка Сарајеву.⁸ Економско-привредни елеменат је такође био посебно важан. Начелник Управног штаба немачке окупационе управе у Србији, др Харолд Турнер, захтевао је од квислиншке Комесарске управе да се посебно појача надзорна служба у рудном басену „Трепча“ (богата налазишта руде олова и цинка чија је експлоатација била неопходна за потребе немачке ратне индустрије).⁹ У Косовској Митровици се налазило седиште Крајскомандатуре – Окружне војне команде, и Комесаријата тајне војне полиције. Такође је функционисала и фелдјандармерија – војна жандармерија, и шуцполиција – заштитна полиција. Постојала је такође Окружна полицијска команда, која је поред других активности контролисала и Српску државну стражу. На територији Косовског округа су деловале и Испостава тајне државне полиције – Гестапо, Служба безбедности нацистичке партије – СД полиција, и немачка војна обавештајна служба – Абвер. Априла 1943, у Косовску Митровицу је доведен и вод фелдјандармерије са Источног фронта, који је извиђао стање путева, прикупљао носаче и товарну стоку, а за време покрета трупа регулисао саобраћај.¹⁰

⁷ Архив ВИИ (сада Војни архив), Београд, Немачка окупаторска војска 1941-1945, Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. јануара 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8.

⁸ Немци су овај пут звали „жути пут“ и користили су га 1944. приликом повлачења својих формација.

⁹ Генерал Вермахта Франц Беме, командант 16. армијског корпуса, војни заповедник Србије од 16. септембра до 2. децембра 1941, на суђењу у Нирнбергу, 5. фебруара 1947, говорећи о својим задаћима у Србији, истакао је да је он лично био одговоран и за неометан рад и производњу у рударском басену „Трепча“.

¹⁰ Вод је био одговоран и за прикупљање, чување и транспортуовање заробљеника, које је из сабирне станице у Пећи спроводио у логоре, а неке од њих, преко Крајскомандатуре у Косовској Митровици, и у логор Првог Тунела рудника Трепча на присилни рад.

Већ у првим данима окупације, образована је квислиншка албанска жандармерија, која је почетком 1942. формално постала саставни део Српске државне страже.¹¹ У жандармерију су се, сем неколико изузетака, укључивали већином Албанци, бивши жандарми, потом беспосличари, коцкари, криминалци.¹² Ту су били и албански добровољци (вулнетари), који су обављали и полицијске послове. Јуна 1943, у Косовској Митровици је формирано и Предстојништво градске полиције. Полицијске функције су обављале и бугарске фашистичке јединице, које су помагале немачким трупама, затим Руска ослободилачка армија, коју су чинили заврбовани совјетски војници (немачки ратни заробљеници), и Руски заштитни корпус за заштиту привредних објеката, у коме су били Руси белоемигранти.

У Косовској Митровици је 1941. формиран затвор и изграђена нова затворска зграда у кругу касарне 12. артиљеријског пукова бивше југословенске војске. До маја 1942, саслушања су се обављала у граду, у просторијама Гестапоа, а после у затвору. „Капацитет“ затвора је био 50-60 затвореника, али се 1943. у затвору налазило преко 200 затвореника.¹³ Нису постојала утврђена правила затворског режима, већ је све зависило од понашања управника затвора и стражара. Управник затвора је био припадник албанске жандармерије, односно касније, формално припадник Српске државне страже (али такође албански жандарм). Међутим, затвор се, што се тиче политичких затвореника, налазио под непосредном управом испоставе Гестапоа. Ово није био једини затвор у Косовској Митровици и околини.¹⁴

У среским местима која су била у саставу округа (Вучитрн, Рашка, Подујево и Нови Пазар) постојали су срески затвори, али је знатан број затвореника из њих довођен у затвор у Косовској Митровици. У Звечану је такође постојао затвор из којег је ухапшенике Гестапо спроводио у Косовску Митровицу. Ту су затварани и радници „Треће“ ухваћени у крађи плавог камена, каустичне соде и других драгоценних сировина.¹⁵

У највећи косовскомитровачки затвор су први затвореници доведени августа 1941, а постојао је до почетка септембра 1944, када је, при-

¹¹ Уредбом српске квислиншке управе о устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942., „арбанашка жандармерија“ је преименована у Српску државну стражу, састављену од Албанца и занемарљивог броја Срба.

¹² Ali Hadri, Živko Avramovski, Milorad Vavić, *Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini, Kosovo*, 7, Priština 1978, 242.

¹³ Затвор је имао двориште ограђено високом дрвеном оградом, изнад које се налазила бодљикава жилица. Затворска посада, заједно са управником, имала је 19 жандарма. Управу су чинили управник, заменик и један жандарм-подофицир, који је обављао административне послове. Остали жандарми су били стражари.

¹⁴ При свим жандармеријским станицама у округу постојало је по једно одељење или подрум у коме су људи држани затворени до спровођења у затвор у Косовску Митровицу, или су у њему издржавали мање казне.

¹⁵ У Звечану се 1943. налазио и затвор за немачке војнике које је осудио војни суд. Они су касније упућивани у војне затворе у Немачкој. Чување овог затвора је било поверено Фелджандармерији.

ликом једног од англоамеричких бомбардовања Косовске Митровице, разорен.¹⁶ Режим у затвору није био исти према свим затвореницима. У првој групи су били жандарми који су издржавали дисциплинске казне.¹⁷ Другој групи су припадали криминалци (шпекуланти, црноберзијанци и лопови). Из њихових редова су најчешће врбовани доушници, који су радили изван затвора, у некадашњим војним баштама код ушћа Ситнице у Ибар, или су чистили жандармеријску станицу. Убице и већи шпекуланти су били у трећој групи.¹⁸ Таоци су били четврта група.¹⁹ У петој групи су били партизани, према којима је примењиван најстрожи режим.²⁰ Исхрана затвореника је била слаба.²¹ Хигијенске прилике су биле испод најминималнијих норми, а крајем 1943. су се још више погоршале. Пљачка затвореника је била редовна појава.²² Злостављања затвореника су вршена на најразличитије могуће начине.²³ Саслушања су обављана углавном ноћу, што је имало и психолошки ефекат, јер је изненада пробуђени затвореник очекивао стрељање. До половине маја 1942, саслушања су најчешће обављана у просторијама Гестапоа, које су се налазиле у кући Јеврејина, косовскомитровачког лекара др Нехемије Шенфајна.²⁴ Након мајских хапшења, због великог броја ухапшених, саслушања су обављана у затвору. Стрељања су вршена углавном ноћу, што су обављали припадници Гестапоа, уз помоћ управника затвора Хусеина Грдовција. Када су стрељане веће групе, коришћени су и стражари или су довођени жандарми из жандармеријске станице у Косовској Митровици.²⁵

¹⁶ Већи број затвореника је том приликом побегао, док су преостали пребачени у село Ваганица, у којем су жандарми направили импровизовани затвор, који је трајао свега неколико дана.

¹⁷ Затвореници из прве категорије су до краја 1942. казне издржавали у затвору, а касније само оне до месец дана, док су на издржавање дужих казни упућивани у логор у Првом Тунелу рудника „Трепча“.

¹⁸ Ови затвореници су били у надлежности суда и после изрицања казни су упућивани у Ниш, у казнени дом, на издржавање казни. Неки од њих су упућивани на Бањицу, где би након месец-два били пуштени на слободу или су као слободни радници упућивани у Немачку на рад.

¹⁹ Поједињи затвореници из ове категорије су одведени у концентрационе логоре у Рајху, а неки су били осуђени на смрт. То се нарочито односило на оне који нису поступили по наредби о обавезној предаји оружја, а то су били већином сељаци.

²⁰ Политички затвореници нису имали право на дневне штетње у затворском кругу и био им је забрањен контакт са породицом.

²¹ Најтеже стање у исхрани затвореника било је у марта 1942, када је у затвор доведено око 50 јеврејских породица из Новог Пазара, Тутине и Дуге Пољане, којима су прикључени и косовскомитровачки Јевреји.

²² Управник затвора Хусеин Грдовци је плен стечен пљачком затвореника и њихових породица делио са својим помоћником Фехмијем Јуковићем.

²³ Затвореници су ударани у слабине, главу, по табанима, завртане су им руке, тучени су по прстима и рукама, вучени за косу, а злостављани су и ускраћивањем хране и воде.

²⁴ Немци су Шенфајна спровели у логор на Бањици фебруара 1942, где је радио као лекар у логорској амбуланти, а већ 8. маја исте године је стрељан.

²⁵ Стрељања су се најчешће обављала у близини затвора, изнад дворишта у кругу касарне, као и на њивама изнад некадашње кафане „Београд“. Убијени су ту и сахра-

Постојали су утврђени прописи Вермахта за стрељања талаца и заробљеника, које је 25. октобра 1941. донео Опуномоћени војни командант у Србији.²⁶ Прикривајући доказе о ратним злочинима над цивилима-таоцима и заробљеним припадницима оружаних покрета отпора, Немци су наредбом коју је издalo контраобавештајно одељење Команде копнене војске, 28. новембра 1941, забранили фотографисање лица осуђених на смрт.²⁷

Због недостатка радне снаге у руднику Трепча, септембра 1942. је у Првом Тунелу формиран радни логор, у који су довођени затвореници из немачког логора у Земуну,²⁸ заточеници из логора на Бањици у Београду,²⁹ а после капитулације Италије, и интернирана лица из логора „Порт-Романо“ код Драча у Албанији.³⁰ Немци нису дозвољавали да у тај логор буду довођена и лица из Косовске Митровице и околине, односно лица која су била у затвору у Косовској Митровици. Тек 1943. се од тога делимично одступило, а у првој половини 1944, у логору у Првом Тунелу је био велики број лица са Косова. У затвору је био стрељан и део логораша из Првог Тунела.³¹ За оне који су из затвора упућивани у логоре постојао

њивани. Они који су стрељани у затворском кругу довожени су колима са коњском заједницом. На том земљишту је било доста ровова ископаних пре Априлског рата и они су претворени у масовне гробнице. Пошто су ровови били недовољни, касније су затворени криминалци даљу копали раке а ноћу сахрањивали стрељане.

²⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti komandi, jedinica i ustanova Nemačkog Rajha* (далje: *Zbornik NOR-a*), том XII, књига 1, Београд 1973, документ број 210, стр. 540-542. У овим немачким прописима се, поред осталог, наводи: „а) Одељењима за стрељање да командују официри. б) Срељање се врши пушкама, гађајући истовремено у главу и срце са одстојања од 8-10 метара. ц) Да би се избегло непотребно додиривање лешева, они који се имају стрељати стаће непосредно на ивицу гроба. При масовним стрељањима биће сврсисходно да таоци клече окренути лицем ка гробу. д) Одељењима за вршење стрељања приододати једног лекара који ће наређивати испаљивање смртоносног метка у циљу да се евентуални преживели дотуку. е) Одећа (и обућа) и ствари од вредности, ни у ком случају не смеју бити искоришћени од стране становништва. Исте се морају уз потврду предати надлежним властима војне управе.“

²⁷ *Zbornik NOR-a*, том XII, књига 1, Београд 1973, документ број 253, стр. 680. У том наређењу писало је и: „Војни органи којима је наређено извршење ових стрељања обавезни су сваки пут, да у циљу извршења овог наређења, предузму потребне мере опреза и удаље све гледаоце. Овим поводом, већ раније снимљене слике и негативе повући, уколико је могуће, и доставити Врховној команди оружаних снага.“

²⁸ Крајем августа 1942, из логора на Сајмишту је стигла прва група заточеника у новоосновани логор у Првом Тунелу, у Старом Тргу поред Трепче. *Milan Koljanin, Represija kao sistem – logori i okupiranoj Srbiji 1941-1945*, „Hereticus“, бр. 1/2007, Београд.

²⁹ Општије о логору Бањица, *Sima Begović, Logor Banjica: 1941-1944*, I-II, Београд 1989.

³⁰ О логору у Првом тунелу рудника Трепча види прилог број 2 (Извештај анкетне комисије у Косовској Митровици од 5. марта 1946).

³¹ У логорским књигама су записана имена 38 особа, за које је наведено да су 21. маја 1943. враћени у немачки логор у Земуну, због изнемогlostи и неспособности за рад. Међутим, они нису спроведени у матични логор, већ у косовскомитровачки затвор, у којем су стрељани почетком јуна 1943. Када су у питњу заточеници из логора у Првом Тунелу, на основу сачуваних логорских књига је било тешко утврдити њихову каснију судбину.

је различит третман. Затвореници који су у лето 1942. отпремљени у немачки логор Земун на Сајмишту³² имали су шифру „Викинг“, што је значило да су транспортовани на присилни рад у немачке логоре у Норвешкој.³³ Већи део ових затвореника је отеран у логор на Бањици, у којем су били разврстани у различите категорије. Они који су на Бањици припадали првој категорији били су осуђени на стрељање.³⁴ То су били чланови Комунистичке партије Југославије³⁵ или Савеза комунистичке омладине Југославије,³⁶ као и војни или политички руководиоци народноослободилачког покрета. Део заробљеника из логора на Бањици био је интерниран у нацистичке концентрационе логоре Матхаузен, Аушвиц и Равенсбрик. Један број затвореника је у јесен 1943. из логора Бањица упућен у логор у Нишу (Црвени Крст), где је већина стрељана на тамошњим стратиштима.³⁷ Неколико млађих затвореника је упућено у логор за преваспитавање малолетника у Сmederevској Паланци, а мањи број је пуштен на слободу.³⁸

У косовскомитровачком затвору је у периоду април 1941 – новембар 1944. било затворено више од хиљаду људи, већином припадника покрета отпора и цивила који су затварани као таоци, због поседовања оружја или непоштовања других окупаторских наредби.³⁹ У затвору је било највише људи из Косовске Митровице.⁴⁰ Затвор у Косовској Митро-

Поред неких имена логораша била је забележена напомена: „одведен у Крајскоманду“. Неки од њих су касније били стрељани, неки ослобођени, неки враћени у матични логор, а један број је одведен у логор на Бањици, одакле су потом упућивани на рад у Рајх.

³² Опширније о логору Земун, Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.

³³ Опширније о Југословенима у немачким логорима у Норвешкој, Љубо Млађеновић, *Под шифром Викинг: живот, борба и страдања југословенских интернираца у логорима у Норвешкој 1942-1945*, Beograd 1991.

³⁴ Било је случајева да су стрељана и лица која су била предвиђена за принудни рад у Немачкој, ако није било довољно затвореника из прве категорије.

³⁵ Основана 1919. у Београду под називом Социјалистичка радничка партија (комуниста).

³⁶ Омладински огранак Комунистичке партије Југославије.

³⁷ Концентрациони логор Црвени Крст или Лагер Ниш (Das Anhaltelager Nisch) био је под немачком командом и управом; Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krst u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd – Niš 1983.

³⁸ Опширније о Заводу за преваспитавање омладине у Сmederevској Паланци, Маја Николова, *Завод за принудно вaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci*, Beograd 2010; Милош Крстић, *Непокорена младост, Концентрациони логор у Сmederevskoj Palanci 1942-1944*, Beograd 1981.

³⁹ У затворима је убијено или уморено глађу 399, а стрељано 128 затвореника. Од англо-америчког бомбардовања, или на други начин, до краја рата је страдало 29 лица.

⁴⁰ Затвореници су били из: Косовске Митровице (више од 400), Новог Пазара (више од 200), Рашке, Вучitrна, Лепосавића, Милошева, Урошевца, Косовске Каменице, Приштине, Пећи, Дуге Пољане, Косова Поља, Липљана, Гњилана, Србице, Призrena, Подујева, Тутине и других градова и насеља. Било је и логораша из логора Први Тунел у „Трепчи“, неколико заробљених британских пилота и совјетских војника. За више од 50 лица која су се налазила у групи доведеној априла 1944. из Приштине, а потом отерана у Борски рудник на принудни рад, претпоставља се да су била са Косова.

вици није служио само за злостављање ухапшеника са подручја косовскомитровачког округа, већ и са шире територије, а након капитулације Италије, у овај затвор су довођени људи и из места која су до септембра 1943. била под италијанском окупацијом.⁴¹

Јевреји из Косовске Митровице су, као и у осталом делу Европе под влашћу нациста, страдали као жртве холокауста. Уочи Априлског рата, у Косовској Митровици је живела јеврејска заједница која је имала више од 130 чланова.⁴² Окупацијом Косовске Митровице, положај свих становника је постао тежак, али је ситуација у којој су се налазили Јевреји била најгора. Њих су малтретирали, пљачкали и хапсили припадници немачких окупатора и албанских квислинга. И они су били затвореници косовскомитровачких затвора пре но што су транспортовани у немачке логоре.⁴³ У косовскомитровачком затвору је било затворено 303 Јевреја: 196 из Новог Пазара, 88 из Косовске Митровице, 10 из Дуте Польане, четири из Тутина, три из непознатих места, један из Подгорице и један дечак од шест година.⁴⁴ У Косовској Митровици је стрељано 12, а 291 је одведен у логоре. У марту 1942. у Косовску Митровицу су дотерани Јевреји из Новог Пазара, међу којима је било и породица из Тутина, Дуте Польане и Сјенице. Изложени злостављању, за пет часова су прешли пут од Новог Пазара до Рашке, дуг око 20 километара. У Рашкој су смештени у сточне вагоне и упућени у Косовску Митровицу. Тешке прилике у косовскомитровачком затвору су се тада још више погоршале.

Кристофер Браунинг наводи податак да је 19. марта 1942. у немачки логор Земун на Сајмишту транспортована група од 500 Јевреја из Косовске Митровице.⁴⁵ Они су убрзо ликвидирани (у априлу и почетком

⁴¹ Стрељано је најмање 65 радника, од којих 39 радника „Трепче“. На број затворених земљорадника утицала су хапшења после напада Копаоничког партизанског одреда на „Трепчину“ жичару, напада на Бело Брдо, саботажа на железници. Након тих акција, затвореници су довођени из приштинског затвора, у коме су земљорадници били у већини. У затвору је било заточено и 90 жена.

⁴² Јевреји из Косовске Митровице су били сефардског порекла, матерњи језик им је био шпански. Такође су говорили српски, а неки су знали и турски и албански језик (посебно трговци и занатлије).

⁴³ Оппирије о страдању Јевреја са Косова и Метохије за време Другог светског рата, Ненад Антонијевић, *Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст/Holocaust in the area of Kosovo and the Metohija during World War II and its context*, у: Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим-Јад Вашем, 15-20. јун 2006=Israeli-serbian academic exchange in holocaust research, Collection of papers from the academic conference, Jerusalem-Yad Vashem, 15-20 June 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, Музеј жртава геноцида, Београд, 2008, 395-408/Museum of genocide victims, Belgrade 2008, 409-424; Pavle Dželotović, *Јевреји Косова и Метохије*, Beograd 1988; Milorad Vavić, *Страдање Косовскомитровачких Јевреја 1941. и 1942. године*, „Kosovo“. Br. 7, Priština 1978, 495-500.

⁴⁴ У затвор је крајем 1943. године доведен Бранко Милер (син загребачког индустрисаљца Леа Милера, власника рудника магнезита „Дреница“ у Дубовцу код Вучитрна), који је спроведен у логор на Бањици, одакле је касније ослобођен на основу лажних докумената.

⁴⁵ Браунинг Кристофер, *Коначно решење у Србији – Judenlager на Сајмишту – Студија случаја*, Јеврејски историјски музеј, Зборник 6, Студије, архивска и мемоар-

маја 1942) у камионима – покретним гасним коморама, током транспорта до стратишта Јајинци у близини Београда.⁴⁶

Од Јевреја који су били становници града Косовске Митровице, већина је страдала 1942. године (близу 90).⁴⁷ И после одвођења ових Јевреја у логор, у косовскомитровачки затвор су довођени појединци или мање групе.⁴⁸ Косовскомитровачки и новопазарски Јевреји су убијени међу последњим Јеврејима у окупираниј Србији, јер су њихово логорисање ометале борбе Немаца и припадника партизанског покрета (посебно са Копаоничким партизанским одредом у Ибарској долини).⁴⁹ Претпоставља се да је око 40 Јевреја из Косовске Митровице преживело Други светски рат и да су отишли у новоформирану државу Израел (углавном у периоду између 1948. и 1952. године).⁵⁰

Затвори су током читавог периода окупације представљали један од најтежих облика репресије над цивилним становништвом и припадницима покрета отпора. Кроз затворе окупатора и квислинга на Косову и Метохији је прошло неколико десетина хиљада заточеника, од којих је велики број интерниран у логоре у Италију, Албанију и Немачку или је био убијен. Приштински затвор је по изгледу и броју затворених имао облик мањег логора, док је по условима за ухапшенике најгори био косовскомитровачки затвор.⁵¹

ска грађа о историји Јевреја у Београду, Београд 1992; 1992; Browning R. Christopher, *The Final Solution in Serbia – The Semlin Judenlager – A Case Study*, Yad Vashem Studies XV, Jerusalem 1983.

⁴⁶ Општирије о акцији ликвидације Јевреја у специјалном камиону-гасној комори (Saurer) у априлу и мају 1942, Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992. Ова тема је обрађена и у српској књижевности, David Albahari, *Gec i Majer*, Beograd 1998.

⁴⁷ У затвору је стрељано двоје јеврејских заточеника, један је умро у логору у Албанији, један је стрељан на Бањици, а 85 је угушен по плином у Београду и сахрањено у Јајинцима. Жртве су биле следеће старосне структуре: до 10 година – 15 лица, од 11 до 15 година – 6, од 16 до 20 година – 5, од 21 до 30 година – 19, од 31 до 40 година – 19, од 41 до 50 година – 6, преко 50 година – 19; млађе од 40 година је било 76,4% затвореника, а скоро сваки четврти је имао мање од 15 година; међу убијеним, већину су чиниле до мајице, а било је и трговаца, занатлија, радника, лекара, као и људи других занимања и различитог имовног стања.

⁴⁸ После капитулације Италије, било је случајева да су довођени појединци ухапшени у Црној Гори (избеглице из НДХ), који су такође били стрељани.

⁴⁹ Општирије о Копаоничком НОП одреду, Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski, Ibarski*, Beograd 1981.

⁵⁰ Општирије о исељавању југословенских Јевреја у Израел, Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952) kraj ili novi početak*, Beograd 2009.

⁵¹ У затворима и логорима на италијанском и немачком подручју на Косову, посаду су чинили албански квислинзи. Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Суррова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, 168-171.

Прилог број 1:

Извод из Извештаја Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача, Призрен, 23. фебруар 1946. Обласном народном одбору Косова и Метохије, Призрен о логорима и затворима у Приштини и Косовској Митровици⁵²

Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију, 23. фебруар 1946, Призрен

Обласном народном одбору Косова и Метохије, Призрен

„Ова Комисија имала је податке да су у Приштини и Косовској Митровици, за време владавине Немаца у овим крајевима, постојали концентрациони логори у којима је на разне начине настрадало доста људи, било што су затварани и зlostављани, било што су стрељани, или интернирани.

Према подацима са којима ова Комисија располаже у Централном затвору у Косовској Митровици одиграле су се ове ствари:

Прво масовно стрељање извршено је 3. јуна 1943. године око десет сати увече. Том приликом стрељано је 37 лица већином радника из рудника „Трепча“, који су се разболели на раду, па склоњени у логор код радника, а затим доведени у овај затвор и ту стрељани. Међу њима било је неколико сељака из околине Митровице.

Непосредни извршиоци ових стрељања били су већином Шиптари и то већином подофицири, који су били жандарми на служби као чувари овог затвора. То су:

- 1/ Хусеин Грдовац, поручник
- 2/ Фехим Јуха, радник
- 3/ Бахрија Н, поднаредник
- 4/ Бислим Кола, поднаредник
- 5/ Рамиз Н,
- 6/ Браим Грдовац, брат поменутог Хусеина
- 7/ Амза Абиби, поднаредник
- 8/ Хуснија Н, поднаредник
- 9/ Џазим Гелић, из Невољана, поднаредник
- 10/ Лиман Н, из среза Лапског
- 11/ Нуха Н, из среза Лапског
- 12/ Емин Н, из Грдовца
- 13/ Адем Рама из Самодреже
- 14/ Дермиш Н, наредник

Напред наведени су извршиоци ових стрељања и они су жртве опљачкали.

⁵² Архив Југославије, Београд, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, инв. бр. 16744, 617-98.

Друго стрељање у овом затвору извршено је 7. јуна 1943. године над 27 лица већином радника из рудника „Трепча“, а то све од стране напред именованих лица.

На дан 9. јуна 1943. године стрељан је Драги Јовановић, из Трепче и један Дражићевац.

После овога, до 4. јула 1943. године стрељано је десет Црногораца-талаца.

На дан 4. јула 1943. године, стрељано је 13 лица из Рашке, од којих су неки били присталице Д. Михаиловића, а други су били присталице Ком. партије.

На дан 11. јула 1943. године, у овом затвору стрељано је 8 комуниста из Косовске Митровице.

Све ове податке дао је на своме саслушању друг Ратомир Сталевић, који је био притворен у овом затвору за време ових стрељања.

Према његовом мишљењу, извршена су још многа стрељања и он сматра да је у том времену у овом затвору стрељано 118 лица од стране Гестапоа, 8 Руса од стране Фелдјандармерије, и 1-3 лица од стране албанског суда.

Сва ова стрељања, према сведоцби овог друга, извршена су по наређењу органа немачке СД полиције у Косовској Митровици. Ова Комисија трага за њиховим именима и ближим адресама, како би их могла огласити за ратне злочинце.

Као што је познато, Косовска Митровица била је у немачкој окупационој зони, а припадала је, на неки начин, Недићевој Србији. Ту су постојали административни органи: немачки, шиптарски и недићевски. Сви они скупа водили су борбу противу народа односно народноослободилачког покрета и сва ова недела њихови су заједнички злочини, који су извршени под руководством немачке СД полиције.

Према једном извештају Среског Народног Одбора у Косовској Митровици окупатор са својим помагачима за време окупације стрељао је у овом затвору 285 лица.“

Прилог број 2:

Извод из извештаја анкетне комисије у Косовској Митровици⁵³

срески народни одбор, Одсек унутрашњих послова
5. марта 1946., Косовска Митровица

Обласном народном одбору
Повереништву унутрашњих послова, Призрен

У вези наређења Повереништва бр. 157/46 у прилогу акта достављамо Комисијски извештај о стању концентрационог логора код предузећа Трепче у првом Тунелу с молбом на знање и употребу.

Комисијски извештај:

На основу решења Одсека унутрашњих послова Српског НО у Кос. Митровици Пов. бр. 707/46 доле потписани чланови Комисије изашли smo на лице места и на основу прикупљених података утврдили следеће:

Концентрациони логор у Првом Тунелу рудника Трепче формирао је Андрија Шаб, инжињер из Беле Цркве. Логор је образован у пролеће 1942. године у Првом Тунелу где су раднички станови претворени у једну јаку просторију затворену двоструком жицом. Иницијатор овога концентрационог логора је Ернест Краузе инжињер пореклом Аустријанац а вероватно из Беча.

У предметном логору било је највише затворено 620 до 700 људи од којих је стрељано 43, а умрло од глади и батина 46 док случајева интернирања није било пошто означени логор није имао карактер логора на Бањици или на Сајмишту већ је био логор за принудан рад где су довођени радници из других концентрационих логора.

Одведени су из логора за Косовску Митровицу у затвор и тамо стрељани следећи другови:

Абдулај Мирко, Андрић Зарије, Бркић Душан, Бабић Душан, Бабић Василије, Боројевић Богдан, Вујасин Лазар, Грубер Душан, Грубер Јанко, Гајић Живко, Гајић Миле, Дабић Живко, Десница Никола, Димитрић Пере, Ђукић Гавро, Ђурић Ђуро, Ђурић Љубомир, Ђимић Милорад, Живановић Добросав, Бубало Мане, Илић Цветко, Иванишевић Станко, Јавор Мирко, Јеличић Стојан, Клинцов Ђуро, Лазаревић Јован, Малеш Љубан, Милановић Милоје, Међава Радован, Матаруга Михајло, Милић Џвијетин, Милићевић Јаков, Детровић Никола, Црнобрња Ђурађ, Ђуварк Милутин, Шујица Милош, Шевић Петар, Бањац Ђуро, Салкић Милорад, Ненадић Ђуро.

⁵³ Архив Југославије, Београд, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, инв. бр. 16742, 617-41.

Горе наведени другови већином су из Босне /Босанци/ који су ухваћени на Козари или по околним местима, а стрељани су 21. маја 1943. године.

Поред означених поведени су у СД полицију и стрељани на путу за Кос. Митровицу Добрић Драгутин, Настасијевић Мирко и Миша Сремац – презимена непознатог.

Пошто се у логору није смело кретати без стражара убијен је Филиповић Лука који је хтео изаћи из собе али га је у томе спречио пушчаним метком белогардејац стражар.

Од глади, терора на раду и батинања умрли су следећи другови: Бабић Милан, Боројевић Михајло, Бањац Бошко, Бижић Мирко, Вукасовић Милан, Вујадиновић Јован, Гргић Петар, Димић Мијо, Дамјановић Душан, Додић Александар, Ђак Радивој, Ђурић Михајло, Живановић Раја, Ковачевић Милан, Лемић Драгутин, Михајловић Цветан, Михајловић Станко, Мандић Лазо, Миљуш Мирко, Мијовић Милун, Маринковић Душан, Милинковић Предраг, Попић Коста, Петковић Ратко, Прерадовић Василије, Протић Мирко, Симић Душан, Стојановић Василије, Средојевић Петар, Црногорац Драгоје, Ђурчић Јагош, Бошко Милун, Никола Бегенишић, Сентић Вељко, Станивуковић Чедо, Кнежевић Симо, Станковић Душан, Гајић Фрањо, Поповић Матија, Поповић Никола, Пећанац Драган, Буразер Јовица, Рашовић Лазар, Вујковац Рајко, Стојановић Јивадин.

Поред означених другова има их још који су умрли од батина и глади или Комисија за сада нема њихове ближе и личне податке.

Стрељање и уништавање означених родољуба вршили су:

Ернест Краус, пореклом Аустријанац, вероватно из Беча, Инж. Андрија Шаб из Беле Цркве, Иван Липничник, фолксдојчер из Словеније, сада у руднику Трбовље, Јосип Елбеберт који се обесио у притвору Јавног тужиоштва у Кос. Митровици. У овим неделима именоване је помагао лекар рудника Трепче Др Тодор Цветковић, стрељан од НОВ, Руди Херфорт, терориста логораша родом из Рајенбурга, где се можда и сада налази, Небија Ашим, Албанац из Великог Кичића, срез вучитрнски, који се сада налази у затвору, Рустем Шахини, полицајац стрељан од НОВ а овима су помагали и стражари белогардејци, Немци, војници Принц-Еугенове дивизије, шуц полиције, албанске жандармерије.

Слободни радници радили су под терором са надницама од 70 до 90 динара у окупацијским новчаницама. Многи радници спроведени су СД полицији у К. Митровицу где су стрељани. Бројно стање слободних радника било је од 1000 до 1300. Имали су ограничено кретање са дозволама при улазу и изласку из предузећа. Вршен је притисак за прековремени и прекомерни рад без икакве накнаде. За најситнију грешку радници су предавани логорским властима.

Чланови комисије:

Саво П. Чолаковић, Милан Продановић, Мирко Тојага

РЕЗИМЕ

У чланку је, на основу необјављене и објављене архивске грађе и историографске и друге литературе, описано функционисање окупаторских и квислиншких затвора и логора у Косовској Митровици и околини (основање, обезбеђење, однос према ухапшеницима). Такође су приказани и приближни подаци о затвореницима и њиховој судбини (број, место боравка пре хапшења, старост, занимање, начин страдања).

ЛИТЕРАТУРА

- Albahari, David, *Gec i Majer*, Beograd 1998.
- Антонијевић, Ненад, *Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст*, у: Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, ур. Јован Мирковић, Београд 2008, 395-408.
- Begović, Sima, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd 1989.
- Božović, Branislav, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski, Ibarski*, Beograd 1981.
- Божовић, Бранислав, Вавић, Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.
- Борозан, Ђорђе, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.
- Борозан, Ђорђе, *Косово и Метохија у границама протектората Велика Албанија 1941-1944*, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 103-132.
- Brauning Kristofer, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jevrejski istorijski muzej, „Zbornik“ br. 6, Beograd 1992, 407-428.
- Vavić, Milorad, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*, Titova Mitrovica 1983.
- Vavić, Milorad, *Kosovskomitrovački zatvor za vreme nemačke okupacije*, „Косово“ br. 7, Priština 1978, 475-494.
- Vavić, Milorad, *Stradanje Kosovskomitrovačkih Jevreja 1941. i 1942. godine*, „Косово“ br. 7, Priština 1978, 495-501.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti komandi, jedinica i ustanova Nemačkog Rajha*, том XII, knjiga 1, Beograd 1973.
- Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952) kraj ili novi početak*, Beograd 2009.
- Koljanin, Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.
- Koljanin, Milan, *Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945*, „Heticus“ br. 1/2007, Beograd
- Крстић, Милош, *Непокорена младост, Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 1981.

Milovanović, M. Miroslav, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd – Niš 1983.

Николова, Маја, *Завод за принудно васпитање омладине у Сmederevској Паланци*, Београд 2010.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.

Hadri, Ali; Avramovski, Živko; Vavić, Milorad, *Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini*, „Kosovo“ br. 7, Priština 1978, 209-295.

Dželetović, Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988.

Шкодрић, Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, Београд 2009.

ДРАГО ЊЕГОВАН

Музеј Војводине, Одељење савремене историје (ХХ век)

ЈЕДАН ДОКУМЕНТ О МАЂАРСКИМ ЗЛОЧИНIMA У ВОЈВОДИНИ КАО РАЗЛОГУ ЗА ПРЕДЛОГ О ПОТПУНОМ ИСЕЉАВАЊУ МАЂАРА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РЕВИЗИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКО-МАЂАРСКЕ ГРАНИЦЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

Апстракт: У раду се доноси препис једног документа из 1945. године, потписаног са „А. Белић“, у коме се наводе масовни злочини хортијевске Мађарске и домаћих Мађара који су почињени током Другог светског рата на подручју Војводине, на основу чега се тражи потпуно исељавање Мађара из Југославије, надокнада ратне штете и исправљање југословенско-мађарске границе у сектору Печуја, Баје и Сегедина. Документ под насловом „Мађарски злочини“, који је вероватно настао пре елабората на исту тему Сретена Вукосављевића, а после сличног документа Васе Чубриловића, посматра се у контексту ратних и послератних југословенско-мађарских односа. Он сведочи о постојању озбиљних планова у оквиру НОП-а Југославије да се према домаћим Мађарима поступи као и према домаћим Немцима (фолксдојчерима), од чега се одустало већ током Војне управе за Банат, Бачку и Барању, а дефинитивно после састанка Мађаша Ракошија и Јосипа Броза Тита почетком 1945. године, вероватно по налогу Ј. В. Сталјина.

Кључне речи: Други светски рат, мађарски злочини, исељавање Мађара из Југославије, ратна штета, ревизија југословенско-мађарске границе, Васа Чубриловић, Сртен Вукосављевић, Александар Белић.

Међу окупаторима Краљевине Југославије 1941. године, поред нацистичке Немачке, фашистичке Италије и царистичке Бугарске, била је и Хортијева Мађарска. Током окупације и касније, армије ових земаља, као и снаге НДХ, починиле су бројне масовне злочине против цивилног становништва, нарочито Срба и Јевреја, а у НДХ и Рома. Многи југословенски Немци (фолксдојчери) и Мађари на подручју Војводине учествовали су у вршењу ових злочина. Због тога је у оквиру Народнослободилачког покрета (НОП) Југославије, предвођеног Јосипом Брозом Титом и КПЈ, донета одлука – на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. године – да ће сви починиоци злочина бити кажњени, а фолксдојчери сносити и колективну одговорност, која подразумева одузимање имовине и претери-

* Чланак је настао у оквиру рада Мешовите комисије САНУ и МАН о утврђивању истине о збивањима на подручју Војводине током II светског рата, чији је аутор члан.

вање из земље. Сличан став заузиман је пред крај рата и према Мађарима из Војводине, нарочито онима из Бачке и Барање, иако не из истих разлога. О томе сведоче и планови о потпуном или делимичном уклањању Мађара, као нелојалне мањине, из Војводине или пограничног подручја према Мађарској, које су израдили Васа Чубриловић и Сретен Вукосављевић.¹ Чубриловићев план је настао новембра 1944. године, а Вукосављевићев септембра 1945. године.

Ми смо дошли до копије документа под насловом „Мађарски злочини“, у коме се, на основу више елабората Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, захтева 1/ надокнада ратне штете; 2/ потпуно уклањање Мађара са територије Војводине и 3/ исправљање границе према Мађарској у сектору Печуја, Баје и Сегедина. Документ је писан латиничном писаћом машином, на папиру $32 \times 22 \text{ cm}$, нешто већем од формата А4. Потписан је са „А. Белић“, ћирилицом. То би упућивало на закључак да га је написао, или бар потписао, председник Српске академије наука и уметности Александар Белић, познати лингвиста. Међутим, на копији документа нема ознаке коме је и када упућен, нити ознаке у ком се архивском фонду сада налази. Стога, претпоставка да је овде реч о Белићевом документу за сада мора да остане само то – претпоставка.

У сваком случају, копија документа потиче из архиве Покрајинског комитета КПЈ/СКЈ за Војводину у Новом Саду. Ту се налазила све до октобарских промена у Србији 2000. године, када је, са разним другим партијским материјалима, требало да буде бачена, односно уништена. Документ је сачувао и мени предао један дотадашњи функционер Савеза комуниста и покрајинске администрације Војводине (господин П. Д.).

Сматрамо да овај документ, односно његову копију, треба објавити, иако (за сада) немамо увид у оригинал, заведен код неког државног органа. Сврха објављивања документа је да покаже да се у КПЈ и НОП-у пред крај рата озбиљно размишљало о томе да, поред Немаца (фолксдојчера), и Мађари из Војводине треба да буду исељени из Југославије због своје петоколонашке улоге и злочина које су њихови припадници починили.

Данас је јасно да однос према Немцима (фолксдојчерима) и Мађарима у Војводини није био исти већ током Војне управе за Банат, Бачку и Барању (октобар 1944 – фебруар 1945), нарочито у другој фази,² те да после састанка Мађаша Ракошија, генералног секретара Комунистичке партије Мађарске, и Јосипа Броза Тита, почетком 1945. године, о протеривању Мађара из Југославије више није могло бити речи. Наиме, Тито је у Осијеку 17. маја 1945. године рекао: „Најстроже смо поступали пре-

¹ Види: Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Filozofki fakultet, Novi Sad 1996, str. 194; Enike A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918-1947*, Forum, Novi Sad 2010, str. 269-272.

² Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Filozofki fakultet, Novi Sad 1996, str. 158-189.

ма Немцима. Њих сматрамо главним кривцима, они су у Југославији починили страшна зверства. Насупрот њима, према мађарској мањини смо били благи и показали смо великодушност. То није био знак слабости, зато смо заузели овај став јер смо ми били победници (...) Нова Југославија никада неће дозволити да у њеним границама живе мањине које ову земљу не сматрају домовином, него страном земљом.³

Што се тиче датирања овог документа, сматрамо да је он настао после елабората Ваче Чубриловића, а пре елабората Сретена Вукосављевића, који је 23. септембра 1945. године био упућен Министарству иностраних послова ДФЈ и Миловану Ђиласу.

Ми смо, у фуснотама, додали неопходна објашњења, исправили словне грешке, у угластим заградама уписали недостајуће речи, а у стил и језик аутора нисмо дирали. Текст документа гласи:

МАЂАРСКИ ЗЛОЧИНІ

I.

Na celoj teritoriji Vojvodine, gde god je bilo Mađara, i samo u malo većem broju, bez obzira da li su se oni javljali kao okupatori – kao u Bačkoj i Baranji – ili kao saveznici Nemaca, oni su vršili najgnusnije zločine nad jugoslovenskim i slovenskim, a tako isto i jevrejskim stanovništvom ili su pomagali da ih Nemci vrše. To znači da je kod njih već ranije raspirivana i gajena žed za osvetom nad našim narodom za izgubljene provincije u prošlom ratu,⁴ kao što to dobro znamo na osnovu stvaranja revizionističkog pokreta od prvog dana posle završenog prošlog rata. S druge strane, ovim ratom,⁵ za koji su Mađari držali da će se završiti neminovno Hitlerovom pobedom, oni su hteli, na lak način, uništiti što je moguće više Srba i ostalih Slovena u Vojvodini, uvereni da će ih Hitler za to i naročito odlikovati posle završenog pobedonosnog rata. Kako se sve to može okvalifikovati i da li se može ostaviti nekažnjeno?

„Najveći broj zločina bio je тамо где су се Madarijavljali као okupatori, а нарочито у Bačkoj“. Кao помамне звери они су јуришали на готоруко, мирно и лојално становништво, уништавајући и старце и жене, и децу, а о људима и да не говоримо. Dokle je то išlo pokazuje zvanični izveštaj⁶ koji nam daje naravno, само približnu sliku o tome: „Od prostog ubijanja iz pušaka, re-

³ „Magyar Szó“, 22. novembar 1945.

⁴ Мисли се на Први светски рат (1914-1918).

⁵ Мисли се на Други светски рат (1939-1945), у коме Мађари учествују од 1941. године. Мађарска је ушла у Други светски рат 11. априла нападом на Југославију, а учествовала је и у нападу на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године.

⁶ Аутор Мисли на извештај који је сачињен на основу елабората Анкетне комисије за Бачку и Барању при Покрајинској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини. Упореди: Његован Драго, Један мање познати извештај о „Рацији“ у јужној Бачкој 1942. године, Рад Музеја Војводине (ISSN 1450-6696), Нови Сад, 51/2009, стр. 279-294.

volvera i mitraljeza, do testerenja i čerečenja živih bića, preko bacanja žive dece pod tenkove ili razmrskavanja lubanje male dece o drumsko kamenje, upotrebljeni su svi metodi ubijanja koji se samo dadu zamisliti“. To su strašne reči, iako nisu još adekvatne onim monstruoznim zločinima koje nam otkrivaju pojedini opisi očevidaca i stradalnika za vreme mađarske okupacije, sakupljenih i dobro proverenih od Državne komisije za popis zločina u Vojvodini. Najstrašnije je u svemu to što su sve te strahote činjene zaista nad sasvim nevinim i mirnim stanovništvom koje nikako nije moglo razumeti ovo nasilno pretvaranje njihova života u pakao i najveće nesreće koje se zamisliti mogu, bez ikakve krivice, ikakvog protivljenja i izazivanja sa njihove strane.

Mađari su lišili života 7.564 gradana jugoslovenskih,⁷ oni su naneli povrede tela 8.537 građana, a izvršili su grubu povredu lične slobode na 78.357 građana; ako uzmemo da je u Bačkoj bilo naših građana okruglo 190.000 onda je jasno da je svaki drugi građanin bez obzira bio on dete, žena, starac ili čovek u snazi, ili bio ubijen, ili telesno mučen ili teško zlostavljan hapšenjem ili u logoru. Mi će mo pokazati niže da su ova nasilja nad živim ljudima bila praćena tako isto teškim povredama imovine građana /spaljivanjem i razaranjem kuća, najrazlič-nijim pljačkanjem svega što je pretstavljalо ikakvu vrednost i otima-činom nepokretnosti/, tako da celokupni rad Mađara u okupiranim oblastima predstavlja najgrubije najbezobzirnije uništavanje srpskog i slovenskog stanovništva, onako kako su oni to radili u 18. i 19. veku. U 18. veku, naročito u Baranji, za vreme Rakocijevog ustanka,⁸ u 19 veku, naročito u severnoj i srednjoj Bačkoj, za vreme burne 1948. godine.⁹

Ovaj rat iskoristili su Mađari da smanje ili u najgorem slučaju razrede srpsko stanovništvo u jugositočnom delu Bačke, u Šajkaškoj, gde je ono bilo najkompaktnije i najotpornije. Tom prilikom su se oni okomili i naročito na Novi Sad kao najjači i najveći srpski kulturni centar. Jer su se nadali da će otpor naroda prema pomadarivanju¹⁰ biti u budućnosti utoliko

⁷ Подаци о жртвама које износи аутор заснивају се на тадашњим сазнањима Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини. О најновијим подацима говори *Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948* (електронско издање), ISBN 978-86-87897-00-7, ВАНУ, Нови Сад, мај 2009.

⁸ Антихабсбуршки Ракоцијев устанак трајао је од 1703. до 1711. године.

⁹ После проглашења Српске Војводине у Сремским Карловцима на Мађарској скупштини (13. и 15. мај 1848), мађарска војна посада Петроварадинске тврђаве напала је Сремске Карловце 12. јуна 1848. године. Напад је одбијен. Тачно годину дана касније, 12. јуна 1849. године, топовима са Петроварадинске тврђаве уништен је Нови Сад. Ратовање против Срба (а наравно и Аустрије) окончано је мађарским поразом код Вилагоша 13. августа 1849. године.

¹⁰ Према подацима проф. др Јасла Катуша, Мађара је 1867. године у Угарској било 37%, а 1910. 48%, што је последица процеса насиљне мађаризације. Истовремено, у аустријском делу Аустроугарске однос Немаца и народности остао је исти (37%:63%). Види: Dr Laslo Katuš, Zakonsko regulisanje pitanja nacionalnosti/nacionalnih manjina u Habzburškoj monarhiji u drugoj polovini 19. veka, у: *Manjinska prava i njihova primena u Vojvodini*, ур. Andraš Marković-Majtenji, JMT, Нови Сад 2000, str. 38.

slabiji ukoliko on bude lišen svoje nacionalne inteligencije,¹¹ ukoliko više osiromaši i izgubi veru u svoju budućnost. Ako usporedimo gornje cifre strahovitog postupanja sa našim življem u Bačkoj i Baranji sa postupanjem Nemaca u Banatu, videćemo da su više nego dva puta ti zločini u Bačkoj, izvršeni od Mađara, mnogobrojniji nego oni koji su izvršeni od Nemaca u Banatu.¹² Zvanični su podaci za Banat; lišenja života 6.599, povreda tela 6.098, povreda lične slobode 40.639, dakle na 250.000 jugoslovenskog stanovništva 53.336, dok je u Bačkoj na 190.000 jugoslovenskog stanovništva – 94.453! Pa ako uzmemmo i celokupnost svih zločina izvršenih u Vojvodini od svih neprijatelja građana Jugoslavije koje iznosi: 30.201 lišenja života, 25.516 telesnih povreda i 211.036 povreda lične slobode, dakle svega 266.753 zločina na stanovništvo od 813.274 duše, onda će mo lako videti da su Mađari bili najkrvoločniji, jer je procenat zločina od njih izvršen u Bačkoj i Baranji – najveći. Na stanovništvo u Banatu dolazi zločina izvršenih od Nemaca 21,33%, na celu Vojvodinu od svih zločinaca dolazi 32,84%, a samo od Mađara u Bačkoj i Baranji dolazi 49,70%. To je dokaz da su Mađari, koji nisu imali nikakvih ratnih muka i žrtava postupili dva puta gore prema našem stanovništvu u Vojvodini negoli Nemci, što ne znači da drugde u našim krajevima i Nemci njih nisu nadmašili; a nemačko je postupanje i ovde bilo tako da oni nemaju više prava ostanku u tim našim krajevima.¹³ Koliko to više vredi u ovoj prilici za Mađare!¹⁴

Kao što ćemo videt iz daljeg navođenja, Mađari su došli u Bačku i Baranju već sa gotovim planom o uništavanju našeg stanovništva.¹⁵ Njima se odmah pridružilo lokalno mađarsko stanovništvo, koje je već mnogo godina živilo naporedo sa našim stanovništvom i imalo i dobrih odnosa sa njim. Ono je u svakom mestu obrazovalo odbore građana koji su rukovodili postupanjem prema našem stanovništvu, utrkujući se sa mađarskom vojskom u gonjenju i teškom zlostavljanju naših građana. Oni su na taj način pooštravali i bez toga okrutno i zlikovačko držanje mađarske soldateske. Ovi teški zločini, sračunati na uništavanje našeg naroda u jednom delu naše teritorije, imaju sem etičke strane koja pokazuje da se više nigde ni srpsko, ni jugoslovensko, ni uopšte slovensko stanovništvo ne može više

¹¹ Мађари су убијали најпре свештенике, професоре, сликаре, адвокате, богате појединце, а потом и сиромашније (Србе и Јевреје).

¹² Овај закључак потврђују и најновија истраживања. Види: *Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948* (elektronsko izdanje), ISBN 978-86-87897-00-7, VANU, Novi Sad, maj 2009.

¹³ Одлука о протеривању преосталих Немаца већ је била донета (Председништво АВНОЈ-а 21. новембар 1944).

¹⁴ Сличан закључак донео је и Сретен Вукосављевић, потоњи министар за аграрну реформу и колонизацију. Види: А. Касаš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, str. 194.

¹⁵ Види: *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, Том XV, књига 1, о учешћу хортијевске Мађарске у нападу и окупацији Југославије 1941-1945, Београд – Будимпешта, 1986; Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. Улазак мађарске војске у Бачку и Баранју* 1941, ИК Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад 2011.

ostaviti pod mađarskom upravom, jer se zločini koje su Mađari počinili nikada i nikako zaboraviti ne mogu, i drugu, stvarnu stranu, koja potпадa pod oštricu međunarodnih krivičnih zakona: da ceo mađarski narod¹⁶ mora odgovarati za te zločine i dati potpuno zadovoljenje, u najvećoj meri što je to uopšte moguće, i našem stanovništvu u Bačkoj i Baranji, i našim naredima uopšte.

Drukčije se nikako sudbina našeg naroda u ovim krajevima i zamisliti ne može. I svi naši veliki Saveznici i naša Vlada moraju na ovo obratiti naročito pažnju. Jer se nikako ne bi moglo zamisliti da sam naš narod – u slučaju da mu međunarodna pravda ne pruži satisfakciju – sam potraži sebi zadovoljenje,¹⁷ na način koji bi Madarima jednom za svagda pokazao da se naš narod ne sme više nekažnjeno klati, kako su oni to do sada u više mahova činili, i da se svaka nepravična žrtva, uzeta od našeg naroda, mora zamenuti istom takvom žrtvom uzetom sa mađarske strane.

Zato mi¹⁸ tražimo:

1. – Potpunu reparaciju nanesene štete koju ima da izvrši ceo mađarski narod;

2. – Uklanjanje iz naše zemlje, posle pravednog kažnjavanja svih zločinaca i njihovih pomoćnika, i poslednje mađarske porodice i poslednjeg čoveka. Oni nisu zaslужili da uživaju jugoslovensko gostoprимstvo i samo jedan dan. Oni su bez ikakve potrebe, i bez ikakva razloga, zavili u crno ceo narod Bačke i Baranje i naneli mu sramotu i uvredu koje se ničim popraviti ne mogu. One se mogu samo ublažiti time da naš narod ne gleda više u svojoj zemlji te neljude koji bi im stalno izazivali u sećanje zverske prizore i nečuvene užase koje su njihovim najbližim priredili vojnici i nekadašnji podanici krune sv. Stevana. Nikada tu krunu nije нико tako okaljao i obesvetio kao ovi Arpadovi potomci.

3. – Za teške uvrede nanesene ovim zločinima našem celom narodu i za veliko slabljenje naše snage na periferiji naše zemlje mi¹⁹ neotstupno tražimo da se prema Mađarskoj naša granica tako ispravi kako bi obuhvatila i sve stanovništvo koje je ostalo preko raniye granice Jugoslavije u Mađarskoj, a u isto vreme koja bi odgovarala najstriktnije i najneophodnije shvaćenim najneposrednjim interesima našeg nacionalno političkog života i za najpotrebnijih saobraćajno-ekonomskih i geografskih uslova.²⁰

¹⁶ Овим се ишло на примену принципа колективне одговорности и за Мађаре, који је важио за Немце.

¹⁷ Атrocitati protiv Mađara 1944, за време ослобођења Војводине и увођења Војне управе за Банат, Бачку и Барању још нису доволно истражени.

¹⁸ Није јасно у чије име аутор пише!

¹⁹ Иста примедба као у фусноти бр. 18.

²⁰ Покушај ревизије границе Југославије према Мађарској 1945. године одбијен је од савезника, пре свега Совјетског Савеза и то из идеолошких разлога, а Мађари исправ-ку границе на Париској мировној конференцији у своју корист званично нису тражили.

II.

У Вojvodini, ni u Bačkoj i Baranji, nije bilo nikakovih borbi. Jugoslovenska se vojska na tri dana ranije povukla pre nego što je mađarska vojska, u četiri kolone, ušla u te pokrajine /11. aprila/.²¹ Stanovništvo je od lokalnih mađarskih odbora bilo naterivano da svečano dočeka madarske trupe. One su se na miru smeštale po mestima u koja su ulazila, pa su sutra-prekosutra dan, na veštački način svugde gotovo na potpuno isti način davali pučnjavom i uz nemiravanjem građana izgled gradanske pobune²² i onda su se razmileli po kućama, zlostavljujući mirno stanovništvo i ubijajući ukućane bez ispitivanja. To su činili i ulazeći u zemlju, a to su činili i docnije, a naročito za vreme organizovanih pokolja u Šajkaškoj mesecu januara 1942. god[ine]. Ali i u međuvremenu njihova nasilja i zločini nisu izostajali.

Iako nije mesto da ovde iznosimo reparacione zahteve,²³ to će učiniti druge komisije²⁴ i na drugom mestu, moram²⁵ bar samo nekim glavnim ciframa pokazati kako se ovaj teror *hungaricus* iskalio i na imovini naših građana u Bačkoj, jer smo gore saopštili već žrtve u ljudima i zločinima nad njima. Tako je bilo tih nedela u Bačkoj:

1. – U <i>spaljenim</i> kućama i zgradama,	
naravno samo od Mađara	u 452 objekta
2. – U <i>razorenim</i> kućama i drugim zgradama	u 1.350 objekata
3. – U <i>pljačci stoke</i>	u 12.117 grla
4. – U <i>pljačci</i> fabrika i radnja	u 464 objekta
5. – U <i>pljačci</i> nameštaja	u 8.429 domova
6. – U <i>pljačci</i> odela	u 9.701 slučaju
7. – U <i>konfiskovanju</i> nepokretnosti	u 23.797 lica
8. – U <i>pljačci</i> različnih pokretnosti	od 16.275 lica

²¹ Misli se na 1941. godinu, dan po proglašenju НДХ, што је послужило као изговор Хортију за став да је Југославија тиме престала да постоји, чиме је престао да важи, децембра 1940. потписани, Уговор о вечитом пријатељству између две земље.

²² Примери су Сомбор, Суботица, Сиринг, Нови Сад итд. Види: елаборат „Улазак“, објављен у књизи: Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и његових помагача у Војводини. Улазак мађарске војске у Бачку и Барању 1941.*, ИК Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад, 2011.

²³ Мађарској је одређено да сто милиона долара плати Чехословачкој и Југославији с тим да Југославији припадне 70% овог износа. Мађарска је платила само 26,6% од седамдесет милиона долара.

²⁴ Из стилizације ове реченице произлази да је овај документ сачињен у Покрајинској комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

²⁵ Иако је цео текст конципиран тако да говори у име „ми“ (тј. Комисије или Државе), овде се изненада прелази на „ја“. Вероватно је реч о штампарској грешци.

Iz ovog kratkog pregleda se vidi da se [madarska] državna vlast utrki-vala sa privatnim licima kako će što bolje da ekonomski unište onaj živalj jugoslovenski koji je posle svih mučenja i zlostavljanja ostajao u životu.

Na priloženim kartama²⁶ videće se kako je vršeno ovo sistematsko uništavanje jugoslovenskog življa i njegova imovina, tako da će biti svakom jasno da se u rasporedu ubistava po zemlji, isto onako kao i u nasiljima nad stanovništvom i uništavanju njegove imovine, ogledala politika madarske vlade koja se već mnogo godina bavi pretapanjem tuđeg stanovništva u svoje, različnim nasilnim merama odnarodovanja,²⁷ a ako to nije uspevalo, onda uništavanjem njegovim. Dovoljno je usporediti ta nedela sa gustinom slovenskog stanovništva u Bačkoj da se to potpuno i pravilno razume. A ovde će mo navesti još glavne cifre po okruzima, da bi ova naša tvrdnja dobila i lokalnu ilustraciju.

Okrug	lišenje života	Povrede tela	Povr. lič. sl. ²⁸	Povr. imovine
1. – novosadski	6.549	5.682	44.344	49.442
2. – subotički	1.767	1.558	24.543	24.143
3. – somborski	1.498	2.420	27.694	23.43
	9.814	8.660	96.581	97.016

U ove je cifre ušla celokupnost zločina izvršenih u gornjim okruzima. Jasno je da je glavno uništenje palo na Novi Sad i jugositočni deo Bačke, a tek znatno iza toga na Subotički okrug i tek na trećem mestu Somborski okrug /koji zahvata i Baranju/.

Ovde su navedeni samo brojevi. Da bi se dobila pretstava o tom kako su Madari stvarno postupali, izložićemo u kratko glavne momente iz istorije njihovih zločina, obuhvatajući ih u ovo nekoliko tačaka:

a/ Krvavi ulaz madarske vojske u Vojvodinu 11. aprila 1941. godine,
 b/ pokolji januara meseca 1942. god.; v/ prinudna regrutacija; g/ logori;
 d/ prinudan rad, đ/ prinudno iselenje jugoslovenskog stanovništva.²⁹

1. – Krvavi ulaz madarske vojske u Bačku i Baranju 11. aprila 1941. godine.

Mađarska vojska ulazi svugde kao kaznena ekspedicija. 12. IV ulazi u Suboticu i pobija 210 ljudi masovno, gde god stigne: po kućama, na ulici, u gradskoj kući, u kasarnama, ali uglavnom one na koje su upućivali mesni

²⁶ Немамо податке о тим картама.

²⁷ = однарођивања.

²⁸ Пов. лич. сл. = повреда личне слободе.

²⁹ Све ове тачке покривене су одговарајућим елаборатима Покрајинске комисије, и елаборатима „Армија“ и „Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја“

građani – Mađari. Ubijaju u grupama od 7, 10 i 20 ljudi odjednom. Odvode mnoge u logore i zlostavljaju, a za to vreme pljačkaju i ispražnjuju cele kuće. U *Somboru* u koji su ušli, opet 12. IV, ubijaju 67 ljudi većinom Srba, bez suda i ispitivanja krivica. Naročito je krvav madarski ulazak u *Sentu* 13. IV 1941. godine. Svako veče izvođeno je na Tisu po 20–30 ljudi i streljano; bacane su bombe u kuće u kojima je ginulo 10 ukućana. Po javnim zgradama jezive scene mučenja, zlostavljanja i ubijanja. U policiji su bile efektivno prave reke krvi. Tako je streljano i pobijено za četiri dana Srba 484. Leševi, često sa razmrskanim glavama, bačeni su u Tisu. Naročito su stradali Srbi – kolonisti. Ovakve ili slične slike redaju se u *Horgošu*, *Staroj Kanjiži*, *Bajmoku*, *Pačiru*, *Bačkoj Topoli*, *Kuli*, *Bodenima*, *Vajskoj*, *Deronjama*, *Srbobranu*, *Sirigu* i *Čurugu*. 13. IV ušli su Mađari i u Novi Sad, sa tim da od njega načine kapiju za prodiranje Mađara na Balkansko Poluostrvo. Odmah im se stavlja na raspoloženje odbor od 10 lokalnih Mađara, zatim civilna domaća madarska straža /nemzeteri/ i drugo madarsko i nemачko stanovništvo. Tri dana su pucali po ulicama iz kamiona i idući peške. Za to vreme su pobili 500 nevinih ljudi koje su odvajali mađarski oficiri. Ubijali su često i čitave porodice: oca, majku i svu sitnu decu. Leševe su obično bacali u Dunav, ređe su ih zakopavali. Po najprostijim dostavama hapsili su ljude i zlostavljali. Uzeli su za taoce 30 najviđenijih Srba, a najvažnije – da za to vreme nijedne žrtve nije bilo na mađarskoj strani. Još i do današnjeg dana nije mogao biti utvrđen broj žrtava. Ovako ili slično stradala [su] još ova mesta. U Baranji: Branjina, Bilje, Bolman, Branjin Vrh, Vardarac, Darda, Jagodnjak, Kamenac, Luč, Petlovac, Popovac, Tvrđavica, Torjanci. U Bačkoj: Ada, Bajta,³⁰ Bač, Bezdan, Bogojevo, Vilovo, Gardinovci, Gospodinci, Gornji Kovilj, Đurdevo, Žabalj, Lalić, Lok, Mali Idoš, Martonoš, Mol, Mošorin, Stara Moravica, St. Bećej, Stari Vrbas, Svetozar Miletić, Sonta, Stapar, Stepanovićevo, Feketić, Titel, Čantavir, Čib, Čonoplja, Šajkaš.

Mađarska vojska je ušla u Bačku i Baranju u četiri kolone. Prva je ušla u Baranju; druga je došla sa zapada niz Podunavlje prema Somboru i Novom Sadu, treća kod Subotice, a četvrta Potisjem preko Sente k jugu. Ona je išla za tim da na najgrublji način brojno smanji naše stanovništvo. U tome je učestvovalo 78 viših pretstavnika mađarske vojske i 869 drugih lica /Mađara i Nemaca/.

2. – Pokolji srpskog i slovenskog stanovništva januara meseca 1942. godine.

Već od novembra mes. 1941. godine Mađari upućuju pretnje Srbima da će biti ljuto kažnjeni što priželjkuju dolazak Rusa i žele pobedu zapadnih saveznika. Te se pretnje stalno pojačavaju i pokazuju da Mađari smisljavaju neku akciju protiv Srba. Ubrzo se pokazalo da je to istina, ali se nije

³⁰ Вероватно се мисли на Бајшу.

moglo predvideti da će ona biti tako krvava. Tražio se samo povod, pa ma kako ništavan bio. U ovakovim vremenima njega nije teško naći. 4. januara 1942. godine desio se, u blizini Žablja i Čuruga, sukob između mađarskog honvedskog i izviđačkog odreda i grupe rodoljuba, koji je još istog dana likvidiran /v. memorandum mađarskog poslanika Endrea Bajči-Žilinskog upućen Hortiju/. Taj je beznačajni incident od mađarskih vlasti razduvan u veliki dogadjaj, šajkaški ustanak, da bi im mogao poslužiti za nameravano već ranije uništavanje našeg življa. I zaista, od 4. januara ono se otpočinje u Čurugu i Žablju, da bi se rasprostrlo u nizu tudi nedela po celoj Šajkaškoj, gusto naseljenoj srpskim stanovništvom. Od 4. do 10. januara 1942. godine pobijeno je samo u Čurugu 845 duša na najgroznejše načine; u Žablju u isto vreme, pored ostalih, pobijena je sva inteligencija /tri sveštenika, tri lekara, dva advokata, javni beležnik, mnogo činovnika, trgovaca i zanatlija, i svi su pobacani u Tisu i Jegričku/. Redaju se zatim druga mesta: Đurđevo sa 206 pobijenih lica /od kojih 185 Srba i Slovena/, Gospodinci sa 77 pobijenih lica, Titel – sa 52 pobijenih stanovnika, Lok /sa preko 50 žrtava/, Gardinovci, Šajkaš, Vilovo /sa 64 žrtve/, Mošorin /gde su ubili protu Svet. Vlaškalića i mnoge druge: 179 ljudi, od kojih 9 iznad 70 godina, 2 iznad 80, 8-ro dece ispod 6 godina i 7-ro dece između 5 i 10 godina/. Ali se mađarski bes najviše okomio na Novi Sad, posle velikog i skustva u drugim mestima. Od 22. januara nastaje prava klanica. Kao obično, skupljaju velike aglomeracije sveta, golorukog i potištenog, insceniraju pronaalaženje srpskih pušaka i bombi, i počinju da vrše pojedinačna i masovna ubistva, [u] gomilama po 50-60 ljudi, ne gledajući da li su starci, žene ili deca; pokupe takve gomile sveta, povedu ih prema Dunavu, ospu paljbu i poubijaju kao stoku; isto to 23. januara u Strandu; isto to i na srpskom groblju, gde pobijaju oko 250 ljudi, strašno ih unakazuju i da grobar i njezina porodica ne bi pričali o tome, ubijaju i celu porodicu grobarevu /i grobara Vlakurinu/ i nepoznate gošće koje su se kod njih zadesile; isto na trkalištu NAK, samo sa tom razlikom što su tu naterali svet da trči, pa su ubijali ljude u trku kao zecove i zatim na njih nasrtali da ih popljačkaju. To su produžili u Srbobranu i St. Bečeju, u kojem su pobili Srbe i Jevreje 203 a među njima su ubili i dva ugledna advokata vilama i lopatama, a nad desetoricom omladinaca izvršili su smrtnu kaznu na najsvirepiji način. To je bilo od 25. do 29. januara 1942. godine. Tako su Mađari postali zaista najveći „pljačkaši i lešinari“ našeg naroda od kako znamo za muke i patnje.

3. Prinudna regrutacija.

Kako [iako] na to nije imao prava, mađarski je okupator pripojio definitivno Mađarskoj Bačku i Baranju 16. decembra 1941. godine. Ali on je počeo vršiti zločine prinudnog regrutovanja stanovništva i pre toga vremena. Već jula 1941. godine pozvane su godine 1920-22. i daci obveznici od 1915-1919 – maja 1942. godine pozivani su i drugi stanovnici radi preobuke. Februara, marta, jun, septembra i oktobra 1943. godine izvršena je na-

silna regrutacija i mobiizacija, a januara, maja, juna, avgusta i septembra 1944. godine to je produženo.

Mnogi su pozivani /oni „sumnjivi“/ ličnim pismima po oceni opštinskih beležnika, čega je bivalo sve više, i traženo je da polože zakletvu fašističkoj Mađarskoj, što se sve protivilo najosnovnijim propisima Haške konvencije od 1907. godine.

1. maja 1944. godine pozvali su same Srbe između 45 i 62 godina i poslali jedne na front u Italiju i drugde. Mladiće – Srbe od 17-20 godina pokupili su po selima i poslali na aerodrome koji su bombardovani, na istočni front i drugde. Na istočnom frontu dešavalo se da od 120 Srba u četi ostanе svega 20 itd... Naravno, ishrana, stanovanje i sve druge prilike bile su takve da je već zbog njih veliki deo ovog sveta pomro.

4. Logori.

Kroz njih su prošle desetine hiljada našega naroda i u njemu je veliki procenat njih ostavio kosti. Uslovi života bili su skroz nehigijenski, a postupanje zlikovačko. U mnogim logorima je veći deo uhapšenih i dobijao bolestine, i naročito tuberkolozu. Bilo je privremenih i stalnih logora. Da navedemo glavnije: logor na pustari *Vizić* u blizini N. Sada /sa 1.600 duša od kojih 300 dece/, u *St. Bečeju*, u Vrbasu u „*Svilari*“, /izvršio sahranu 450 leševa Srba/, u *Bačkoj Palanci* /po denuncijacijama Nemaca; sa vrlo nečovečnim režimom i velikim brojem samoubistava/, u Subotici /u više domova; kroz njih prošlo oko 5.000 hapšenika/, u Baji /u vrlo rđavim barakama/, na *Novosadskom aerodromu* /kroz njih je prošlo 11.000 ljudi/, u *Deronjama, Senti, Oxacima, Titelu, St. Kawiži, Apatinskom Somboru, Kneževim Vinogradima* /svugde mučenje hapšenika/, u Barču, u V. Kanjiži /sa teškim prinudnim radovima i stresnim postupanjem/, u Šarvaru /sa 8.500 Srba; pomrlo 600 lica; 440 tuberkolozne dece poslane u bolnice od kojih u logoru, samo u jednoj bolnici, umrlo 40; još 1945 g. Nemci odvukli u Nemačku 650 ljudi/, u Bačkoj Topoli /1944. preuzeo komandu Gestapo i sve hapšenike pred oslobođenje odveo u Mađarsku i Nemačku/ itd.

5. – Prinudan rad.

Slali su, naročito, Srbe, a zatim i ostale Slovene i Jevreje /bez obzira na godine starosti/, na različne frontove: da postavljaju bodljikavu žicu, da čiste minska polja, da utovaruju i istovaraju ratni materijal, da vrše popravke vojnih aerodroma i porušenih pruga, da vade rude pod vrlo nehumanim uslovima /po 12 časova bez hrane/, da čiste ruševine, da rade u pirinčanim poljima itd. Često se vraćalo sa takvih radova /naročito u ničijoj zemlji/ od 180 ljudi svega 8! I to sve je praćeno tučom, vešalima, batinanjem i udarcima pijucima; bez odela i rublja, a još i sa duhovnim mučenjima grube mađarske soldateske.

6. – Prisilno iseljavanje.

Svi kolonisti Srbi i svi drugi koji su se u Bačkoj i Baranji naselili posle 1918. godine bili su grubo iseljeni, bez obzira na uzrast kolonista, prilike u kojima su se nalazili i sve ostalo. Tom su prilikom mučeni, i fizički i psihički, i u velikom broju pobijeni; dešavalo se da su živim ljudima mađarski krvoloci sekli deo po deo tela. Tako su iseljene kolonije u *Stepanovićevu* /sa 3.000 duša, od kojih danas imamo samo 1.600/, *Sirigu* /sa 1.450 duša, od kojih je stradalo 450/, *Starom Đurđevu* /sa 900 duša/, *Veterniku* /sa 500 duša, od kojih 25 slepih, porodica – invalida/, *Vojvodi Mišiću* /sa 90/, *Tankosićevu* /sa 180/, *Titelu* /odakle je, pored 55 porodica kolonista proterano i 1.000 domorodaca/, *Loku* /sa 300 duša/, *Mošorin* /sa 50 duša/, *Gardinovci* /sa 200 duša/, *Šajkaškom Sv. Ivanu* /sa 121 duša/, *Dowem Kovilju* /sa 137/, *Gornjem Kovilju* /sa 167 duša/, *Vilovo* /sa masovnim iseljavanjem/, *Kaću* /tako isto/, *Miloševu* /sa 420 d./, *Bačkom Petrovom Selu* /sa 258 duša, od kojih izgubljeno 56 ljudi/, *N. Crvenki* /sa 1.340/, *Radivojevićevu* /sa 905 duša, od kojih izgubljeno 144/, *Hadžićevo* /sa 1.500 duša/, *Bačkom Sokolcu* /sa 800 duša/, *Tomislavcima* /sa 300 duša/, *G. Rogatici* /sa 700 duša/ i *Srednjim Salašima* /sa 240 duša/, *Karkaturu* /sa 84 kuće, nestalo 62 ljudi/, *Horgošu* /sa 318 od kojih mnogo pobijenih/, *Vasiljeviću* /sa 1.400/, *M. Đala* /sa 96/, *St. Kanjiži* /sa 150 duša/, *Martonošu* /sa 88 duša od kojih mnogo likvidiranih/, *Vojvodi Zimonjiću* /sa 123 duša, od kojih mnogo poklanih/, *Velebitu* /sa 904 d./, *Uzunovićevu* /sa 156 d., od kojih izgubljeno 20/, *Senti* /sa 1.751, od kojih pobijeno 67/, *Gorwem Bregu* /sa 67 duša/, *Bačkom Dušanovcu* /sa 550 d./, *Svetičevu* /sa 360, od kojih izgubljeno 34/, *Njeguševu* /sa 179/, *Molu* /sa 300 duša, od kojih mnogi strašno mučeni i ubijeni, na putu umrlo 50 duša/, *Hajdukovu* /sa 516 ljudi, od kojih pobijeno 38 lj./, *Masarikovu* /sa 320 duša, od kojih 11 pobijeno/, *Naumovićevu* /sa 31 duša/, *M. Beogradu* /sa 320 duša, od kojih pomrlo 40 lj./, *Kočićevu* /sa 170 duša, od kojih 50 pomrlo, a vratilo se 12 osoba/, *Karadorđevu* /sa 1.600 duša, danas broji 992 čl./, *Rastini* /sa potpunim raseljavanjem/, *Bajmočkoj Rati* /sa 1.400, od kojih 26 streljano/, *Aleksi Šantiću* /sa 500 duša/, od kojih pomrlo 30/, *Somborskem Naselju* /sa 14 porodica/, [nečitko] *Alapar-Vajski* /sa 255 d./, *Bođanskom Ritu* /sa 150 duša, od kojih [je] pobijeno 18/, *Tomićevu* /sa 500 duša/.

[potpis] A. Belić

РЕЗИМЕ

Među okupatorima Краљевине Југославије 1941. године, поред нацистичке Немачке, фашистичке Италије и царистичке Бугарске, била је и Хортијева Мађарска. Током окупације и касније, армије ових земаља, као и снаге НДХ, починиле су бројне масовне злочине против цивилног становништва, нарочито Срба и Јевреја, а у НДХ и Рома. Многи југосло-

венски Немци (фолксдојчери) и Мађари на подручју Војводине учествовали су у вршењу ових злочина. Због тога је у оквиру Народноослободилачког покрета (НОП) Југославије, предвођеног Јосипом Брозом Титом и КПЈ, донета одлука – на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. године – да ће сви починиоци злочина бити кажњени, а фолксдојчери сносити и колективну одговорност, која подразумева одузимање имовине и претеривање из земље. Сличан став заузиман је пред крај рата и према Мађарима из Војводине, нарочито онима из Бачке и Барање, иако не из истих разлога. О томе сведоче и планови о потпуном или делимичном уклањању Мађара као нелојалне мањине из Војводине или пограничног подручја према Мађарској, које су израдили Васа Чубриловић и Сретен Вукосављевић. Чубриловићев план настао је новембра 1944. године, а Вукосављевићев септембра 1945. године.

У раду се доноси препис једног документа из 1945. године, потписаног са „А. Белић“, у коме се наводе масовни злочини хортијевске Мађарске и домаћих Мађара који су почињени током Другог светског рата на подручју Војводине, на основу чега се тражи потпуно исељење Мађара из Југославије, надокнада ратне штете и исправљање југословенско-мађарске границе у сектору Печуја, Баје и Сегедина. Документ под насловом „Мађарски злочини“, који је вероватно настао пре елабората на исту тему Сртена Вукосављевића, а после сличног документа Васе Чубриловића, посматра се у контексту ратних и послератних југословенско-мађарских односа. Он сведочи о постојању озбиљних планова у оквиру НОП-а Југославије да се према домаћим Мађарима поступи као и према домаћим Немцима (фолксдојчерима), од чега се одустало већ током Војне управе за Банат, Бачку и Барању, а дефинитивно после састанка Маћаша Ракошија и Јосипа Броза Тита, почетком 1945. године, вероватно по налогу Ј. В. Сталјина.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Музеј Војводине, *Збирка историјских докумената* (елаборати Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини)

Документ „Madarski zločini“, у поседу аутора

Голубовић, Звонимир, *Racija u jugnoj Bačkoj 1942. godine*, Историјски музеј Војводине, Нови Сад 1992

Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1996

Kasaš, Aleksandar, *Stenografski zapisnici sa sudenja glavnoodgovornima za raciju i južnoj Bačkoj 1942. godine*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2008

Касаш, Александар, Протокол о изручењу ратних злочинаца између Демократске Федеративне Југославије и Мађарске, из новембра 1945. године,

Истраживања, бр. 22/2011. стр. 431–439

Лопчић, Ђорђе, *Мађарски ратни злочини. Пресуде југословенских судова*,
Музеј жртава геноцида, Београд 2010

Мирнић, Јосип, *Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи*, Матица
српска, Зборник за друштвене науке, бр. 35/1963, стр. 5–62

Његован, Драго (прир.), *Рација, III група масовних злочина*, Прометеј и Мало
историјско друштво, Нови Сад 2009

Његован Драго, Један мање познати извештај о „Рацији“ у јужној Бачкој 1942.
године, *Рад Музеја Војводине* (ISSN 1450–6696), Нови Сад, 51/2009, стр.
279–294

Његован, Драго (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини
против Јевреја*, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад 2011

Његован, Драго (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини.
И група масовних злочина. Улазак мађарске војске у Бачку и Барању
1941. године*, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад 2011

Šajti, Enike A., *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Forum, Novi Sad 2010

ПРИЛОЗИ МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈИ ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

**АТОРСКИ ТИМ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ ГРАДА БЕОГРАДА**

Текст: Александра Фулгоси, дипл. инж. арх.; Ненад Жарковић, историчар; Нада Живковић, етнолог; Биљана Мишић, историчар уметности; Снежана Неговановић, дипл. сним. слике; Зоран Туцић, дипл. инж. арх.; мр Александра Ристановић, вајар

Фотографија: Снежана Неговановић, дипл. сним. слике; Радојко Обрадовић, грађ. Техничар; Александра Фулгоси, дипл. инж. арх.; мр Александра Ристановић, вајар

Техничка подршка: Оливера Милић, арх. техничар

**ЕЛАБОРАТ О МЕСТИМА СТРАДАЊА ЖРТАВА
ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА БЕОГРАДА
И ПРЕДУЗЕТИ КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ
РАДОВИ НА СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈИМА**

УВОД

У оквиру делатности Завода за заштиту споменика културе града Београда, током више од пола века постојања, стручњаци су значајну пажњу посветили прикупљању, изучавању грађе и конзерваторско-рестаураторским радовима на спомен-обележјима невиним жртвама Другог светског рата.

Настанак елабората „Места страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда“ (2008. године) уследио је након иницијативе Секретаријата за културу града Београда да се Спомен-обележје Топовске шупе утврди за културно добро.

Већ првим увидом у документацију којом располаже Завод за заштиту споменика културе града Београда, ова генерација конзерватора се суочила са чињеницом да су наше колеге сачиниле елаборат „Топовске шупе“ у оквиру истраживања „Знаменита места на подручју општине Вождовац“ још почетком осамдесетих година прошлог века. Ово истраживање садржи највећи део докуменатата неопходних за покретање процедуре утврђивања, али нема података да је то и учињено. Није могуће утврдити ни разлоге зашто Топовске шупе тада нису проглашене за културно добро.

Стручни тим који је био ангажован на изради Елабората за утврђивање Пролазног логора Топовске шупе за културно добро током свог рада је исказао велико интересовање за ову тематику, што је и био повод проширења истраживања и утврђивања стања осталих стратишта, као и обележја страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда.

Истраживањем нису обухваћена само културна добра и добра под претходном заштитом (што је, у складу са Законом о културним добрима – „Сл. гласник РС“ 71/94, у надлежности нашег Завода), већ је направљен одабир од 29 споменика, спомен-обележја и места страдања жртава фашистичког терора, уз конкретне предлоге унапређења њиховог стања.

Великим залагањем и средствима Сектора за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике Републике Србије, средствима од продаје доплатне поштанске марке „Београд 1944-2009“, средствима Секретаријата за културу града Београда, као и од донације међународне организације The Task Force for International Co-operation on Holocaust Education, Remembrance and Research, у периоду од 2008. до почетка 2012. године на одређеном броју спомен-обележја су изведени конзерваторско-рестаураторски радови.

МЕСТА СТРАДАЊА ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА БЕОГРАДА¹

БЕОГРАД – ЗАТВОР – ЛОГОР – СТРАТИШТЕ

Нападом Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године, отпочео је ратни сукоб до тада невиђених размера и жестине; вођен је свуда и свим средствима, тако да су га историчари с правом назвали „тотални рат“. Ратом су биле обухваћене готово све земље света. Фронт се налазио практично свуда, јер је сукоб настављен и борбом у покретима отпора и у револуционарним ратовима. Свом жестином, рат је захватио и цивилно становништво, а нацистичко-фашистички системи потпуно су га дехуманизовали масовном и колективном репресијом, као и стварањем мрежа логора – „индустрија смрти“.

Рат је од стране осовинских сила (Немачка, Италија, Јапан) вођен у толикој мери безобзирно да су практично кршене све до тада важеће норме међународног права, а злочини које су починиле били су таквог обима и карактера да је за њих било нужно створити нове одредбе међународног јавног права. Установљена су и кодификована кривична дела

¹ Елаборат *Места страдања жртава фашистичког терора на подручју грађа Београда* настало је априла 2008. године, као резултат истраживања стручњака Завода за заштиту споменика културе града Београда. Овде наводимо само избор из целокупног Елабората.

(злочини против мира, злочини против човечности и ратни злочини) за које је по завршетку рата суђено већем броју злочинаца и злочиначким организацијама окривљеним за патње и смрт милиона људи.

Систем принуде створен у Трећем рајху, после Немачких освајања, проширио се на велики део Европе; досегаје је огромне размере и до-нео патње и смрт милионима људи. То је омогућено веома усавршеном технологијом убијања, која је до пуног изражала дошла у немачким концентрационим логорима.

Једно од жалосних обележја XX века – века неслуђеног напретка, али и века до тада невиђеног масовног терора и злочина – сигурно су и концентрациони логори. Примери интернирања одређених категорија људи или припадника одређених етничких или националних група, и то без суђења или са формалним пресудама, одвођења на место са посебним режимом, могу се наћи од антике, Наполеоновог доба, шпанско-кубanskog, бурског, а нарочито од Првог светског рата – већ тада може да се говори о одређеном систему. Концентрациони логори, ипак, посебна су историјска појава. Они су свој најразвијенији облик добили у међуратном периоду, нарочито у време Другог светског рата. Завршетак рата није, нажалост, означио и крај овог оличења екстремне дехуманизације.²

Концентрациони логори служили су за изоловање, за брже и спорије уништавање стварних и потенцијалних политичких противника, као и поједињих расних и националних скупина. Иако су идеолошки мотиви били примарни, бесплатна радна снага заточеника имала је велики привредни значај. Логораши су коришћени за рад док су били за то

² Војин Димитријевић, огледи о људским правима и државном терору, Београд, 1985. године.

способни, а чим би постали неспособни за рад, уништавани су, без обзира на узраст. Концентрациони логори оличавају терор дефинисан као „коришћење страха ради владања“ и служили су како за терор уништавања (геноцидни терор), усмерен на потпуну ликвидацију других националних, верских и етничких група, тако и за терор као начин владања, усмерен према противницима у сопственом народу.

У Немачкој под националсоцијалистичким режимом, већ марта 1933. године, непосредно по доласку Хитлера на чело владе, отворен је први концентрациони логор – Дахау крај Минхена. Уследило је стварање целог низа концентрационих логора, нарочито после немачког освајања великог дела Европе. Под управом и контролом нацистичке елите СС, немачки концентрациони логори су постали појам мучења, патњи и масовне смрти. И поред тога што су према тежини услова имали три различита степена (радни логори, логори са пооштреним условима и логори смрти или уништења), разлика међу њима се убрзо губи и сви постају „млинови за кости“.

Мрежа немачких логора постепено се шири: до почетка рата 1939. године постојала су три велика и 25 мањих, до 1942. године број је нарастао на 16 великих и 50 мањих, а до пролећа 1945. године изграђено је 20 великих и 65 мањих концентрационих логора. Ако се урачунају и њихови подручни логори, експозитуре и команде у Немачкој и од ње окупираним земљама, тај број се, према разним ауторима, креће од 500 до 800.

На истоку Европе је требало створити нови „животни простор“ уништавањем „инфериорних“ народа и раса, пре свега Јевреја и Словена, тако да су готово сви концентрациони логори створени на овом простору спадали у групу логора уништења (*Vernichtungslager*): Аушвиц, Треблинка, Мајданек и други.

Просечно је у немачким концентрационим логорима било по милион људи, а кроз њих је прошло осам до десет милиона, мада се процене крећу и до 12 милиона људи. Од тог броја је око седам милиона убијено или умрло.

Концентрациони логори су током Другог светског рата представљали симбол нацистичког идеолошког, расног и политичког геноцида и великонемачког државног терора. Слике глади, гасних комора, крематоријума, масовних егзекуција, живих лешева као последица „научних“ експеримената, биле су стварност у којој су живели и умирали милиони Европљана. Понижени, у болу и ужасу, били су лишени елементарног статуса људског бића и сведени на појаву, број, статистички податак, у најбољем случају на полуживотињску радну снагу, корисну и потребну само до границе физичких моћи. У ову слику колективне патње је од 1941. до 1944. године било укључено и становништво Србије и Београда, преко читавог система логора, затвора и стратишта.³

³ Милан Колњанин, Немачки логор на београдском Сајмишту 1941–1944, Београд 1992. године.

Аушвиц

Матхаузен

Поред два затвора Гестапоа, у зградама Ратничког дома и Окружног суда (Булевар Краља Александра бр. 5), полиција српске владе је користила и затворске просторије на Обилићевом венцу бр. 6, у Ђушиној улици (део данашњег Рударско-геолошког факултета), Главњачи (у Симиној улици), на Ади Циганлиji и притвореничког одељења Опште државне болнице.

Логори у „Топовским шупама“ на Ауто-команди, „Сајмиште“ на левој обали Саве при ушћу у Дунав, касарна 18. пешадијског пука на Бањици и „Милишића циглана“ на Звездари, на сасвим посебан начин су обележили судбину Београда. Била је то једина престоница у окупиранијој Европи на чијем су урбаном тлу формирани концентрациони логори.

Стрељање заточеника из логора и затвора у Београду вршено је до краја 1943. године на предратном војном полигону у селу Јајинци. Поједине, веће или мање групе логораша вођене су на стрељање ван Београда. Позната су погубљења у Скели код Обреновца, Малом Пожарев-

Стрељање у Јајинцима

цу, Раљи, Дражевцу, Вранићу, Младеновцу, Сопоту, Болечу, Грабовцу, Јабуци код Панчева. Појединачне егзекуције су вршene и у самим затворима и логорима, на грудобрану и вешалима. Јеврејске породице и појединци су убијани у специјалном возилу, покретној гасној комори. Тела жртава су транспортувана до Јајинаца и тамо полагана у масовне гробнице.

По одлуци окупационе власти, у зиму 1943/1944. године је отпочело откопавање и спаљивање жртава у Јајинцима, чиме су уклоњени физички трагови овог стратишта. Од тада су стрељања настављена у самом граду, на Централном гробљу (Маринкова бара) и Јеврејском гробљу.

Пред рат, Београд са Земуном је имао око 320.000 становника. У 1944. години, за време ослобођења, било је око 270.000 становника. Међутим, треба имати у виду да је добар део грађана побегао из Београда у унутрашњост Србије, као и да је у град дошло око 50.000 избеглица. Истраживачи ове проблематике говоре о губитку 100.000 Београђана, тј. једне трећине становништва главног града. Историчар и добар познавалац ове проблематике др Венцеслав Глишић, након опсежног истраживања, сматра да број Београђана страдалих у Другом светском рату не прелази број од 50.000. Нажалост, број убијених и умрлих у затворима и логорима Београда никада неће бити коначно утврђен.⁴

⁴ Венцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944, Београд 1970. године.

ПРЕГЛЕД АКТИВНОСТИ НА ВРЕДНОВАЊУ И ЗАШТИТИ МЕСТА СТРАДАЊА ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ ГРАДА БЕОГРАДА

Заштита места страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда представља област заштите чија историја почиње и пре оснивања Завода за заштиту споменика културе града Београда 1960. године. До тог времена, заштита јавних споменика и спомен-обележја била је у надлежности Уметничког музеја у Београду, а потом Републиковог завода за заштиту и научно проучавање споменика СР Србије. У првим деценијама рада, Завод је у великој мери посвећивао пажњу евидентирању и документовању објекта и простора – меморијала догађаја из Другог светског рата, а међу првим активностима био је рад на дефинисању бројног стања, врсте и локације споменика и спомен-обележја.

Један од кључних разлога динамичне активности службе заштите у овој области у најранијим годинама њеног деловања могао би се тражити у идеолошким захтевима за глорификацијом и инструментализацијом револуционарних и ослободилачких тековина након Другог светског рата, чији су упечатљив израз представљала управо стратишта, места мучења и егзекуције ратних заробљеника. О томе сведочи и публиковање каталога „Јавни споменици на подручју града Београда“ 1962. године, којим је, у оквиру историјског прегледа и каталога споменика, обухваћен и значајан број споменика из категорије спомен-обележја страдања у рату.⁵

Укупна делатност службе заштите се обавља кроз истраживање, проучавање, документовање непокретних културних добара и добара која уживају претходну заштиту, као и кроз израду студија, елабората техничке заштите (израда пројекта реконструкције, ревитализације, санације и сл.), учествовање у изради регулационих планова и планова уређења итд. Евидентирање, документовање и валоризовање места страдања одвија се, у складу са одредбама Закона о културним добрима,⁶ у оквиру заштите знаменитих места, као посебне врсте културних добара. Према Закону, ова врста непокретних културних добара обухвата „просторе везане за догађаје од посебног значаја за историју, (...) спомен-грбове или гробља и друга спомен-обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморије) ...“ У досадашњој пракси, евидентирање места страдања одвијало се интегрално са проучавањем свих споменика и меморијала везаних за народнослободилачку борбу, као што су места на којима су се одиграли важни догађаји из ослободилачког рата, места и објекти везани за биографије личности народних хероја и сл. У том смислу, места страдања нису третирана као добра са посебним симболичним, хуманистичким и емотивним значењем.

⁵ Антица Павловић, Јавни споменици на подручју града Београда, Београд 1962.

⁶ „Службени гласник РС“ број 71/94

Закључком Скупштине града из 1972. године,⁷ Заводу је дата надлежност не само да евидентира, проучава и валоризује јавне споменике, већ и да спроводи техничку заштиту, као и да активно учествује у одређивању места за подизање спомен-обележја, у сарадњи са Комисијом за давање назива улица и тргова и постављање споменика. Међутим, због недовољног броја запослених стручњака у овој области, Завод није био у могућности да на адекватан начин прати промену стања и угрожености спомен-обележја, тако да су послови који су се односили на конкретну техничку заштиту и конзерваторске радове имали само повремен карактер. Основни разлог дисконтинуитета и несистематске бриге и односа према местима страдања у ранијим периодима могли бисмо најпре тражити у недовољној издиференцираности надлежности, о чему сведоче и одредбе поменутог документа. Тако Одлуком о подизању и одржавању споменика и скулптуралних дела на територији града Београда,⁸ и одредбама ове одлуке о Одржавању споменика, спомен-плоча и скулптуралних дела, дефинисана је подела надлежности између Установа заштите и градских општина.⁹

Главна активност на утврђивању поменутих споменика за непокретна културна добра спроведена је у периоду од 1983. до 1994. године. До данас је законом заштићено осам непокретних културних добара, за чију је валоризацију главни критеријум била чињеница да представљају места сећања на страдања становништва током Другог светског рата. Статус културног добра уживају: Споменик стрељаним таоцима у Скели,¹⁰ општина Обреновац; Спомен-гробље на Бежанијској коси,¹¹ Старо сајмиште – логор Гестапа¹² и Јеврејско гробље на Лединама,¹³ општи-

⁷ Закључак Скупштине града број 6-1583/72-10-04.⁸ „Службени лист града Београда“ број 3/00.

⁹ Члан 21. Одлуке о подизању и одржавању споменика и скулптуралних дела на територији града Београда („Службени лист града Београда“ број 3/00).

¹⁰ Споменик стрељаним таоцима у Скели подигнут је новембра 1951. године на месту на којем је 15. августа 1941. стрељано 56 талаца доведених из Бањичког логора, а село Скела је спаљено. Споменик је изведен према замисли вајара Божидара Обрадовића. Утврђен је за културно добро 1987. године.

¹¹ Спомен-гробље на Бежанијској коси је место на којем је окупатор у Другом светском рату у 70 масовних гробница покопао 8.000 жртава стрељаних на лицу места или умрлих у логорима. Спомен-обележје је постављено 7. јула 1951. године. Спомен-гробље на Бежанијској коси утврђено је за културно добро 1992.

¹² Старо сајмиште представља најмасовније мучилиште и место страдања Срба, Јевреја и Рома током Другог светског рата у Београду. Основао га је Гестапо 8. децембра 1941. године под називом „Јуденлагер“. За смештај логора су употребљени објекти бившег Сајма. Затвореници су мучени и убијани и у самом логору, а велики број је одведен на принудни рад. После ликвидације Јевреја, имао је називе: „Партизанен лагер“, „Дугал 172“, „Скупни логор Сајмиште“. Утврђено је за културно добро 1987. Завод је у 2010. години израдио Информацију о споменику културе Старо сајмиште – логор Гестапа, са циљем идентификације проблема и дефинисања стања и будуће намене споменичког комплекса.

¹³ Јеврејско гробље на Лединама једно је од првих стратишта Јевреја на подручју окупiranог Београда у Другом светском рату. На овом месту су Немци крајем септембра

на Нови Београд; Бањички логор,¹⁴ општина Вождовац; Гробље ослободилаца Београда,¹⁵ општина Палилула и Спомен парк Јајинци,¹⁶ општина Раковица и Споменик и спомен-костурница у Ритопеку,¹⁷ општина Гроцка. Једино је Ново гробље у Београду категорисано као културно добро од великог значаја (утврђено 1983, категорисано 1987). У оквиру комплекса Новог гробља се налазе Аустроугарско, Француско, Руско, Бугарско, Италијанско и Британско ратничко гробље, Костурница бранилаца Београда,¹⁸ као и низ меморијала страдалим ратницима и становништву Београда током периода 1941-1944. Поред основне документације која се чува у оквиру досијеа културног добра, у Заводу је израђен значајан број елaborата конзерваторских услова и пројеката техничке документације за поменута утврђена културна добра.

Посебну групу културних добара представљају споменици културе у чијем се саставу налазе и спомен-обележја жртвама фашистичког терора. У ову групу споменика културе, за коју је кључни елемент валоризације био архитектонски и историјски значај објекта, спадају четири културна добра: Крст страдалима у Другом светском рату, који се налази у порти Вазнесенске цркве (утврђена за споменик културе 1967); Спо-

1941. године стрељали и закопали групу од 240 Јевреја и мањи број Рома. Место злочина је обележено спомен-плочом постављеном 1946. године. Јеврејско гробље на Лединама је утврђено за културно добро 1992. године.

¹⁴ У Бањичком логору, формираном у комплексу старе касарне 18. пешадијског пукка, у времену од 9. јула 1941. до 3. октобра 1944. године ликвидирано је око 4.200 заточеника, Срба, Јевреја и Рома. Стрељање је вршено систематски, у логору и у Јајинцима. Испред зграде логора је 1969. године постављено спомен-обележје, рад Николе Коле Милуновића. Бањички логор је утврђен за културно добро 1984. године.

¹⁵ Гробље ослободилаца Београда је први меморијални комплекс уређен у Београду после Другог светског рата. Реализовано је 20. октобра 1954. године, према замисли архитекта Бранка Бона и пројекту инжењера хортикултуре Александра Крстића. На њему је сахрањено преко 2.000 бораца (721 црвеноармејац и 1.391 борац Југословенске народне армије) палих у борбама за ослобођење Београда. Рельефи на монументалној улазној капији дело су вајара Радете Станковића. Фигуру црвеноармејца у комплексу израдио је вајар Антун Августинчић. Гробље ослободилаца Београда је утврђено за културно добро 1987.

¹⁶ Стрелиште у Јајинцима, војни објекат изграђен 1935-1941. године, немачка окупационија команда је претворила у место за масовну ликвидацију затвореника из логора Бањица, Топовске шупе, Сајмиште и београдских затвора. У периоду од јула 1941. до новембра 1943. године, убијено је преко 68.000 људи. Желећи да уклони трагове злочина, Гестапо је од 8. новембра 1943. до 2. априла 1944. вршио ексхумацију и спаљивање лешева. Стрелиште у Јајинцима, током рата претворено у стратиште невиног становништва, после рата је уређено као спомен-парк. Споменик на улазу у стрелиште, рад вајара Стевана Боднарова и архитекта Леона Кабиља, постављен је 7. јула 1951. године. Спомен-парк Јајинци је утврђен за културно добро 1986. године.

¹⁷ Споменик са костурницом палим црвеноармејцима и борцима народноослободилачке војске у биткама за Београд подигнут је у Ритопеку 1946. године. Пројекат споменика израдио је архитект Момчило Белобрк, а рельефе архитект Бранко Крстић. Споменик и спомен-костурница у Ритопеку су утврђени за културно добро 1987. године.

¹⁸ Костурница бранилаца Београда, рад руског архитекта Романа Верховскоја и вајара Живојина Лукића из 1934. године, осим што се налази у оквиру споменика културе „Ново гробље“, евидентирана је и као добро које ужива претходну заштиту.

мен-плоча страдалима у затвору Гестапоа, која се налази на згради Пензионог фонда (споменик културе, 2007); Спомен-плоча на згради Ратничког дома (споменик културе, 1984); Спомен-плоча палим жртвама села Вранића у цркви Св. Илије у Вранићу (добро под претходном заштитом, налази се на парцели Цркве брвнаре која има статус утврђеног културног добра, споменик културе од великог значаја, 1979).

У периоду од 1960. године до краја осамдесетих, у Заводу је формирана обимна документација о споменицима везаним за догађаје из Другог светског рата, која поред историјских истраживања, обилазака терена и евидентирања, фотодокументације, обухвата техничке описе и извештаје о стању споменика и објеката. Обимност прикупљене документације указује да су својевремено урађени сви припремни радови за утврђивање извесног броја културних добара из ове категорије.¹⁹ Међутим, такве иницијативе нису у потпуности реализоване. У плановима рада Завода за период након 1981. године могу се пронаћи спискови јавних споменика и спомен-обележја за које је планирано утврђивање за културно добро. У овој групи се налази Пролазни логор „Топовске шупе“ у Београду²⁰ и Костурница и споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора у Обреновцу. Иако је за поменуте споменике прикупљена детаљна документација, као и за низ евидентираних спомен-обележја, до данас није дошло до промене њиховог статуса.

На основу свега наведеног, могао би се извући закључак да је у првим годинама рада Завода, па све до осамдесетих година прошлог века, приоритет стављен на прикупљање документације о спомен-обележјима. Један од разлога изостајања активности на законској заштити ове врсте споменичког фонда у поменутом периоду могли бисмо тражити у недовољној временској дистанци од догађаја којима су ови меморијали посвећени, али и у ставу да су оваква обележја укључена у обележавање великих јубилеја и самим тим су уживала посебну бригу друштва. С друге стране, раздобље од 1994. године до данас, услед промене политичке климе и генералног односа друштва према наслеђу из ратног раздобља, такође се може охарактерисати као период недовољне иницијативе за утврђивање културних добара из ове категорије.

Последњих година, Завод је био укључен или је сам покретао бројне активности које су у фокус поново стављале вредновање и очување споменичког фонда из ратних периода. Осим у изради регулационих плавова за просторе којим су обухваћена места страдања, учествовао је и у

¹⁹ Обим документације неопходне за припрему акта о утврђивању непокретних културних добара прописан је одредбама Закона о културним добрима („Службени гласник РС“ број 71/94) и Правилником о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима („Службени гласник РС“ број 30/95 и 37/95).

²⁰ Предлог одлуке о утврђивању и пратећи елаборат са неопходном документацијом за Пролазни логор „Топовске шупе“ израђени јсу ош 1979. године. Од тада до данас, није дошло до промене статуса овог добра под претходном заштитом.

разним иницијативама и трибинама које су се односиле на решавање специфичних проблема одржавања, угрожености, бесправне градње и будућих намена културних добара из ове категорије. Током 2005. и 2006. године, Завод је учествовао у програму Министарства за рад и социјална питања на изради инвентарне листе спомен-обележја из ослободилачких ратова, којом су обухваћена и сва добра евидентирана као места страдања. Завод је имао свог представника на стручном скупу о проблемима везаним за будућност Старог сајмишта. Ставови изнети на овом стручном скупу дефинисани су још 2004. године, поводом иницијативе удружења Меморијал Сајмишта. Стручни сарадници Завода учествовали су и на међународним научним симпозијумима „Простори памћења: архитектура, баштина, уметност“ и „Сећање града: Политике и праксе укључивања и очувања сећања у развоју града“, одржаним у Београду током 2011. године.²¹

СТАЊЕ СПОМЕНИКА И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА

У периоду од 26. фебруара до 12. марта 2008. године, стручна екипа Завода обишла је 29 споменика, спомен-облажја и места страдања жртава фашистичког терора. На територији града Београда налази се преко 300 спомен-обележја подигнутих након Другог светског рата. Циљ овог истраживања је увид у њихово стање, пре свега места страдања недужног становништва, таоца окупационог режима.

Опште стање на терену само потврђује почетну претпоставку да су спомен-обележја, како у граду тако и у приградским општинама, углавном запуштена, а брига о њиховом одржавању и уређењу препуштена иницијативи појединача и локалних институција.

Масовно обележавање места догађаја из Другог светског рата почело је 1951-1955. године, поводом обележавања јубилеја устанка и победе над фашизмом. Као по већ задатом и утврђеном обрасцу, подизани су споменици и спомен-обележја у готово свим селима и насељима општине града Београда. По правилу, споменици се подижу палим борцима из тог места, а истовремено и жртвама фашистичког терора.

Током времена и променом политичке климе, споменичко наслеђе ове тематике очигледно губи свог јасног баштиника. Примери запуштености и небриге збуњују и брину. Уз оправдање „...не знамо ко је надлеђан“, споменици видно пуцају (Дражевац), нестручно се „освежавају“ (Скела, Мали Пожаревац), улазе у склоп спортског терена (Болеч), при-

²¹ Стручни скуп „Старо Београдско сајмиште 3+1, сајмиште, стратиште, уточиште“ одржан је у Народном музеју од 5. до 19. априла 2006. године. Међународни научни симпозијум „Простори памћења: архитектура, баштина, уметност“ одржан је од 12. до 15. априла 2011. године, а међународни симпозијум „Сећање града: Политике и праксе укључивања и очувања сећања у развоју града“ 12. и 13. септембра 2011. године у Београду.

лазне стазе претварају се у њиве (Раља), полигоне за графите (Бежанијско гробље) и депоније отпада (Ледине). Зграде МЗ, на којима се налазе спомен-плоче, постају кафане, продавнице (Дражевац). Спомен-дом у селу Вранић је „домаћин“ дискотеци и објекту брзе хране, а споменик испред дома запуштен, прљав и полуупан. Слика спомен-парка Јајинци, са поломљеним канделабрима, разрушеним стазама, покиданим и разнесеним електро-инсталацијама осветљења споменика, ретким посетиоцима намеће мноштво питања. Стане спомен-обележја и стратишта у урбаном делу града није ништа боље, ако изузмемо гробља (Јеврејско, Централно, Земунско), која се редовно и добро одржавају.

Чињеница да је Београд током Другог светског рата био једина европска престоница на чијем су урбанизму била формирана чак четири концентрациони логора (Топовске шупе, Старо сајмиште, Бањица и Милишића циглана), никога, нажалост, не обавезују на дужност и обавезу према невиним жртвама. Напротив, сукоби и интереси различитих лобија преbroјавају, сврставају и манипулишу жртвама и тиме потребу за јединственим спомен-обележјем одлажу за нека друга времена. Дуализам надлежности и концепција, нерешени имовински и станарски односи годинама коче коначно решење будуће намене споменичког комплекса „Старо сајмиште“. Данашње стање и комерцијално коришћење комплекса (огромним паноом на Спасићевом павиљону, туристичка агенција по зива грађане на егзотичне дестинације!!!) вређа и плаши.

Места патњи, бола и смрти – затвори, логори и стратишта – расута су по Београду. На мапи престонице нема обележеног места институције у којој је могуће информисати се и добити свеобухватну, тачну и јединствену слику о геноциду у Србији и Београду.

Музеј Бањичког логора, смештен у две подрумске, влажне просторије, са добром, истински класичном поставком, већ је годинама без посетилаца. Организоване и осмишљене посете музеју и местима масовних погубљења су очигледно прошлост. Одсуство јасне стратегије, снажног, модерног приступа и концепта овој проблематици маргинализује недужне жртве терора.

Проблеми са којима се данас сусрећемо су, нажалост, готово идентични са онима из 1972. године, када је рађено слично истраживање. Ни тада није било јасног позивања и прозивања одговорних на постојеће законске акте, који недвосмислено прецизирају надлежности у домену одржавања споменика. Подсећамо и цитирамо члан 21 одлуке о подизању и одржавању споменика и скулптуралних дела на територији града Београда: „споменици који су проглашени за културно добро одржавају се по програму заштите културних добара, а о одржавању споменика који није проглашен за културно добро, спомен-плоче или скулптуралног дела, стара се градска општина на чијој се територији налази споменик, спомен-плоча или скулптурално дело (“Службени лист града Београда“ број 3-121).“

Јавља се својеврсна манипулатација невиним жртвама. Са једне стра-

не имамо Српску православну цркву, која гради верске објекте у спомен жртвама у непосредној близини стратишта, пример – Спомен парк Јајинци. Са друге стране, подвођење свих страдалих под термин холокауст, који се односи на страдање јеврејског народа у Другом светском рату, није адекватно. Зато меморијали, као и будући меморијални комплекс на Старом сајмишту, који би требало што пре изградити, треба да буду спомен свим жртвама нацизма, без обзира на верску и националну припадност.

Поред жртава Другог светског рата, због неадекватног обележавања и одсуства озбиљнијег истраживања, забораву су препуштена и стратишта Балканских ратова и Првог светског рата, као и жртве комунистичког прогона.

Међутим, без обзира на разлоге, оправдане или неоправдане, неопходно је предузети све мере које намеће цивилизацијски однос према невиним жртвама. Потребно је, пре свега, стручну и ширу јавност упознати са стањем и понудити мере за санацију и уређење простора и спомен обележја. Нужно се намеће сарадња са градским структурама и другим институцијама на изради програма који би имали за циљ перманентну анимацију и едукацију популације различите социјалне и ста-росне структуре.

Стравичност збивања на овом тлу, прорачунати и разорни злочин, обавезује преживеле и поколења да достојно обележе и негују локације страдалништва, као опомену човечанству да не дозволи нови тријумф зла.

ПРОБЛЕМИ ВЕЗАНИ ЗА СПОМЕНИКЕ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА

Проблеми уочени након анализе и синтезе рада на терену су вишеслојни.

– **Недостатак јасне, генералне стратегије државе у односу на обележавање, чување и одржавање спомен-обележја на местима страдања жртава фашистичког терора.** Недвосмислено се намеће општи проблем, из кога произлазе и појединачни, а то је однос државе. Недостатак јасне, генералне стратегије, како односа према историјским чињеницама, постојећим спомен-обележјима, тако и о потреби реализације централног меморијалног комплекса, отвара широк простор за деловање и манипулатију различитих интересних група, институција и лобија.

– **Непоштовање законске регулативе.** Иако је законском регулативом (Закон о културним добрима, „Службени гласник РС“ број 71/94, Одлука о подизању и одржавању споменика и скулптуралних дела на територији града Београда, „Службени лист града Београда“ број 3/2000) прецизирano ко треба да води бригу о споменицима, у пракси се то не примењује. Брига о споменицима је ствар иницијативе, пре свега;

појединача, а никако део системске и систематичне бриге. Као последица тога, честе су и нестручне интервенције на споменицима.

– **Непостојање сарадње између институција које се баве овом проблематиком.** Не постоји стална сарадња између институција које се, свака у свом домену, баве проблематиком страдања невиних жртава у Другом светском рату (Музеј жртава геноцида, Музеј града Београда, Институт за савремену историју, Завод за заштиту споменика културе града Београда).

Свега неколико стручњака се бави тиме, али без међусобне размене података и договора.

– **Недовољна и неадекватна едукација свих слојева становништва.** Пијетету који захтевају жртве претходи свеобухватна едукација, заснована на савременим педагошким принципима. Међутим, недовољна или никаква заступљеност у школским програмима оставља велике последице. Ваншколска едукација, за коју највећу одговорност сносе некомерцијални медији, готово да не постоји.

– **Архаичан приступ презентацији.** Скромне музејске и друге изложбене поставке, као и медијске презентације, превазиђеним третманом удаљавају младог, модерног конзумента.

– **Погрешна идеолошка конотација.** Ако је у послератном периоду често стајао знак једнакости између жртава фашизма и жртава које су то биле због припадности комунистичком покрету, након политичких промена је дошло до занемаривања и због незнања историјских чињеница.

Такође, у мањој мери, присутно је изједначавање са негативним националистичким предзнаком када су у питању жртве српске националности.

– **Недовољна персонализација жртава.** У свим срединама, нарочито у оним које не поседују довољну количину социјалне зрелости, потребно је идентификовати, односно персонализовати жртву, како би се постигао прави степен саосећања, а самим тим и поштовања.

– **Небрига и неодржавање.** Нису узрокованы ниједном претходном констатацијом. У питању су немар, некултура и недостатак социјалне свести.

Као последицу нагомиланих проблема везаних за спомен-обележја жртвама фашистичког терора, поред лошег стања, имамо **бесправну изградњу на заштићеним парцелама, нерешене имовинско-правне односе у меморијалним комплексима, неадекватну намену спомен-објекта итд.**

ПРОГРАМ АКТИВНОСТИ НА ЗАШТИТИ МЕСТА СТРАДАЊА ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У БЕОГРАДУ

Овај Програм сачињавају три групе пројекта:

1. „ВЕЛИКИ“ ПРОЈЕКТИ:

1. СТАРО САЈМИШТЕ – МЕМОРИЈАЛНИ ЦЕНТАР

2. МУЗЕЈ ЖРТАВА БАЊИЧКОГ ЛОГОРА

3. СПОМЕН ПАРК ЈАЈИНЦИ

4. МЕМОРИЈАЛ „ТОПОВСКЕ ШУПЕ“

Ово су најсложенији пројекти, који подразумевају координацију великог броја учесника и велика финансијска средства.

1. СТАРО САЈМИШТЕ – МЕМОРИЈАЛНИ ЦЕНТАР (споменик културе под називом „Старо сајмиште – логор Гестапо“; одлука о проглашењу је објављена у „Службеном листу града Београда“ број 16/87, у Каталогу појединачних објеката број 12) је највећи пројекат. Наше мишљење је да то треба да буде **Државни пројекат**, којим ће руководити Министарство културе. Пројекат је од **националног значаја**.

У оквиру припремне фазе пројекта неопходно је да Министарство културе (а још боље Влада) формира **посебно тело** (радну групу или одбор, у складу са законом), чији би задатак био анализа свих проблема на простору комплекса Старог сајмишта (од имовинских до конзерваторских) и сачињавање **Стратегије** (или дугорочног програма) активности на реализацији Меморијалног центра. Овај Одбор би имао овлашћења да све релевантне институције укључи у пројекат, чиме би се подстакла њихова већа ефикасност.

У склопу Стратегије би, по нашем мишљењу, било потребно предвидети реализацију **Међународног архитектонског конкурса** за програмско-просторни концепт Меморијалног центра, којим би требало обухватити и **Споменик жртвама геноцида** (у Каталогу појединачних објеката број 13). Задатак Одбора би био и да сачини **динамику реализације** овог подухвата, као и **финансијски план**.

С обзиром на карактер пројекта, мишљења смо да би се он могао (делимично или потпуно) финансијирати из средстава **Националног инвестиционог плана и ИПА** фондова.

2. МУЗЕЈ ЖРТАВА БАЊИЧКОГ ЛОГОРА (споменик културе под називом „Бањички логор“; одлука о проглашењу је објављена у „Службеном листу града Београда“ број 23/84, у Каталогу појединачних објеката број 3) је пројекат од **градског значаја**. У његовој реализацији ће учествовати градске установе културе (Музеј града Београда, Завод за заштиту споменика културе града Београда).

Постојећи музеј, као и његову околину, треба унапредити. Недавно су се појавиле иницијативе (Војска Србије, Градска општина Савски Венац) за уређење улице **Вељка Лукића Курјака**, којој се прикључио и

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Музеј града Београда и Архитектонски факултет Универзитета у Београду. Намера је да се организује архитектонско-урбанистички конкурс за изналажење најбољег решења улице.

Питања техничке заштите Музеја (проблеми са влагом) и пожељног проширења музејске поставке би требало да буду задатак Завода за заштиту споменика културе града Београда, док одлуке о евентуалној новој поставци и бољем режиму рада (интензивнија оријентација ка посетиоцима и јавности) треба да донесе Музеј града Београда. Препоручује се спровођење одговарајућег конкурса за изналажење најбољег решења нове музејске поставке.

Овај пројекат би требало да се финансира већим делом из буџета града Београда.

3. СПОМЕН-ПАРК ЈАЈИНЦИ (утврђено културно добро – знаменито место; одлука о проглашењу је објављена у „Службеном листу града Београда“ број 21/86, у Каталогу појединачних објеката број 19) озбиљно угрожавају бесправна градња и недостатак одговарајућег начина управљања.

Ови разлози налажу да Завод за заштиту споменика културе сачини Програм конзерваторских радова и уређења комплекса, као и Предлог плана управљања овим културним добром. У сарадњи са Градском управом и Управом Градске општине Раковица, ЈКП Зеленило Београд и осталим релевантним институцијама, потребно је изнаћи механизме ефикасније бриге о простору, који не сме, као до сада, да буде третиран само као „зелена површина“.

Такође је неопходно зауставити бесправну градњу у непосредној околини знаменитог места и спровести већ донета решења о рушењу бесправно подигнутих објеката.

Постоји вероватноћа да ће, након прибављања додатних информација о овом простору, бити неопходна и израда одговарајућег урбанистичког планског документа (урбанистички пројекат).

Овај пројекат је од градског значаја, а требало би да се финансира из буџета града Београда и буџета Градске општине Раковица.

4. МЕМОРИЈАЛ „ТОПОВСКЕ ШУПЕ“ (претходна заштита, у Каталогу појединачних објеката Пролазни логор Топовске шупе под бројем 4) је пројекат од градског значаја. У недавно сачињеном елаборату Предлога за утврђивање овог простора за споменик културе, Завод за заштиту споменика културе града Београда је предложио да се сачувани објекти некадашњег пролазног логора ревитализују и да се у њима обезбеди простор за смештај Музеја жртава геноцида, као и пратећи поливалентни простор (за претежно изложбене и едукативне садржаје). Такође се очекује и очување и редовно одржавање постојећег спомен-обележја „Топовске шупе“.

Објекти су у приватној својини, тако да је неопходна њихова експропријација. Зато је неопходна израда новог регулационог плана за ову локацију, што подразумева консензус свих релевантних градских институција – учесника у доношењу одлука.

II СЛОЖЕНИ ПРОЈЕКТИ ЗА КОЈЕ ЈЕ ПОТРЕБНО ОБЕЗБЕДИТИ ВЕЋА ФИНАНСИЈСКА СРЕДСТВА

Културна добра:

1. СПОМЕН-ГРОБЉЕ НА БЕЖАНИЈСКОЈ КОСИ (културно добро – знаменито место, одлука о проглашењу је објављена у „Службеном листу града Београда“ број 26/92, у Каталогу појединачних објеката број 7).

Предлог хитних мера: израда и монтажа недостајуће гвоздене петокраке са врха спомен-обележја; чишћење спомен-обележја од прљавштине и графита и наношење хидрофобне и антиграфитне заштите; уклањање дивљег растинја; уређење стаза и травнатих површина.

Предлог трајног уређења: хортикултурно уређење и одржавање спомен-парка; постављање информативне табле уз главну саобраћајницу; функционално и декоративно осветљење.

Прелиминарни буџет: 800.000,00 дин.

2. СПОМЕНИК ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА 1941-1944 НА ЗЕМУНСКОМ ГРОБЉУ (споменик културе „Земунско гробље на Гардошу“, одлука о проглашењу објављена у „Службеном листу града Београда“ број 21/94, у Каталогу појединачних објеката број 9).

Предлог хитних мера: чишћење спомен-обележја од прљавштине и графита и наношење хидрофобне и антиграфитне заштите; санација поплочаних површина (око 800м²).

Предлог трајног уређења: просторно решење трајно дефинисано, потребно обезбедити редовно техничко одржавање.

Прелиминарни буџет: 1.000.000,00 дин.

3. ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ НА ЛЕДИНAMA (културно добро – знаменито место, одлука о проглашењу објављена у „Службеном листу града Београда“ број 26/92, у Каталогу појединачних објеката број 11).

Предлог хитних мера: чишћење целог простора меморијала; оправка платоа; обнова мобилијара и хортикултурно уређење; уклањање бесправне градње.

Предлог трајног уређења: редовно техничко одржавање и постављање информативне табле уз главну саобраћајницу; функционално и декоративно осветљење.

Прелиминарни буџет: 1.200.000,00 динара – на основу пројекта Завода за заштиту споменика културе средства ће обезбедити Министарство за рад, запошљавање и социјалну политику.

4. СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМ ТАОЦИМА У СКЕЛИ (споменик културе, одлука о проглашењу је објављена у „Службеном листу града Београда“ број 16/87, у Каталогу појединачних објеката број 16).

Предлог хитних мера: чишћење бронзаних рељефних површина и бојених фуга доње зоне спомен-обележја насталих нестручном интервенцијом; наношење одговарајуће заштите, са хидрофобирањем камених површина.

Предлог трајног уређења: израда пројекта уређења простора (до реке Саве); уређење зелених површина; редовно одржавање; измештање јавне телефонске говорнице; постављање информативне табле уз главну саобраћајницу; функционално осветљење.

Прелиминарни буџет: 500.000,00 дин.

Остали споменици и спомен-обележја:

5. СПОМЕНИК И СПОМЕН-ДОМ У ВРАНИЋУ (у Каталогу појединачних објеката број 1).

Предлог хитних мера: расчишћавање простора спомен-платоа и непосредне близине објекта спомен-дома, са заменом поломљених прозора.

Предлог трајног уређења: обнова објекта и спомен-платоа, са уклањањем непримерене градње по његовом ободу; ревитализација објекта и његово редовно одржавање; функционално и декоративно осветљење.

Прелиминарни буџет: 15.000.000,00 дин.

6. СПОМЕН ГРОБНИЦА 139 СТРЕЉАНИХ ИЗ ДРАЖЕВЦА И КОНАТИЦА (у Каталогу појединачних објеката број 14).

Предлог хитних мера: израда пројекта конструктивне санације, са свим неопходним претходним испитивањима; консолидација тла темељне зоне спомен-обележја, са исправљањем и конструктивном санацијом; и рестаураторски радови у зонама општећења.

Предлог трајног уређења: прање каменог парапетног зидића улазне зоне са спомен-плочом на каменом постаменту, са заштитом и хидрофобирањем; чишћење и бојење свих елемената гвоздених транспарентних сегмената улазне и подужних траса ограде; одржавање зелених површина меморијала; функционално и декоративно осветљење.

Прелиминарни буџет: 1.500.000,00 дин.

7. СПОМЕНИК 129 СТРЕЉАНИХ ЛОГОРАША ИЗ БАЊИЧКОГ ЛОГОРА У МАЛОМ ПОЖАРЕВЦУ (у Каталогу појединачних објеката број 21).

Предлог хитних мера: враћање и санација бесправно дислоцираних спомен-плоча, прање и хидрофобна заштита монументалног споменика, израда пројекта рестаурације и уређења комплекса.

Предлог трајног уређења: враћање у првобитно стање нестручно обновљеног дела партерног решења меморијала, уређење поплочаних и затравњених површина, регулисање и уређење приступа меморијалу;

редовно техничко одржавање целокупног простора, функционално и декоративно осветљење.

Прелиминарни буџет: 3.000.000,00 дин.

8. СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМА ИЗ БАЊИЧКОГ ЛОГОРА У РАЉИ (у Каталогу појединачних објеката број 23).

Предлог хитних мера: санација каменог зида спомен-обележја са металним апликацијама, санација камених стубића, поправка застора партера и враћање недостајућих елемената металне ограде са чишћењем и завршним бојењем.

Предлог трајног уређења: уређење приступне стазе и редовно одржавање меморијалног места. Постављање информативне табле уз главну саобраћајницу.

Прелиминарни буџет: 1.500.000,00 дин.

9. СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У ЈАКОВУ (у Каталогу појединачних објеката број 28).

Предлог хитних мера: чишћење спомен обележја од прљавштине и графита и наношење хидрофобне и антиграфитне заштите.

Предлог трајног уређења: уређење и одржавање околног платоа, функционално и декоративно осветљење.

Прелиминарни буџет: 2.000.000,00 дин.

III

МАЊЕ СЛОЖЕНИ ПРОЈЕКТИ ЗА ЧИЈУ СУ РЕАЛИЗАЦИЈУ ПОТРЕБНА РЕЛАТИВНО МАЛА ФИНАНСИЈСКА СРЕДСТВА

1. СПОМЕН-ПЛОЧА ПАЛИМ ЖРТВАМА СЕЛА ВРАНИЋА ОД КАЗНЕНЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ 1941-1945. (у Каталогу појединачних објеката број 2).

Предлог хитних мера: обнављање слова исписа на плочи.

Прелиминарни буџет: 20.000,00 дин.

2. СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМ ЗАТОЧЕНИЦИМА БАЊИЧКОГ ЛОГОРА НА ЦЕНТРАЛНОМ ГРОБЉУ (у Каталогу појединачних објеката број 5).

Предлог хитних мера: чишћење споменика и спомен-плоча и наношење хидрофобне заштите, оправка застора од туфованог кулијеа, хортикултурно уређење и редовно одржавање.

Прелиминарни буџет: 150.000,00 дин.

3. СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У БОЛЕЧУ (у Каталогу појединачних објеката број 6).

Предлог хитних мера: реконструкција недостајућег металног елемента који је саставни део споменичке композиције, са чишћењем спо-

мен обележја од прљавштине и графита и наношењем хидрофобне и антографитне заштите.

Предлог трајног уређења: уређење и одржавање спомен-парка и постављање информативне табле уз главну саобраћајницу.

Прелиминарни буџет: 300.000,00 дин.

4. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ ЗАДРУЖНОГ ДОМА У ДРАЖЕВИЦУ (у Каталогу појединачних објеката број 15).

Предлог хитних мера: чишћење и обнова исписа са завршним хидрофобирањем.

Прелиминарни буџет: 20.000,00 дин.

5. СПОМЕНИК ЈЕВРЕЈСКИМ ЖРТВАМА ФАШИЗМА НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ У БЕОГРАДУ (у Каталогу појединачних објеката број 17).

Предлог хитних мера: санација мањих оштећења камене структуре и партерне зоне, прање елемената камене структуре меморијала са хидрофобирањем и редовно техничко одржавање.

Прелиминарни буџет: 1.000.000,00 дин.

6. СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈЕ НА МЕСТУ ГДЕ ЈЕ БИО ЗАТВОР СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ ГЛАВЊАЧА (у Каталогу појединачних објеката број 24).

Предлог хитних мера: оправка дела ободне зоне и мозаика.

Предлог трајног уређења: редовно одржавање.

Прелиминарни буџет: 300.000,00 дин.

7. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ ЗАТВОРА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ НА ОБИЛИЋЕВОМ ВЕНЦУ (у Каталогу појединачних објеката број 25).

Предлог хитних мера: чишћење и обнова слова исписа са завршним хидрофобирањем.

Прелиминарни буџет: 40.000,00 дин.

8. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ МЕСНЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ У МАЛОМ ПОЖАРЕВЦУ (у Каталогу појединачних објеката број 22).

Предлог хитних мера: чишћење и обнова слова исписа са завршним хидрофобирањем.

Прелиминарни буџет: 20.000,00 дин.

ПРЕДЛОГ РАЗВОЈА ЦЕНТРАЛНЕ НАЦИОНАЛНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА И ХОЛОКАУСТА

Сви појединачни предлози који настају након обиласка терена сливају се у главни, суштински и најважнији, предлог развоја централне националне институције жртава геноцида и холокауста.

Рад централне установе би обухватао прикупљање, истраживање, чување (архивирање) и презентацију (кроз изложбе, публикације, саветовања) грађе о страдању Срба, Јевреја, Рома и припадника других народа и националних мањина на територији наше земље, али и изван њених граница, као и ангажман на обележавању места страдања жртава.

Појединачни музеји и институције који се баве истом тематиком би гравитирали ка Централној националној институцији, били у њеној надлежности, што би водило ка формирању свеобухватног каталога локација логора и стратишта и централизовању информација.

Огромне жртве нашег народа у многобројним ратовима на тлу наше земље и изван њених граница говоре о неопходности чврсте сарадње и размене искустава са музејима, институцијама и појединцима земаља у окружењу и широм света.

Посебан акценат треба ставити на васпитно-образовни рад са различитим старосним групама, нарочито са децом.

Пред захтевима новог времена, сензибилитета генерација које долазе, нових тенденција код нас и у свету, у основ делатности укључити и борбу за мир, толеранцију и разумевање међу људима различитих раса, нација, религија и култура; центар за мир и толеранцију – место разговора и помирења; интердисциплинарно средиште са мултикултуралном, образовном и пацифистичком мисијом.

Ангажовање већег броја људи, нарочито за педагошке потребе.

При Централној институцији, без обзира на законом дефинисане обавезе о надлежности, неопходно је формирати посебан фонд, из ког би била пласирана средства искључиво за општу бригу о местима страдања.

Простор. Најадекватнији простор за такву намену је комплекс Старог сајмишта у Београду, логор Гестапа у Другом светском рату.

Услед неадекватног и недовољног обележавања величине страдања нашег народа на територији града Београда и у читавој земљи, па и шире, потребно је такав простор, који се налази у непосредној близини центра града, који је неуређен, који обухвата велику површину, прилагодити и архитектонски решити за потребе меморијалног комплекса Централне националне институције жртава геноцида и холокауста, где би се могле сместити и друге сродне институције попут Јеврејског историјског музеја, музеја Старог сајмишта и друге. Поред просторија за рад, архиву, библиотеку, читаоницу, неопходне су и просторије за сталну поставку и за гостујуће пројекте, мултимедијалне садржаје, презентације, пројекције, предавања.

У циљу едукације, неопходна је чврста сарадња са школама.

У циљу промоције и посебености, неопходна је чврста сарадња са туристичким организацијама и медијима.

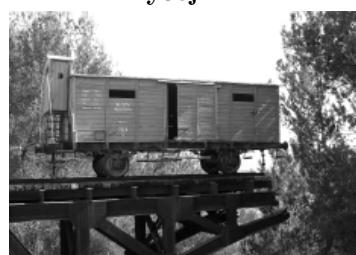
Сличне институције постоје у многим градовима широм Европе и света, велики објекти изграђени искључиво за музејску сврху, меморијални комплекси, од којих наводим као пример Јад Вашем у Јерусалиму:

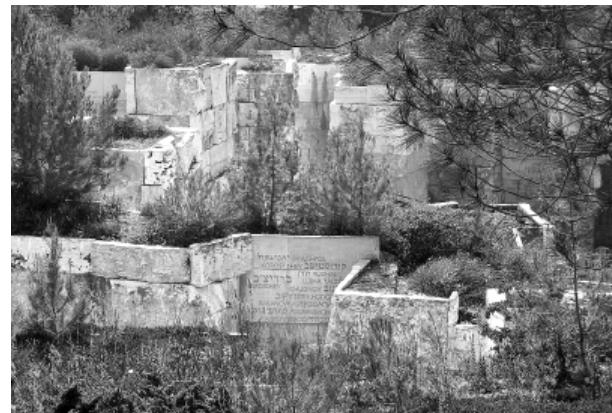
Музej

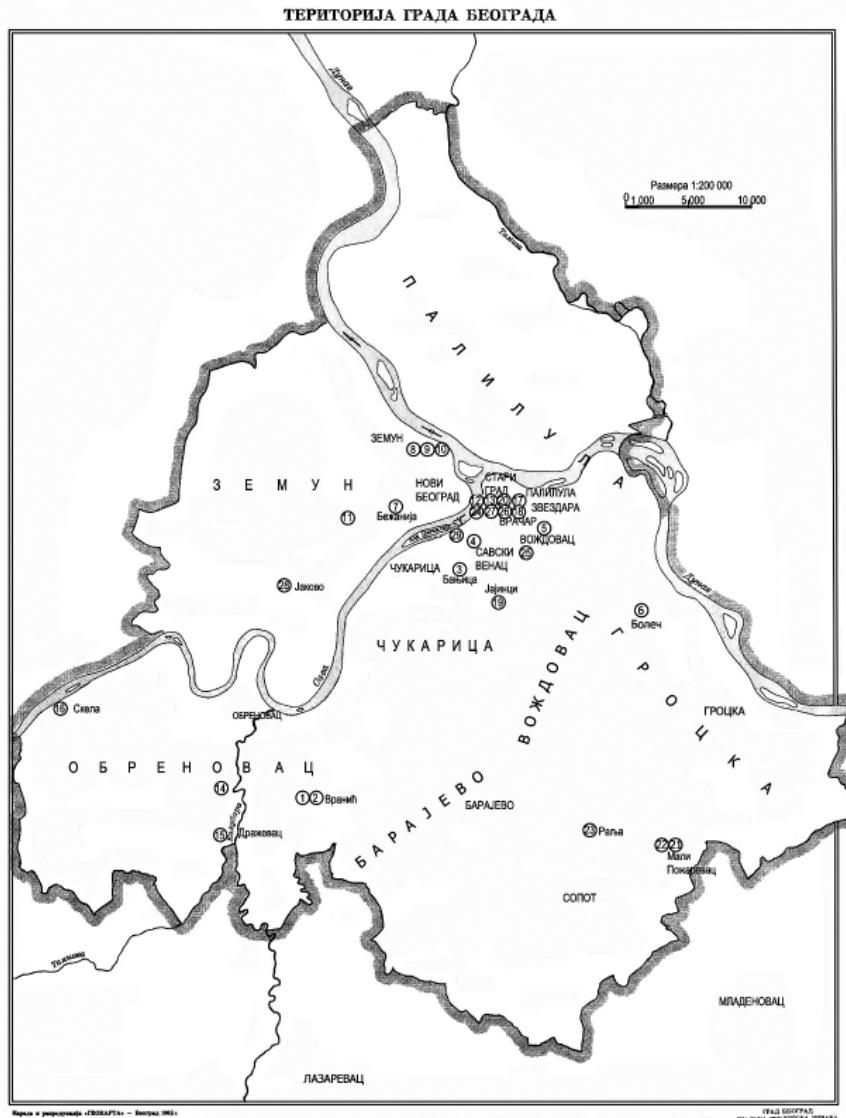
Едукативни центар

Меморијални комплекс

**МЕСТА СТРАДАЊА ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА
НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА БЕОГРАДА²²**
обухваћена истраживачким радом у периоду
26. фебруар – 13. март 2008. године

²² У Елаборату *Места страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда* након представљене карте следи Каталог појединачних објеката, у коме је наведено и описано свих 29 локација. Овде наводимо само избор из Каталога са фотоприлозима.

БАРАЈЕВО

1. СПОМЕНИК И СПОМЕН-ДОМ У ВРАНИЋУ
2. СПОМЕН-ПЛОЧА ПАЛИМ ЖРТВАМА СЕЛА ВРАНИЋА ОД КАЗНЕНЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ 1941-1945. Г.

ВОЖДОВАЦ

3. БАЊИЧКИ ЛОГОР
4. ПРОЛАЗНИ ЛОГОР ТОПОВСКЕ ШУПЕ
5. СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМ ЗАТОЧЕНИЦИМА БАЊИЧКОГ ЛОГОРА НА ЦЕНТРАЛНОМ ГРОБЉУ

ГРОЦКА

6. СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У БОЛЕЧУ

ЗЕМУН

7. СПОМЕН-ГРОБЉЕ НА БЕЖАНИЈСКОЈ КОСИ
8. СПОМЕНИК ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У ПОРТИ ХАРИШЕВЕ КАПЕЛЕ НА ЗЕМУНСКОМ ГРОБЉУ
9. СПОМЕНИК ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА 1941-1944. НА ЗЕМУНСКОМ ГРОБЉУ
10. КЕНОТАФ ЖРТВАМА ФАШИЗМА НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ У ЗЕМУНУ

НОВИ БЕОГРАД

11. ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ НА ЛЕДИНАМА
12. СТАРО САЈМИШТЕ – ЛОГОР ГЕСТАПОА
13. СПОМЕНИК ЖРТВАМА ГЕНОЦИДА

ОБРЕНОВАЦ

14. СПОМЕН-ГРОБНИЦА 139 СТРЕЉАНИХ ИЗ ДРАЖЕВЦА И КОНАТИЦА
15. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ ЗАДРУЖНОГ ДОМА У ДРАЖЕВЦУ
16. СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМ ТАОЦИМА У СКЕЛИ

ПАЛИЛУЛА

17. СПОМЕНИК ЈЕВРЕЈСКИМ ЖРТВАМА ФАШИЗМА НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ У БЕОГРАДУ
18. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ РУДАРСКО-ГЕОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА У КОЈОЈ ЈЕ БИО ЗАТВОР СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ

РАКОВИЦА

19. СПОМЕН-ПАРК ЈАЈИНЦИ

САВСКИ ВЕНАЦ

20. КРСТ У ПОРТИ ВАЗНЕСЕНСКЕ ЦРКВЕ

СОПОТ

21. СПОМЕНИК 129 СТРЕЉАНИХ ЛОГОРАША ИЗ БАЊИЧКОГ ЛОГОРА У МАЛОМ ПОЖАРЕВЦУ

22. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ МЕСНЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ У МАЛОМ ПОЖАРЕВЦУ

23. СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМА ИЗ БАЊИЧКОГ ЛОГОРА У РАЉИ

СТАРИ ГРАД

24. СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈЕ НА МЕСТУ НА КОЈЕМ ЈЕ БИО ЗАТВОР СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ ГЛАВЊАЧА

25. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ ЗАТВОРА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ НА ОБИЛИЋЕВОМ ВЕНЦУ

26. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ ОКРУЖНОГ СУДА – ЗАТВОРА ГЕСТАПОА

27. СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ РАТНИЧКОГ ДОМА

СУРЧИН

28. СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У ЈАКОВУ

ЧУКАРИЦА

29. СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈЕ НА МЕСТУ НА КОЈЕМ ЈЕ БИО ЗАТВОР СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ

НАЗИВ ОБЈЕКТА**БАЊИЧКИ ЛОГОРА****ЛОКАЦИЈА**

општина: **Вождовац**

географске координате: **Н 440 46,221'; Е 0200 28,048'**

насељено место: **Београд**

улица: **Вељка Лукића Курјака**

број: 33

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима:

утврђено културно добро

врста непокретног културног добра:

споменик културе

(Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 23/84)

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **објекат касарне 18. коњичког пуковништва тридесетих година, логор 1941-1944. године, Војна академија након Другог светског рата, у делу зграде основан Музеј Банјичког логора 1969. године**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **добро**

узроци угрожености: **влага**

раније конзерваторске интервенције: **Према условима Завода за заштиту споменика културе града Београда, а по пројекту Слободана Николића, 1982. године је извршено уређење улазне партије музеја.**

објекат се редовно одржава: да

заштита и одржавање: **Градске општине Вождовац и Савски венац, Музеј града Београда, Војска Србије, Завод за заштиту споменика културе гра-да Београда**

Предлог мера

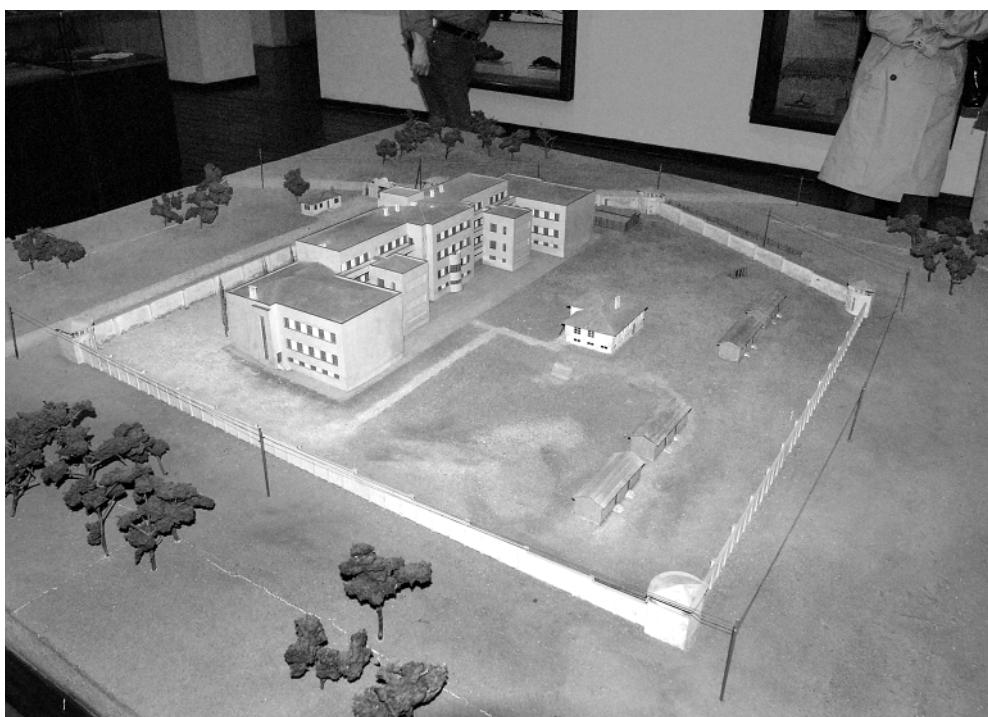
предлог хитних мера: уклањање бесправног паркирања испред улаза у Музеј

предлог трајног уређења: санација музејских просторија од влаге, уређење прилазне зоне, функционално осветљење. Препоручује се спровођење одговарајућег конкурса за изналажење најбољег решења нове музејске поставке.

Напомене

- Концентрациони логор на Бањици формиран је у јулу 1941. у простору касарне 18. пешадијског пука. Функционисао је до октобра 1944. године. Из Бањичког логора је ликвидирано око 10.000 људи.
- Скупштина града Београда је 1969. године поставила спомен обележје испред зграде логора, рад вајара Колье Милуновића. Том приликом је Музеј града Београда отворио Спомен-собу у једном делу објекта бившег логора. Према условима Завода за заштиту споменика културе града Београда, а по пројекту Слободана Николића, 1982. године је извршено уређење улазне партије музеја.
- Аутор музејске поставке Дарко Ђирић.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**ПРОЛАЗНИ ЛОГОР
ТОПОВСКЕ ШУМЕ**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Вождовац**
географске координате: **Н 440 47,234'; Е 020° 28,093'**
насељено место: **Београд**
улица: **Табановачка**
брой: **1**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима:
претходна заштита

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: хронологија градње: **артиљеријско вежбалиште 1897,**
касарна између два рата, Јеврејски логор 1941-1942, Војна радионица
Аутокоманде након Другог светског рата, спомен-обележје 2005. године

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **веома лоше**
узроци угрожености: **неодржавање неадекватна намена**
раније конзерваторске интервенције:
објекат се редовно одржава: **не**
заштита и одржавање: **Delta real state**

Предлог мера

предлог хитних мера: **утврђивање за културно добро, израда Програма и**
Пројекта обнове, опсежни радови на санацији и рестаурацији
предлог трајног уређења: **уређење укупног простора, увођење адекватних**
садржаја и редовно техничко одржавање

Напомене

- На поменутом простору се у току Другог светског рата налазио пролазни логор „Топовске шупе“. Овај логор заузима посебно место међу четири београдска логора, јер су сви његови заточеници – око 6.000 Јевреја и више стотина Рома – убијени.
- Спомен-обележје страдалим Јеврејима и Ромима постављено је 2005. године на ободни зид у оквиру меморијала, према решењу вајара Милојада И. Вукановића Мишела. Аутор решења меморијала – Биро за пројектовање и развој, Београд. Правни статус, односно начин обележавања споменије, биће дефинисан у наредном периоду.

НАЗИВ ОБЈЕКТА**СПОМЕН ГРОБЉЕ
НА БЕЖАНИСКОЈ КОСИ****ЛОКАЦИЈА**општина: **Нови Београд**потес/звано место: **Бежанија**ближи опис локације у природи: **уз старо Бежанијско гробље**географске координате: **Н 44° 47,678'; Е 020° 22,254'**насељено место: **Нови Београд****Статусни подаци о објекту**

статус објекта према Закону о културним добрима:

утврђено културно добро**(Одлука о проглашењу „Службени лист града Београда“ број 26/92.**
врста непокретног културног добра: **зnamенито место****Историјски подаци о објекту**хронологија градње: **7. јул 1951. године**

автор објекта:

Степен очуваности и заштитеопис затеченог стања: **веома лоше**узроци угрожености: **неодржавање**

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: **не**заштита и одржавање: **Завод за заштиту споменика културе града Београда, Градска општина Нови Београд, ЈКП Погребне услуге****Предлог мера**предлог хитних мера: **израда и монтажа недостајуће гвоздене петокраке са врха спомен-обележја, чишћење спомен-обележја од прљавштине и**

графита и наношење хидрофобне и антиграфитне заштите, уклањање дивљег растинја, уређење стаза и травнатих површина предлог трајног уређења: хортикултурно уређење и одржавање спомен-парка, постављање информативне табле уз главну саобраћајницу, функционално и декоративно осветљење
прелиминарни буџет: 800.000,00 динара

Напомене

Спомен обележје на месту стрељања 8.000 жртава из логора Старо сајмиште.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**СПОМЕНИК ЖРТВАМА
ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА
1941-1944**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Земун**
 потес/звано место: **Земунско гробље на Гардошу**
 географске координате: **Н 44° 50,926'; Е 020° 28,093'**
 насељено место: **Земун**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима: **утврђено културно добро Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 21/94)**
 врста непокретног културног добра: **споменик културе**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **4. јул 1957. године**
 аутор објекта:

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **лоше**
 узроци угрожености: **нередовно одржавање**
 раније конзерваторске интервенције:
 објекат се редовно одржава: **да**
 заштита и одржавање: **ЈКП Погребне услуге, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Градска општина Земун**

Предлог мера

предлог хитних мера: **чиšћење спомен-обележја од прљавштине и графита и наношење хидрофобне и антиграфитне заштите, санација поплочаних површина (око 800m²)**

предлог трајног уређења: просторно решење трајно дефинисано, потребно обезбедити редовно техничко одржавање
предламинарни буџет: 1.000.000,00 динара

Напомене

Заједничко почивалиште умрлих и настрадалих у логору Старо сајмиште.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

СТАРО САЈМИШТЕ –
ЛОГОР ГЕСТАПОА

ЛОКАЦИЈА

општина: **Нови Београд**
географске координате: **Н 44° 48,807'; Е 020° 26,569'**, координате очитане код споменика
насељено место: **Нови Београд**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима: **утврђено културно добро, Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 21/94)**
врста непокретног културног добра: **споменик културе**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **сајам 1937, логор 1941-1944.**
автор објекта: **арх. Рајко Татић, арх. Миливоје Тричковић, арх. Ђорђе Лукић**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **веома лоше**
узроци угрожености: **бесправна градња, неодржавање, неадекватне намене**
раније конзерваторске интервенције:
објекат се редовно одржава: **не**
заштита и одржавање: **Завод за заштиту споменика културе града Београда, ЈКП Зеленило Београд, Градска општина Нови Београд, власници и корисници објекта**

Предлог мера

предлог хитних мера: **разрешавање имовинско-правних односа, израда програма техничке обнове**

предлог трајног уређења: **пројекат од националног значаја. Реализација Међународног архитектонског конкурса за програмско-просторни концепт Старо сајмиште – Меморијални центар.**

Напомене

На простору Старог сајмишта, Гестапо је 1941. године основао концентрациони логор. У логор су 1941-1942. године довођени искључиво Јевреји, а од 1942. до 1944. сви противници окупационог режима. Једино аутентично место у Београду у коме се пројежима холоквауст и геноцид. У њему је страдало преко 40.000 људи.

Данас је ово потпуно запуштен простор, деградиран бесправном градњом и неадекватним садржајима, и неразрешених имовинско-правних односа. Комплекс Старог сајмишта је изграђен 1937. године, по пројекту арх. Рајка Татића, арх. Миливоја Тричковића и арх. Ђорђа Лукића.

Архитектонске вредности појединачних објеката, као и комплекса у целини, секундарне су у односу на његов меморијални значај.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**СПОМЕНИК ЈЕВРЕЈСКИМ
ЖРТВАМА ФАШИЗМА
НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ
У БЕОГРАДУ**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Палилула**
потес/звано место: **Јеврејско гробље у Београду**
географске координате: **Н 44° 48,693'; Е 020° 29,128'**
насељено место: **Београд**
улица: **Мије Ковачевића**
број: **1**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима: **Јеврејско гробље ужи-
ва статус претходне заштите**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **1952. године**
аутор објекта: **арх. Богдан Богдановић**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **добро**
узроци угрожености: **атмосферски утицаји**
раније конзерваторске интервенције:
објекат се редовно одржава: да
заштита и одржавање: **ЈКП Погребне услуге, Завод за заштиту споменика
културе града Београда, Јеврејска општина, Градска општина Палилула**

Предлог мера

предлог хитних мера: **санација мањих општећења камене структуре и пар-
терне зоне, прање елемената камене структуре меморијала са хидрофоби-
рањем и редовно техничко одржавање**
прелиминарни буџет: **1.000.000,00 динара**

Напомене

На крају главне алеје Јеврејског гробља налази се гробница и споменик посвећен јеврејским жртвама фашизма. Монументално скulptорско остварење је рад арх. Богдана Богдановића из 1952. године. За ово дело, аутор је добио Октобарску награду града Београда. Уз оригиналност и изузетно снажан утисак који оставља споменик, треба поменути утрагивање фрагмената (сполија), па и целих надгробних плоча исписаних хебрејским текстом, чије се порекло везује за старо јеврејско гробље на Палилули.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

СПОМЕН-ПАРК ЈАЈИНЦИ

ЛОКАЦИЈА

општина: **Раковица**

географске координате: **Н 44° 48,807'; Е 020° 26,569'**, координате очитане код споменика

насељено место: **Јајинци**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима: **утврђено културно добро, Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 21/86)**

врста непокретног културног добра: **зnamенито место**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **спомен-обележје 1951. године, спомен-парк 1960.**
автор објекта: **вајар Стеван Боднаров и арх. Леон Кабиљо, арх. Бранко Бон и арх. Брана Мирковић**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **лоше**

узроци угрожености: **испирање терена у трасама поплочавања, бесправна градња, деликвентно понашање неидентификованих починилаца**

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: **да**

заштита и одржавање: **Завод за заштиту споменика културе града Београда, ЈКП Зеленило Београд, Градска општина Раковица**

Предлог мера

Предлог мера

предлог хитних мера: санација угрожених поплочаних површина, оправка уништених инсталација и елемената мобилијара, чишћење спомен-обележја од графита. Укланjanje бесправне градње.

предлог трајног уређења: **израда Програма конзерваторских радова и уређења комплекса, као и Предлога плана управљања овим културним добром.**

Напомене

На месту старог стрелишта, на коме је за време Другог светског рата стрељано 80.000 жртава, изведен је спомен-парк по пројекту арх. Бранка Бона и арх. Бране Мирковића. Свечано је отворен 20. октобра 1960. Претходно, на Авалском путу је откривено спомен-обележје Палим жртвама у Јајинцима, 7. јула 1951. Осамдесетих година двадесетог века, расписивани су конкурси за уређење спомен-парка и изградњу споменика.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**КРСТ У ПОРТИ
ВАЗНЕЗЕНСКЕ ЦРКВЕ**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Савски венац**

ближи опис локације: **порта Вазнесенске цркве**

географске координате: **Н 44° 48,456'; Е 020° 27,706'**

насељено место: **Београд**

улица: **Адмирала Гепрата**

брой: **19**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима: **Крст се налази на парцели Вазнесенске цркве која је утврђена за културно добро, споменик културе (Решење Завода број 290/3 од 27. априла 1967)**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње:

автор објекта:

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **добро**

узроци угрожености:

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: **да**

заштита и одржавање: **Завод за заштиту споменика културе града Београда, Црквена општина**

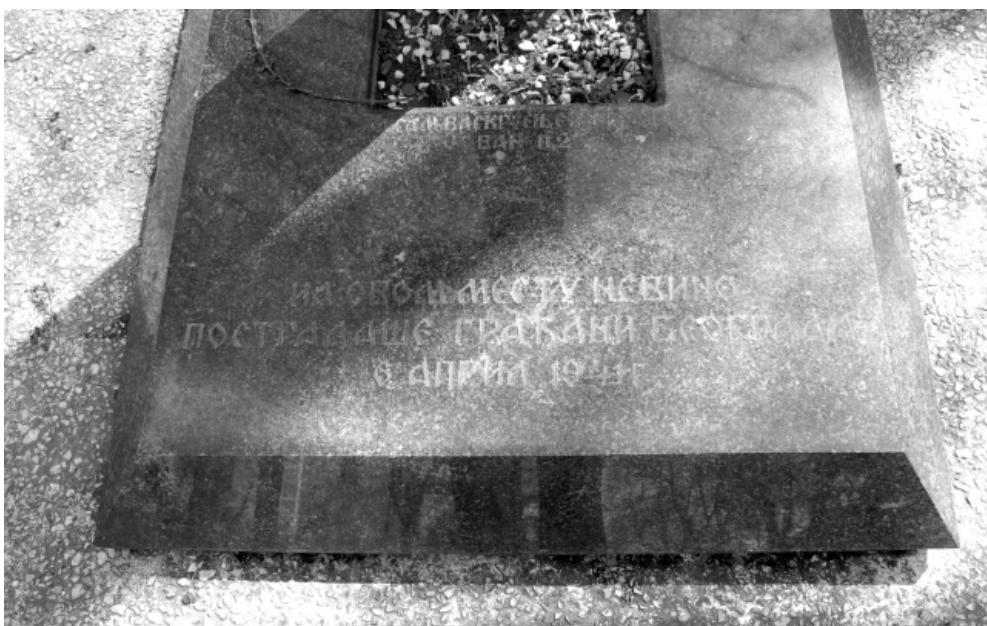
Предлог мера

предлог хитних мера:

предлог трајног уређења: **редовно техничко одржавање**

Напомене

Споменик невиним жртвама бомбардовања 6. априла 1941. године, погинулим у порти Вазнесенске цркве.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**СПОМЕНИК
129 СТРЕЉАНИХ ЛОГОРАША
ИЗ БАЊИЧКОГ ЛОГОРА
У МАЛОМ ПОЖАРЕВЦУ**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Сопот**
ближи опис локације: **поред наплатне рампе на аутопуту Београд-Ниш,
излаз ка Младеновцу**
географске координате: **Н 44° 48,456'; Е 020° 27,706'**
насељено место: **Мали Пожаревац**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **1969 године, измештање 1983.**
аутор објекта: **арх. Александар Ђокић и вајар Момчило Крковић**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **лоше**
узроци угрожености: **неодржавање и нестручна интервенција**
раније конзерваторске интервенције: **измештање 1983. године**
објекат се редовно одржава: **не**
заштита и одржавање: **Градска општина Сопот**

Предлог мера

предлог хитних мера: **враћање и санација бесправних дислоцираних спомениплоча, прање и хидрофобна заштита монументалног споменика, израда Пројекта рестаурације и уређења комплекса**
предлог трајног уређења: **враћање у првобитно стање нестручно обновљеног дела партерног решења меморијала, уређење поплочаних и затравњених површина, регулисање и уређење приступа меморијалу, редовно техничко одржавање целокупног простора, функционално и декоративно осветљење**
прелиминарни буџет: **3.000.000,00 динара**

Напомена

Споменик у Малом Пожаревцу првобитно је био постављен на месту стрељања, недалеко од садашње локације, на коју је, због проширења аутопута Београд-Ниш, измештен 1983. године. Простор меморијала је изузетно квалитетно разрешен; рапчлањен позицијом, волуменом и скулптуралним решењем споменика, потенцира осећај пијетета према страдању невиних.

НАЗИВ ОБЈЕКТА**СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМА
ИЗ БАЊИЧКОГ ЛОГОРА У РАЉИ****ЛОКАЦИЈА**општина: **Сопот**ближи опис локације у природи: **на улазу у Раљу, десно од пута Београд-Младеновац**географске координате: **Н 44° 34,799'; Е 020° 33,991'**насељено место: **Раља**улица: **Адмирала Гепрата****Историјски подаци о објекту**хронологија градње: **29. новембар 1960. године**аутор објекта: **Драган Конаковић****Степен очуваности и заштите**опис затеченог стања: **лоше**узроци угрожености: **неодржавање**

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: **не**заштита и одржавање: **Градска општина Сопот****Предлог мера**предлог хитних мера: **санација каменог зида спомен-обележја са металним апликацијама, санација камених стубића, поправка застора партера и враћање недостајућих елемената металне ограде, са чишћењем и за-вршним бојењем.**предлог трајног уређења: **стављање информативне табле уз главну саобраћајницу.**прелиминарни буџет: **1.500.000,00 динара****Напомена****Врло успело, ненаметљиво, како архитектонско тако и хортикултурно решење.**

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈЕ НА МЕСТУ
НА КОЈЕМ ЈЕ БИО ЗАТОР
СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
ГЛАВЊАЧА**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Стари град**

ближи опис локације: **плато испред Хемијског факултета**

географске координате: **Н 44° 49,165'; Е 020° 27,483'**

насељено место: **Београд**

улица: **Студентски трг 1**

број: **10**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **спомен-обележје 1969. године**

автор објекта: **Мирко Тепавац**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **лоше**

узроци угрожености: **бесправно паркирање, нередовно одржавање**

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: **не**

заштита и одржавање: **Градска општина Стари град, Завод за заштиту споменика културе града Београда**

Предлог мера

предлог хитних мера: **оправка дела ободне зоне и мозаика**

предлог трајног уређења: **редовно одржавање**

прелиминарни буџет: **300.000,00 динара**

Напомена

Спомен-обележје се налази на месту на којем је би затвор Специјалне полиције, познатији као „Главњача“. Порушен је после Другог светског рата. На том месту је изграђен Природно-математички факултет.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**СПОМЕН-ПЛОЧА НА ЗГРАДИ
ОКРУЖНОГ СУДА –
ЗАТВОРА ГЕСТАПОА**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Стари град**

географске координате: **Н 44° 48,754'; Е 020° 27,731'**

насељено место: **Београд**

улица: **Трг Николе Пашића**

брой: **5**

Историјски подаци о објекту

Хронологија градње: Зграда Окружног суда, у периоду 1941-1944. Затвор Гестапоа, зграда је срушена након Другог светског рата. На палати Пензионог фонда је 1969. године постављена спомен-плоча. Палата Пензионог фонда у Београду је утврђена за културно добро, споменик културе (Одлука о проглашењу, „Службени гласник РС“ број 30/2007) аутор објекта:

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **добро**

узроци угрожености:

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: да

заштита и одржавање: Градска општина Стари град, Завод за заштиту споменика културе града Београда

Предлог мера

предлог хитних мера:

предлог трајног уређења: **редовно техничко одржавање**

Напомена

Мермерна плоча се налази на зиду, данас у излогу продавнице. На спомен-плочи је цвет – унифицирани симбол аутора Мирка Тепавца.

НАЗИВ ОБЈЕКТА

**СПОМЕН-ПЛОЧА
НА ЗГРАДИ РАТНИЧКОГ ДОМА**

ЛОКАЦИЈА

општина: **Стари град**

географске координате: **Н 44° 49,023'; Е 020° 27,734'**

насељено место: **Београд**

улица: **Браће Југовића**

број: **19**

Историјски подаци о објекту

хронологија градње: **Ратнички дом 1929. године, спомен-плоча 2000.**

автор објекта: **Ратнички дом – арх арх. Живојин Пиперски и арх. Јован Јовановић**

Статусни подаци о објекту

статус објекта према Закону о културним добрима: **Ратнички дом, утврђено културно добро (Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 23/84)**

Степен очуваности и заштите

опис затеченог стања: **добро**

узроци угрожености:

раније конзерваторске интервенције:

објекат се редовно одржава: да

заштита и одржавање: **Војска Србије, Градска општина Стари град, Завод за заштиту споменика културе града Београда**

Предлог мера

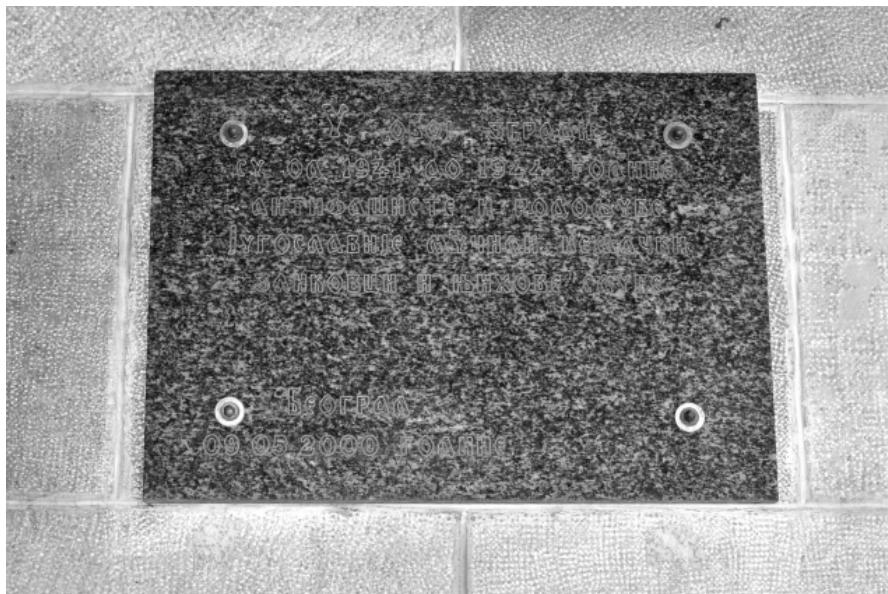
предлог хитних мера:

предлог трајног уређења: **редовно техничко одржавање**

Напомена

Зграда је у току Другог светског рата једним делом служила као затвор Гестапоа.

Мермерна плоча се налази на бочном зиду улазног трема, десно од главног улаза.

ИЗВЕШТАЈ О ИЗВЕДЕНИМ КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИМ РАДОВИМА

1 – ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ НА ЛЕДИНAMA

Статусни подаци о објекту:

статус објекта према Закону о културним добрима: утврђено културно добро, (Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 26/92)

врста непокретног културног добра: знаменито место

Радовима је обухваћено рашчишћавање терена од набацаног смећа, уклањање корова и киселог растиња око приступне стазе и платоа спомен-обележја, консолидација прилазне бетонске стазе, консолидација платоа спомен-обележја, ојачање бетонских подзida и опсега, са завршном обрадом и заштитом свих третираних бетонских површина спомен-обележја. На простору спомен-обележја је извршено и нивелисање земљишта са хортикултурним уређењем ободне зоне.

Радови су извођени: 10. новембра – 11. децембра 2008. године.

Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: Занатска радња „Бест Ентеријер“, ЈКП Зеленило Београд

Инвеститор/донатор: The Task Force for International Co-operation on Holocaust Education, Remembrance and Research

ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ НА ЛЕДИНAMA (пре радова)

ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ НА ЛЕДИНАМА (након изведенних радова)

2 – СПОМЕН-ПАРК ЈАЈИНЦИ

Статусни подаци о објекту:

статус објекта према Закону о културним добрима: утврђено културно добро, (Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 21/86)
врста непокретног културног добра: знаменито место

Изведени су сложени радови на обнови улазног спомен-обележја, са санацијом прилазне стазе и хортикултурним уређењем, санација прилазних стаза меморијала, са уређењем централног степеништа и нивелисањем централног платоа и мобилијара платоа. Извршена је репарација сачуваних дрвених стубаца коришћених за везивање и ликвидирање жртава, као и израда реплика оних који су временом уништени или отуђени.

Радови су извођени: 11-30. септембар 2009. године.

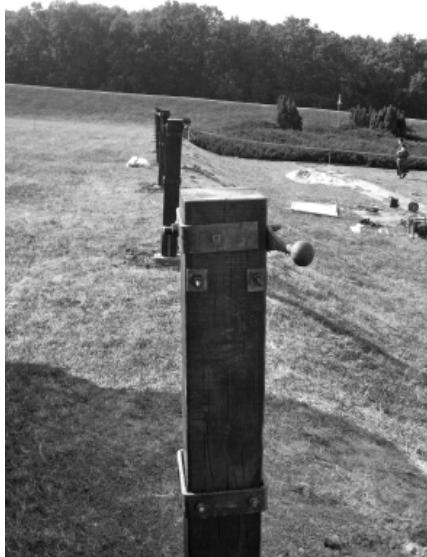
Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. mr Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: СЗР „Ђорђевић“, ГП „Велуг“, Занатска радња „Бест Ентеријер“, ЈКП Зеленило Београд

Инвеститор: Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства развоја и социјалне политике Републике Србије

ЈАЈИНЦИ пре и после изведенних радова

3 – СПОМЕН-ГРОБНИЦА 139 СТРЕЉАНИХ ИЗ ДРАЖЕВЦА И КОНАТИЦА

Извршена је обнова и заштита улазног спомен-обележја, изведена бетонска стаза од улазног спомен-обележја до спомен-гробнице, у дужини 80 м, са попречним дренажним каналима за одвод површинске воде. Извршена је поправка металне ограде око парцеле, са чишћењем и бојењем. На улазу у спомен-простор је израђена и утрагајена метална капија са механизмом за закључавање. Исечено је самоникло растинje у ободној зони, нивелисана и поново затрављена парцела спомен-простора и уређен простор у непосредној близини спомен-гробнице.

Радови су извођени: 20. септембар – 15. октобар 2010. године

Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. mr Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: СЗР „Ин Декор“

Инвеститор: Изведено средствима од продаје доплатне поштанске марке „Београд 1944 – 2009“

Спомен-гробница пре и после изведенних радова

4 – СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У ЈАКОВУ

Извршена је замена девастиране камене облоге, са санацијом језгра постамента споменика и чишћењем и заштитом бронзане скулптуре. На простору око споменика је извршено уклањање оштећеног бетонског застора, са извођењем нове подлоге и поплочавањем гранитним плочама и коцком, санација ободног парапетног зидића и хортикултурно уређење.

Радови су извођени: 20. септембар – 15. октобар 2010. године

Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. mr Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: СЗР „Борђевић“

Инвеститор: Изведено представима од продаје доплатне поштанске марке „Београд 1944 – 2009“

Споменик палим борцима пре и после изведенних радова

5 – СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА У БОЛЕЧУ

Извршена је санација бетонског спомен-обележја, са обновом металних слова исписа, санацијом мермерне спомен-плоче и израдом и монтажом металне бакље. У простору у непосредној близини спомен обележја, уграђен је јарбол са механизмом за подизање заставе.

Радови су извођени: 20. септембар – 15. октобар 2010. године

Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. mr Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: СЗР „Бест ентеријер“

Инвеститор: Изведено средставима од продаје доплатне поштанске марке „Београд 1944 – 2009“

Споменик пре и после изведенних радова

6 – СПОМЕНИК СТРЕЉАНИМ ТАОЦИМА У СКЕЛИ

Статусни подаци о објекту:

статус објекта према Закону о културним добрима: утврђено културно добро, (Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 16/87)

врста непокретног културног добра: споменик културе

Изведени су радови на чишћењу и заштити бронзаних рељефа, са санацијом камених површина спомен-обележја. Извршено је рашчишћавање самониклог растинја, са нивелисањем земљишта и хортикултурним уређењем. Постојећа метална ограда простора спомен-обележја је поправљена, очишћена и обожена, заједно са оправком улазне капије. Уз главну саобраћајницу су постављене информативне табле.

Радови су извођени: 20. септембар – 15. октобар 2010. године.

Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. mr Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: СЗР „Бест ентеријер“

Инвеститор: Изведено представима од продаје доплатне поштанске марке „Београд 1944 – 2009“

Споменик трељаним таоцима у Склети пре и после изведенних радова

7 – СТАРО САЈМИШТЕ – ЛОГОР ГЕСТАПОА

Статусни подаци о објекту:

статус објекта према Закону о културним добрима: утврђено културно добро, (Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ број 16/87)

врста непокретног културног добра: споменик културе

Извршена је замена оштећене спомен-плоче новом, са ливењем и монтажом нове бронзане апликације на месту недостајуће.

Радови су извођени: 20. септембар – 15. октобар 2010. године.

Руководилац пројекта: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник

Сарадници: Радојко Обрадовић, конзерватор, грађ, тех. mr Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник Снежана Неговановић, дипл. сним. слике, стручни сарадник

Извођач: СЗР „Борђевић“

Инвеститор: Изведено представима од продаје доплатне поштанске марке „Београд 1944 – 2009“

Споменик палим борцима пре и после изведенних радова

8 – СПОМЕНИК ЖРТВАМА ГЕНОЦИДА

Израђена је нова плоча у бронзи, обновом каменог прочеља испред Споменика жртвама геноцида.

Извршена је санација и замена делова оштећеног каменог постолја за спомен-плочу у оквиру партерног прилаза споменику, као и израда недостајуће спомен-плоче у бронзи. Нова спомен-плоча израђена је по узору на првобитну, са ливењем у бронзи, патинирањем и монтажом у оквиру каменог прочеља испред споменика.

Радови су извођени: 15. октобар 2011 – 15. децембар 2011. године

Руководилац пројекта: мр Александра Ристановић, вајар конзерватор, стручни сарадник

Сарадници: арх. Зоран Туцић, конзерватор, виши стручни сарадник
Радојко Обрадовић, конзерватор

Извођачи: Вајарска радионица „Кузман“, предузеће „Беокамен“ д.о.о.

Инвеститор: Изведено средствима Секретаријата за културу града Београда

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

По сачињавању елабората „Места страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда“, марта 2008. године, он је прослеђен свим релевантним институцијама које се на различите начине баве истраживањем ове теме и бригом о спомен-обележјима, у нади да ће покренути дискусију и унапредити нашу међусобну сарадњу. Код неких институција, документ је наишao на велико одобравање (посебно код Министарства за рад и социјалну политику, Савеза јеврејских општина Србије и Музеја жртава геноцида), док је код неких изостала реакција.

Ипак, великим залагањем појединачних стручњака у овим институцијама, реализован је низ пројеката, почев од 2008. године до данас, како је приказано у претходном поглављу. Завод је наставио са прикупљањем документације и литературе о спомен-обележјима и њиховим систематским истраживањем, а врши се континуирано стручно усавршавање конзерватора. Очекивања су да ће се овај процес наставити и у будућности.

Овај документ је утицао и на то да брига о спомен-обележјима на местима страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда буде уврштена у приоритете делатности Завода за заштиту споменика културе града Београда, што се уочава у годишњим плановима рада. Активности стручњака Завода за заштиту споменика културе града Београда се све више, поред спровођења мера техничке заштите спомен-обележја, проширују и на питања њихових потенцијала за образовање и укупан утицај на друштвене токове.

Неке од тема које су обрађене у овом документу су, у периоду од 2008. године до данас, постале предмет детаљних истраживања, анализа и пројекта. То се посебно односи на Старо сајмиште, тако да су поједиње тврдње изнете 2008. доживеле своје измене и унапређење. Процес доношења одлука о меморијализацији овога места је још увек у току.

ПРИЛОГ КОЛЕКТИВНОМ ПАМЋЕЊУ
фонд *Музеја историје Југославије*

Апстракт: У Музеју историје Југославије баштини се мали број музеалија које су везане за злочине извршене над југословенским становништвом у Другом светском рату. Материјал који је прикупљен, а важан је за истраживача, чине фотографије и микрофилмована грађа, као и рукописи и документа. Ово је кратак преглед фонда који је сачуван.

Кључне речи: Музеј револуције народа и народности Југославије (МРННЈ), логори, фотографије, писма, плакати, предмети.

Музеј историје Југославије формиран је 1996. године спајањем збирки Музеја револуције народа и народности Југославије и Меморијалног центра „Ј. Б. Тито“, које су и својим садржајем, али и начином настајања, биле потпуно различите. Фонд МРННЈ је систематски прикупљан, у складу са југословенском концепцијом Музеја, и обухватао је период од 1871. до 1996. године. Збирке Меморијалног центра чинили су поклони које је Ј. Б. Тито добијао од државника и грађана из земље и иностранства у периоду од 1945. до 1980. године и превазилазио је југословенске границе.

Фонд који се односи на ратне, 1941/45. године, а самим тим и на страдање становништва у Југославији, преузет је од Музеја револуције. Правац развоја и концепција Музеја револуције, још у фази његовог оснивања, рат нису ставили у жижу интересовања, па самим тим и прикупљена грађа није обухватала све аспекте рата. Да би се разумело како је вршена селекција грађе, требало би знати и како је настао Музеј револуције.

Иницијатива да се оснује Музеј револуције, давне 1959. године, чинила се оправданом и лако остварљивом, а заправо је била тема многих расправа и изродила је проблеме које је требало решити. Поставило се питање да ли је то музеј партије или револуције? Појавила се дилема које револуције? За Савез бораца Југославије, револуција је била ослободилачки покрет у Другом светском рату, а за Савез комуниста Југославије то је била револуционарна историја Партије. Истраживачи су сматрали да би требало обухватити крај деветнаестог века и расветлити улогу радничког покрета у променама које су се десиле на југословенском простору, а било је и мишљења да раднички покрет није једини носилац промена. „Окосица једне музејске приче мора бити одређена

политичка мисао, а чворне тачке око којих такву мисао ваља развијати постају догађаји. Дакле: уместо физичког предмета, неопипљиви производ друштвеног развитка; уместо ланчано повезаних облика у развоју, низ мање-више тренутних и прохујалих збивања.^{“1}

Предмет и његова експозиција су представљали следећи проблем у настајању Музеја. До тада су основ за настајање музеја чиниле већ постојеће збирке, колекције или заоставштина. Музеј револуције је био само идеја, без техничких могућности које су данас на располагању и које омогућавају стварање виртуелног музеја. Недостатак материјалног наслеђа које би приказало настајање и историјат радничког покрета био је изазов за осниваче, јер је окосница будуће изложбе била политичка мисао а не предмет. Зато је било неопходно пронаћи начин да се надомести овај недостатак. „Уколико нам је прошлост ускратила фондove о којима је раније било речи, ево надокнаде која у области музеологије припада првенствено установи нашег карактера. Широка примена научно-техничких остварења поставља се и са становишта савремености. Боја, писана реч и пластични облик нису више ни једина ни основна средства изражавања. Живи глас и покрет долазе до све масовније примене у општењу међу људима.“^{“2} „Треба да се виде прогласи, или неки леци, нешто што одражава пароле времена, нешто што делује не као садржај већ као позив и као одраз тог времена, као експресија. Наравно, поред свих оригиналних предмета постоје и фотографије. Фотографија је фактички више музеолошки предмет од архивског предмета.“^{“3}

У циљу истраживања и прикупљања валидне архивске грађе и предмета за будућу поставку Музеја, стручни радници су обишли 145 музеја и архива у земљи и сродне музеје у СССР, ДР Немачкој, Румунији, Польској и Мађарској, као и Империјални ратни музеј у Лондону. Кустоси Музеја су више од 120 радних дана проводили на терену прикупљајући материјал. Петнаестак година после завршетка рата, није било лако пронаћи преостала писма, фотографије и предмете који већ нису предати локалном или републичком музеју или архиву. Зато се често прибегавало микрофилмовању архивске грађе и репродуковању фотографија. Грађа, која често није била јединствена, током шездесетих година је великим делом преузимана из државних институција (Институт за раднички покрет, Архив Централног комитета СКЈ, Савезно извршно веће, Завод за заштиту споменика културе Србије, Савезно јавно тужилаштво ФНРЈ, Историјски архив Београда, Државни секретаријат унутрашњих послова, Савез удружења бораца Југославије). Поред тога, известан број предмета је откупљен из приватних фондова или је добијен на поклон. Према врсти, материјал је разнородан и разврстан је у више збирки. Највећи део грађе чине микрофилмови и фотографије, за-

¹ Милорад Панић-Суреп, Музеј револуције народа Југославије, *Билтен Музеја револуције народа Југославије*, бр. 1, Београд 1963, 4.

² Исто, 8-9.

³ Перо Морача, Записник са седница Одбора за 1959, Архив Југославије, F-4, 1-5.

тим штампани материјал, рукописи и документи, неколико цртежа и предмета из логора.

И поред значајног броја прикупљених експоната, у сталној поставци Музеја револуције је само један сегмент био посвећен *Трагичним билансима рата* и имао је 16 тродимензионих предмета. На тематским изложбама је повремено био излаган део музеалија које сведоче о терору над цивилима, али Музеј револуције никада није организовао изложбу на којој би била презентована целокупна грађа коју поседује и која је сада део фонда Музеја историје Југославије.

Фототека Музеја историје Југославије има десетак хиљада фотографија које су настале у периоду од 1941. до 1945. године. Велики број фотографија је репродукован из фондова сродних институција за потребе истраживања или изложби, али има и оригинала које су поклоњени Музеју или су откупљени од приватних лица. У историјским музејима фотографија заузима значајно место, јер „помаже да се штошта разјасни и да већ стечена представа добије 'боју'. Својом документарношћу фотографија не заслужује да буде третирана само као илustrација већ формираних судова, већ да буде употребљавана као историјски извор и, као такав, и критички анализиран.“⁴ Поред фотографија, у фототеци се чува и микрофилмована грађа, која је важна за истраживаче, али до сада није у потпуности обрађена.

Према бројности, неупоредиво је мање штампаног материјала, углавном плаката, летака и наредби, којих у Музеју има шездесетак. Познато је да је плакат моћно психолошко оружје и да је у ратном периоду део стратегије којим се паралише „противник“, те је и његов значај несумњив. *Објаве и Саопштења*, којима су оглашавана имена стрељаних цивила у Руми, Свилајнцу, Крагујевцу, Крушевцу, Белој Цркви, Кикинди, Великом Бечкереку и Нишу, или број оних над којима је извршена одмазда, требало је да буду опомена недужном становништву над којим је, према наредби генерала Бемеа, требало предузети „безобзирне мере (које) морају бити застрашујући пример“⁵.

Депортација у концентрационе логоре је била део „безобзирних мера“ општег пројекта истребљења појединих народа. У Музеју историје Југославије чува се 107 докумената, писама и порука заточеника из Јасеновца, Велике Градишке, Матхаузена, Аушвица, Понзе, Чапа, Кишкереша, Сегедина и Бањице. Писма, која су обавезно цензурисана, кратка су и у њима се не помињу стварни услови у логору. Неколико потресних порука на платну које Гордана Бизјак дотурила својој породици само су делић истинског стања на Бањици. Скице и цртежи Виде Јоцић, Душана Влајића, Александра Дерока и Бранка Петричића нису уметничка дела, већ тескобно сведочење о трпљењу и страдању.

⁴ Љубодраг Ристић, Фотографија као историјски извор, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 43, Нови Сад 1991, 120.

⁵ *Zbornik NOR-a*, I – 1, 450.

BEKANNTMACHUNG

Am 19. 6. 1943 wurde bei Suvaja-Radojkovići ein Überfall auf ein Kommando der Deutschen Polizei verübt, bei dem 8 Mann getötet und 7 Mann verwundet wurden.

Gemäß Ankündigung des Kommandierenden General und Befehlshaber in Serbien wurden als Vergeltung am 29. 6. 1943.

575 D. M.-Anhänger und Kommunisten erschossen

davon 324 in Kruševac. Unter ihnen befinden sich:

Hadžanović Ivo, berufslager, geb. am 28. 7. 1924.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Tutešić.

Dujanović Rade, Landwirt, geb. am 11. 3. 1906.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Tutešić.

Peković Peška, Stakenetz, geb. am 6. 7. 1908.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Kraljevo.

Djurđić Milja, Beobachter, geb. am 11. 10. 1912.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Tutešić.

Mikić Milorad, Schuhmacher, geb. am 31. 8. 1909.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Tutešić.

Dimitrijević Aleksandar, Bläser, geb. am 22. 6. 1917.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Šabac.

Zivković Mihajlo, Flieger-Hauptmann, geb. am 8. 1919.
Waldwachtmeister der Karabiner-Garde, verhaftet in Gudovac.

Savilić Vladević, Feuerwärter, geb. am 1. 12. 1916.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Gudovac.

Papović Vukosav, Richter, geb. am 15. 10. 1911.
In: N. — Berufslager, verhaftet in Kraljevo.

66 NICHTBELASTETE PERSONEN WURDEN IN IHRE HEIMATORTE ENTLASSEN.

Der Höheren Reichs-Polizeiamt Service
geb. M E S S E R
Reichs-Geheime-Kanzlei und
Generalstab der Polizei.

Beograd, den 20. Juni 1943.

САОПШТЕЊЕ

На дан 19.6.1943 год. код Суваје Радојковића извршена је препад на један одред немачке полиције и том приликом је убијено 8 а ранено 7 људи.

У смислу споменуте Командујућег генерала и Заповедника у Србији стрељано је ради одмазде до дан 29.6.1943 г.

575 присталица
Драже Михајловића и комуниста
од којих 324 у Крушевцу.

Између осталих стрељани су:

Радовановић Иван, бен занавац, роб. 212.1924.
бен Јован Д. М. из станице у Трговишту.

Огњановић Радо, занесарацин, роб. 212.1924.
бен Јован Д. М. из станице у Трговишту.

Петровић Петар, камарашкин, роб. 67.1908.
чуп. Д. М. из станице у Бачинцу.

Бујак Милоје, чешварин, роб. 11.1912.
бунчаник Д. М. из станице у Трговишту.

Мишић Николај, објутар, роб. 11.1912.
бен Јован Д. М. из станице у Трговишту.

Димитријевић Александар, пекар, роб. 22.1917.
бен спортистичко-пословници, бен, из станице у Бачинцу.

Животић Михајло, издавашкини, кашет, роб. 24.1911.
бен спортистичко-пословници, бен, из станице у Бачинцу.

Савић Владимира, патролни, роб. 11.1912.
спортистичко-пословници, бен, из станице у Галашу.

Поповић Вукосав, судија, роб. 11.1911.
спортистичко-пословници, бен, из станице у Крушевцу.

66 лица пуштено је својим кулама,
пошто је утврђено да их ништа не терети.

Београд, 20. Јуна 1943. год.

МАЈСЕР с. о.
М-Група извршила је Генералитет
извршила.

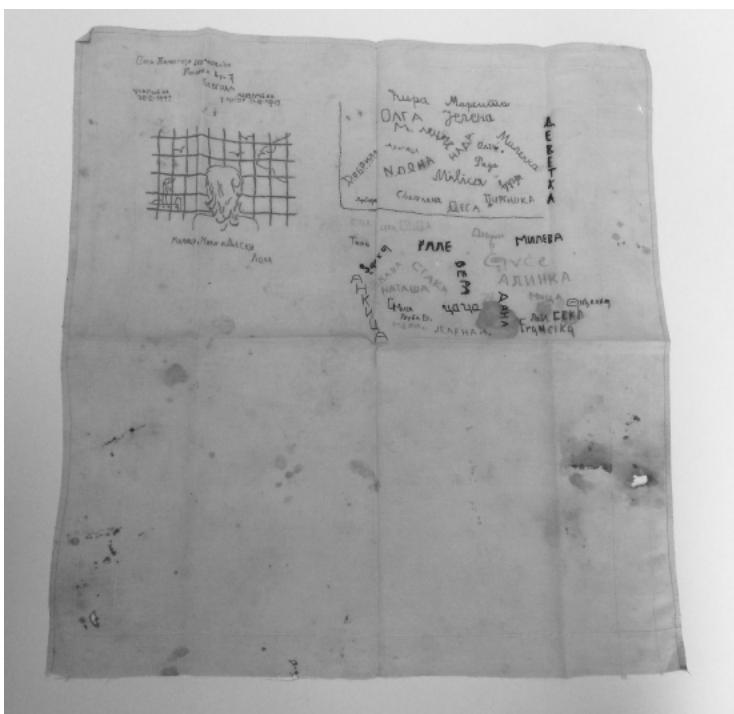
**Бекanntmachung/Саопштење о стрељању 575 присталица
Драже Михајловића и комуниста од којих 324 у Крушевцу.
(Музеј историје Југославије, инв. бр. 37. III 4/37)**

**Православни календар за 1943. годину на коме су заточеници
логора на Црвеном крсту у Нишу водили евиденцију стрељаних.
Преузето од Свезног јавног тужилаштва ФНРЈ.
(Музеј историје Југославије, инв. бр. 1057 III 4/490)**

Музеј је од Савезног јавног тужилаштва ФНРЈ преузео вредну, али свакако не јединствену грађу, која је настала као резултат рада Комисије за утврђивање злочина. Њу чине: 1. Спискови жртава I групе среза Српска Црња, округ Петроварадин; сачинила Покрајинска комисија за утврђивање злочина и њихових помоћника у Војводини; 2. Списак жртава III групе Северног Баната; срез Петроварадин; сачинила Покрајинска комисија за утврђивање злочина и њихових помоћника у Војводини; 3. Елаборат о злочинима нациста против Јевреја у Банату, који је саставио др Вељко Пандуровић; 4. Православни календар за 1943. годину, у којем је по датумима убележен број стрељаних у Нишу; 5. Акт о депортацији Срба и Јевреја од 30. јула 1941. године.

Од приватних лица су откупљени: Извештај – преглед недела која су над свештенством и српским народом изведена 20. јула 1941; Списак ученика и ученица из Земуна који су ухапшени и послати у логор у Стару Градишку 1944. године; Списак Јевреја из Сарајева који су убијени током рата; Елаборат о предаји јеврејских и српских радњи у ко-рист НДХ.

**На марами коју су везле затворенице из собе 9 на Бањици
у једном углу пишу имена жена одведених на стрељање.
Мараму је сачувала Добрила Благојевић и поклонила је Музеју.
(Музеј историје Југославије, инв. бр. 1257°III 1/108)**

Музеј историје Југославије поседује мали број предмета, иако су они посетиоцима најинтересантнији. Табакере, луткице, кутијице, вез, албуми за слике и споменари, које су правили затвореници, емотивни су сусрет са жртвама које су, често, још увек безимене. На неким предметима су исписане или извезене кратке личне поруке упућене породици. Неке предмете је радио више затвореника, јер су неки стрељани пре него што су завршили рад. На марами коју су везле затворенице из собе број 9 на Бањици, у једном углу су исписана имена жена одведеног на стрељање.

Међу сачуваним музеалијама је и 19 легитимација стрељаних у Крагујевцу октобра 1941. године.

Фонд који се чува у Музеју историје Југославије а односи се на злочине извршене у Југославији или над југословенским грађанима у неком од логора није велики, али ипак заслужује пажњу. На некој будућој изложби би могао да буде презентован широкој публици и има значајну едукативну улогу као чинилац хуманијег колективног памћења.

БРАНКА ЦИДИЋ

Јеврејски историјски музеј, Београд

**ЈЕВРЕЈСКИ ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ – ЧУВАР
СЕЋАЊА НА ЈЕДАН НАРОД И ЊЕГОВА ЕДИЦИЈА
„МИ СМО ПРЕЖИВЕЛИ – ЈЕВРЕЈИ О ХОЛОКАУСТУ“**

Увод

О присуству Јевреја на тлу Балканског полуострва у римском периоду можемо говорити само ослањајући се на материјалне археолошке изворе, јер писани подаци о томе нису сачувани. Ти извори потврђују да су јеврејске заједнице овде постојале још у III веку н. е., и да је њихова историја, проткана богатом традицијом, имала падове, успоне и стагнације. Најстарије јеврејско археолошко налазиште средњег дела Балкана, до сада утврђено, потиче из II на III век н. е., према најновијим сазнанима, и налази се у Македонији – Стоби. Са пропашћу античке јеврејске државе, у I веку н. е., Јевреји су се насељавали у многе римске провинције, чиме почиње период јеврејске дијаспоре. Због погрома, прогона и насиљних покрштавања, још у XII веку, Јевреји из немачких, аустријских и чешких области долазе у наше крајеве. Ипак, највеће миграције су се збивале током XVI столећа, после изгона сефардских Јевреја из Шпаније (1492) и Потугалије (1498), затим током XVIII, XIX и почетком XX века, због бројних прогона и погрома Ашженаза из Русије, Польске и северних делова Аустроугарске. На Балканском полуострву су имали повољније економске и друштвене услове за опстанак, јер су познавали многе занате, говорили разне језике и бавили се трговином.

Стварањем југословенске државе, после Првог светског рата, заједнички интереси и циљеви су повезали Јевреје Југославије у једну заједницу: Савез јеврејских општина, а оформљене су и друге заједничке установе југословенског јеврејства. Према статистичким подацима из 1939/1940. године, у Југославији је пред Други светски рат живело око 71.000 југословенских Јевреја, уз њих и 3.000 до 5.000 Јевреја страног држављанства, међу којима много избеглица из Немачке, Аустрије и Чехословачке, које су, бежећи испред хитлеровског нацизма, у Југославији нашле привремено или трајно уточиште.¹ Јевреји су у Југославији тада чинили тек 0,55% укупног броја становништва, али и тако малобројни, они су активно учествовали у економском, друштвеном и културном животу државе. Поред многоbrojnih јеврејских друштава и организација, при заједници су постојале јеврејске библиотеке и архиве, новине и часописи, издавачка предузећа.

¹ Albert Vajs, „Jevreji u novoj Jugoslaviji“, Jevrejski almanah, 1954, 21.

Прихватањем антисемитизма од стране профашистичко-националистичких режима у државама које су настале распадом Краљевине Југославије, положај Јевреја је постајао све тежи. Јеврејске заједнице Југославије доживеле су своју највећу трагедију у Другом светском рату, под окупацијом Хитлера и његових трабаната, који су настојали да физички потпуно униште целокупну јеврејску популацију и њену материјалну културу. Тада су неповратно изгубљени многобројни документи и драгоценни подаци о животу заједнице и појединача, као и велико материјално наслеђе. Страдало је преко 80% јеврејског становништва. Преживелима се наметну задатак да сакупе што је још могуће сакупити и да бар региструју оно што је раније постојало или што није у потпуности уништено.

Оснивање Јеврејског историјског музеја Савеза јеврејских општина

Прву годину после завршетка II светског рата у Југославији обележило је формирање управних тела Савеза, Извршног и Главног одбора, и образовање секција. Слични послови су обављани и у другим јеврејским заједницама у земљама Европе, које су углавном имале сличну судбину. Већ у августу 1945, образоване су социјално-културна, правна и финансијско-административна секција, што је омогућило стабилне активности² Савеза. На састанку Извршног одбора, у августу 1945, саопштено је да Савез ради на обнављању својих правила и указано на потребу прикупљања података о Јеврејима – борцима НОБ. На том састанку је донета одлука да Битољ и Скопље, чије је јеврејско становништво готово у потпуности страдало, прикупе податке о имовини коју је окупатор опљачкао, како би био захтеван њен повраћај.³ Циркулар о прикупљању материјала о учешћу Јевреја у НОБ, као и сведочења о ратним злочинима, упућен је свим јеврејским општинама, а такође и циркулар о религиозном животу, веронаучној настави и повраћају општинске имовине. Чланови ИО су обавештени да је Светски јеврејски конгрес 1. маја 1946. основао специјалну институцију названу „Јеврејска историјска комисија СЈК“, чији задатак је био прикупљање материјала о нацистичким злочинима над Јеврејима. Паралелно је (установа) *Conference of Jewish Relations*, из Њујорка, упутила циркулар Савезу да је, у споразуму са Америцким Jewish Joint Distribution Committee (JOINT), установила комисију за поновно успостављање јеврејских културних вредности у Европи, састављену од јеврејских научника у Америци. Задатак јој је био да ради на спасавању и поновном сакупљању јеврејског

² ЛИМ, Тзв. Перерина архива, пакети 2 и 3, привремена кут. 781, Састанак од 11. августа 1945. и образовање главног одбора Извршног одбора СЈОЈ, са 11 чланова.

³ ЛИМ, исто, Седница (3) ИО Савеза од 30. октобра 1945.

културног блага, да поново успостави јеврејски културни живот и културне установе у послератној Европи.⁴

Као одговор на наше унутрашње потребе и на препоруке високих јеврејских светских и европских организација, др Алберт Вајс је у јануару 1947. године предложио Извршном одбору да би требало, у оквиру Савеза, основати један централни архив, у којем би били сачувани мало-брожни историјски документи који су спасени после овог рата, а који се налазе расути по архивима наших општина.⁵ Те године, Савез добија до-пис Светског јеврејског конгреса којим се од њега тражи да начини извештај о животу, културним установама и другим делатностима наше заједнице, како би се, на основу тога, могла добити извесна материјална помоћ за унапређење ових институција, као и у другим земљама у Европи.

Треба напоменути да је у предратном периоду, у више наврата, помињана потреба оснивања јеврејског музеја са архивом. То је први пут учињено у новембру 1923. године, на предавању професора др Тихомира Борђевића о „Јеврејима у време кнеза Милоша“, у сали „Онег Шабата“ у Јеврејској улици на Дорђолу, када је „уважени професор дао иницијативу за оснивање Јеврејског музеја у Београду“.⁶ Други пут је о томе било речи у тексту под насловом „Питање оснутка јеврејског музеја“,⁷ објављеном у „Јеврејском гласу“ 1928. године. Исто тако, потреба оснивања „једног земаљског јеврејског музеја у Београду“ споменута је на седници Извршног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, одржаној 3. марта 1932. године, када се ово питање „оставља за доцнија времена“.

Приликом званичне посете делегације Савеза Моши Пијаде, потпредседнику Скупштине ФНРЈ, закључено је да се покрене, као званични орган Савеза, један лист (будући „Билтен“), и тада је саопштена одлука о стварању централног (јеврејског) музеја и архива у Београду, о сакупљању материјала о учешћу Јевреја у НОБ и о везама које Савез одржава са другим јеврејским организацијама у свету.⁸

Оснивање музеја се веже уз оснивање Правног одсјека у Загребу од стране СЈОЈ, при којем је 1947. године формиран Музеално-историјски сектор. За послове Правног одсјека и Музеално-историјског сектора био је задужен др Хинко Гелб. Званично је ангажован као службеник Савеза од 1. јануара 1948. године.⁹

У извештајима о раду овог сектора за 1949. годину, напомиње се да се у години 1948. рад Музеално-историјског сектора ограничавао на

⁴ ЈИМ, Седница ИО од 23. јуна 1946.

⁵ ЈИМ, XIII седница ИО од 12. јануара 1947.

⁶ Jevrejski glasnik, Beograd, br. 1, 17. decembar 1923. *Menora*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2009.

⁷ „Jevrejski glas“, Sarajevo, br. 12/13, str. 8/9, 4. april 1928.

⁸ Састанак ИО Савеза од 22. јануара 1948.

⁹ Раније је био пријављен у Загребу код Представништва Аутономног одбора за помоћ.

кратке хисторијске податке о појединим општинама, на преглед матичних књига и на кратке описе и преписе интересантних уредаба и наредаба које су се тицале Јевреја Југославије у прошлости, а већ у 1949. су прикупљена хисторијска документа, фотографије, књиге и часописи и основана скромна фототека.

У тој 1949. години, до краја новембра, престаће да ради ЈОИНТ у нашој земљи, а Аутономни одбор за помоћ постаје посебно тело.¹⁰ Из Југославије је отпотовао представник ЈОИНТ-а др Фредерик Вајт (Frederick White).¹¹

Приступа се радикалном реализацију питања покретне и некоришћене непокретне имовине јеврејских општина како би Савез могао да настави са радом, јер су престали извори финансијске помоћи од стране ЈОИНТ-а. На састанцима ИО Савеза се доносе одлуке о продаји полурушенх синагога и других објеката које нема ко да одржава како би се могло наставити са активностима. Покренуто је информативно гласило, „Билтен“. Лист је излазио једанпут месечно, шапирографисан, на четири до шест страна. У ЈИМ-у се налазе укоричени примерци „Билтен“ од 1. броја из 1950. године.

У распису од 27. фебруара 1952.¹² стоји да ће се у оквиру свечаности освећења (пет) споменика јеврејским жртвама фашизма у Београду, Загребу, Сарајеву, Новом Саду и Бакову отворити Музејско-историјско одељење у Београду, у коме ће бити изложена историјска документа, слике и разни историјски материјали из давне и скоре прошлости Јевреја у Југославији.

Изложба тог историјског материјала, који је својим залагањем успео да прикупи Музејско-историјски одсјек у Загребу у току три године свога рада, биће отворена кроз цело време трајања свечаности. Даље се наводи да „ценећи развој послова и постигнуте веће резултате на пољу музејско-историјског рада као и перспективе за даље развијање овог веома важног сектора делатности Савеза Извршни одбор је увидио потребу образовања оваквог Музејско-историјског одељења у Београду при самом Савезу под руководством члана ИО др Андрије Гамса, поред Музејско-историјског одсјека у Загребу, којим тако успешно управља друг Хинко Гелб, руководилац нашег Правног одсјека.“ У наставку се каже да „тај посао од великог значаја за углед заједнице може успети да се и даље развија ако се схвати да и општине треба да дају свој удео у њему“. У том смислу је општинама упућен предлог са упутствима у чему се од њих очекује помоћ.

Свечаности у Београду поводом освећења споменика организоване су од 3. до 8. септембра 1952. Главна активност, у суботу 6. септембра, би-

¹⁰ Седница ИО Савеза од 18. децембра 1949.

¹¹ У хотелу „Мажестик“ у Београду је приређена опроштајна вечера 26. фебруара 1950, а др Вајса и др Вајта је примио председник Југославије Ј. Б. Тито. Истог дана је др Иван Рибар предао г. Вајту одликовање „Југословенска застава“ трећег реда.

¹² ЈИМ, распис СЈВО ФНРЈ, бр. 343/52, Београд, 27. фебруар 1952.

ла је свечано отварање музеја, у Јеврејском дому у улици 7. јула број 71, у приземљу десно, у 16 часова.

После завршених 4. и 5. Алије (организовано исељење Јевреја у државу Израел) 1951. и 1952. године, због смањене бројности југословенског јеврејског становништва и због штедње и концентрисања послова, Извршни одбор Савеза је, на седници од 19. децембра 1952, донео одлуку о укидању Правног одсјека у Загребу, „јер не постоји више неопходна потреба за одвојени рад“.¹³ Дотадашње акције управе Савеза и Правног одсјека су донеле крупне резултате: пронађени су документи, разне књиге и слике од изванредне историјске вредности, које приказују живот и деловање (јеврејске) заједнице у прошлости. Пословање је пренето у централни уред Савеза у Београду.¹⁴ За примопредају су били задужени секретар Савеза проф. Соломон Калдерон¹⁵ и предавалац архивске грађе др Хинко Гелб.¹⁶

Занимљиво је да је на заједничкој сједници ИО Савеза и Аутономног одбора за помоћ, одржаној 1. јула 1953. у Београду, под председништвом др Алберта Вајса, у 7. тачки записано да је Јеврејска општина из Загреба обавестила Савез да је образовала одбор од четворица чланова општинске управе, који ће водити надзор над Музеално-историјским одсјеком до краја јула, а после тог времена ће исти креирати музеј при самој Јеврејској општини у Загребу. До тога, нажалост, никада није дошло, због недостатка новца, јер JOINT никада није финансијски помагао музејску делатност, а вероватно и из других разлога.

Рад у историјско-музејском одељењу у Београду је од 1953. године добио нове облике. Док је у претходном периоду био повремен, од тада се почело радити систематски и редовно. Програм рада је постао веома разнородан и садржавао је више активности: 1) *Сабирање*, које се креће у четири основна смера и обухвата културно-историјски развој Јевреја у Југославији, њихову материјалну производњу, социјалне односе и фолклор. Објекти сабирања су документи, фотографије и предмети који могу да послуже за документацију наведеног; 2) *Регистрацију* историјско-музејског материјала јеврејског значаја који се налази ван историјско-музејског одељења Савеза, тј. у склопу других музејских и осталих збирки и код приватних лица; 3) *Сређивање* сакупљеног материјала и то: а) завођење у главну матичну књигу, б) образовање картотеке по азбучном реду и предмету, ц) класификација материјала; 4) *Обраду*, и то: а) појединачних докумената и б) појединачних поглавља из постојећег материјала.

¹³ ЛИМ, седници ИО од 19. децембра 1952.

¹⁴ ЛИМ, М-1347/52.

¹⁵ ЛИМ, Пуномоћ Савеза ЈВО ФНРЈ у Београду од 13. маја 1953, број 973.

¹⁶ Записник састављен у канцеларији (уредовници) Музеално-историјског одсјека Савеза јеврејских вероисповедних општина ФНРЈ у Загребу, у предмету примопредаје музеално-историјског материјала. Тада је константовано да је Музеално-историјски одсјек у Загребу креiran као посебни одсјек, независан од Правног одјела, у јануару 1951, позивом на допис Савеза ЈВО од 7. децембра 1950. бр. 234/51, којим је саопштено другу Гелбу да му је повјерено руководство тога одсјека.

јала; 5) *Тематске изложбе*, од којих је једна одржана 1952, а друга 1953, док је припреман материјал и за изложбу „*Јевреји у Србији*“; 6) *Сарадњу са архивима и музејима у земљи* – до тада је сарадња остварена са Војним музејом у Београду, Војно-историјским институтом, Народним музејом, Музејом града Београда, Државним архивом Србије и Савезним архивом, Историјским одељењем ЦКСКЈ и другима; 7) *Везе са инострanstвом* су успостављене углавном тамо где постоји интерес за размену материјала или са установама које од нас траже материјал. То су Меморијални музеј Јад Вашем (*Yad Vashem*), установа у Јерусалиму која чува успомене на страдање и јунаштво Јевреја, ЦВИ (ZVI) институт у Јерусалиму, који се бави историјом јеврејских општина Близког истока до 1914. године, *Musee d'Art JUIF* у Паризу, Jewish Museum у Лондону и др.

Канцеларија Савеза је јеврејским општинама упућивала бројне дотписе о раду Музеја и пружању помоћи Музеју. Тако се у распису бр. 2641, из 1958. године, предлагало да свака јеврејска општина одреди једног свог члана који би се бавио искључиво (и волонтерски) послом прикупљања историјско-музејског материјала и био у вези са историјско-музејским одељењем, о чему су дата упутства спољним сарадницима Историјско-музејског одељења: а) прикупљање историјске грађе (документата у вези историје општина, биографија значајних општинара, развој рада појединачних секција у општинама, статути разних организација, прогласи, обавештења. Регистровани су архитектонски објекти везани за живот општине, вршено фотографисање синагога, гробалја, појединачних важнијих споменика на гробљима, као и регистровање уметничких слика и скулптура); б) прикупљање религиозних и световних предмета (бележење сваког предмета који је везан за јеврејску традицију и носи печат јеврејског уметника или занатлије. Уколико се није могао добити или купити такав предмет, било је потребно регистровати га и фотографисати); ц) прикупљање података о жртвама рата и о учешћу Јевреја у НОР-у, о животу и раду Јевреја под окупацијом, о њиховом уделу у борби против окупатора и домаћих сарадника окупатора, те сакупљање података из периода обнове рада општина.¹⁷

Савез је и у наредној години, у сарадњи са многим општинама у земљи, уложио велике напоре у отварање Музеја.¹⁸ После фазе интензивног прикупљања музејског и архивског материјала, створени су услови да се почне са његовом обрадом и презентацијом широј јавности.

У оквиру прославе 40. годишњице постојања Савеза, 26. децембра 1959. је отворен његов музеј. Пошто су почетком 1959. године ослобођене потребне просторије, приступило се уређењу сталне изложбене поставке, која се састојала из четири одељења: археолошког; о животу и раду општина; о традицији, религији и фолклору; и о јеврејским борцима и

¹⁷ ЈИМ, Распис свим ЈО од 2. јула 1958, бр. 2641, Београд.

¹⁸ ЈИМ, К-4/1769/60, Извештај Видосаве Недомачки о раду Јеврејског историјског музеја /за Конференцију јеврејских општина/ 1960.

жртвама Другог светског рата.¹⁹ Музеј је отворио руководилац Комисије за културу и Историјског одељења др Зденко Левентал. Званично отварање је било 19. маја, у просторијама зграде у улици 7. јула број 71а.²⁰

Пресељење Музеја у још неадаптиране просторије у улици 7. јула, у којима се и данас налази, извршено је крајем 1965.²¹ Нова стална поставка је отворена 7. октобра 1969, у оквиру прославе 50. годишњице оснивања Савеза. Она приказује историју Јевреја од римског доба до обнављања рада општина и Савеза после Другог светског рата.

Делатност Јеврејског историјског музеја је од тог времена на свим плановима унапређена. Осим музејских збирки, које се могу поделити у пет већих целина: Јудаика; уметничка збирка; културно-историјска; историјска – Холокауст збирка; те археолошка, ЈИМ има и сразмерно велики архив, од око 1.000 дужних метара грађе. Грађа је везана за живот и рад Савеза и јеврејских општина бивше Југославије пре и после Другог светског рата. У Музеју се чува и предратна јеврејска штампа, антисемитска документација, грађа из области уметности и културе, те богата документација о страдању Јевреја за време Холокауста. Такође се чувају, обрађују и дају на коришћење документи о значајним члановима заједнице, а посебно је обимна грађа о раду Савеза јеврејских заједница Југославије од 1944. до почетка последњег рата 1991. године. Користи се и музејска хемеротека, као и две значајне базе података: Јеврејске матичне књиге (за Београд) и база жртава Холокауста за територију целе бивше Југославије. У музеју се чува један број личних фондова и легата умрлих чланова заједнице. Музеј је добио и депо, који је свечано отворен 2001. године.

Врло је велики број студијских и уметничких изложби које је приредио ЈИМ (до данас скоро 70), а веома је значајна и његова издавачка делатност.

Већ 1952. је објављена тзв. *црна књига*, „Злочини окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији“, о страдању Јевреја са простора бивше Југославије. Савез је од 1954. до 1970. био издавач *Јеврејског алманаха*; изашло је осам бројева (јубиларни број 2000. године). Музеј је издавач *Зборника* – студија, архивске и мемоарске грађе о Јеврејима Југославије, којих је од 1971. до 2009. објављено девет. Не заборављамо издање „Сећање Јевреја на логор Јасеновац“, зборник текстова о том страшном месту страдања, ни др Јашу Романа и његову књигу, коју је Савез јеврејских општина објавио 1980., „Јевреји Југославије 1941–1945. жртве геноцида и учесници Народноослободилачког рата“, на коју се често ослањамо.

¹⁹ ЈИМ, Jevrejski pregled, broj 1-2, januar-februar 1960, str. 19. „Otvaranje muzeja Saveza jevrejskih opština“.

²⁰ ЈИМ, Jevrejski pregled, avgust-septembar 1960, br. 8-9, str. 5; K-4/1803/60.

²¹ Усвојен је Пројекат за адаптационе радове у Музеју и за опрему нове изложбене поставке, који је израдио арх. Милан Бојер, фебруара 1966. године.

Едиција „Ми смо преживели – Јевреји о Холокаусту“

Пет књига ове едиције је посвећено сенима Јевреја Југославије који су страдали у Холокаусту од 1941. до 1945. године

Стога не зачуђује да су се Луци Беба Петровић, дугогодишњи секретар Савеза јеврејских општина Југославије, од 1952. до пензионисања 1993, и др Ета Најфелд, две велике активисткиње Савеза, обратиле управо Музеју када је породица Хайма Милета Пинкаса, рођеног Београђанина који живи у Каракасу, Венецуела, одлучила да поводом његовог 80. рођендана поклони Музеју 3.000 долара за акцију по властитом избору. Размишљали смо да у нашем музеју реновирамо неко место у сталној музејској поставци и означимо да је то омогућено донацијом породице Хайма Милета Пинкаса, али смо, у договору са госпођама Петровић и Најфелд, ипак одлучили да радимо на књизи сећања преживелих Јевреја на најстрашније време у нашој историји, на Холокауст. Као преносиоци порука, оне су нам ускоро јавиле да су породица и сам Пинкас предлог веома радо прихватили. Његова породица живи на три континента, а он је, са супругом, донедавно веома често долазио у свој родни град. Као успешан пословни човек, у разним приликама је и раније материјално помагао рад Савеза и Јеврејске општине Београд.

Шта је претходило идеји о прављењу књига са овом тематиком?

1. Савез јеврејских општина Југославије (године 1997. је то био Савез јеврејских општина Србије и Црне Горе) спровео је, преко Упитника намењеног жртвама Холокауста, акцију пописивања чланства, како би се утврдило колико је у заједници социјално, здравствено и материјално угрожених чланова који су преживели Други светски рат.²² И ове поратне године, после грађанског рата и распада Југославије 1991-1995, биле су изузетно тешке, живело се у уништењу и дискриминисаној земљи, са великим бројем избеглица, са огромном девалвацијом, у дубокој депресији и бесперспективности. У Савез су, после састанка Европског јеврејског конгреса, 9-10. марта, у Берлину,²³ стизали многобројни захтеви за обештећење жртава Холокауста од стране Немачке.

2. Режисер Стивен Спилберг је 1998. организовао и материјално подржао аудио-визуелно снимање сећања на породични живот и на Други светски рат свих оних који су преживели Холокауст у европским земљама, тако и код нас. Само снимање је имало своју матрицу, правила, те је организовано обучавање интервјуера. Задатак екипе из Србије је био да сниме преживеле из Србије и Републике Српске. Снимљено је око 340 сведочења, иако је број преживелих био нешто већи, али многи од њих нису више били у снази да у томе учествују.

Како наша заједница није била у поседу снимљених сведочанстава, која се и данас стручно обрађују у Спилберговој фондацији у САД, од-

²² Bilten, br. 6, jun 1997, str. 13.

²³ Bilten, br. 5, мај 1997.

мах после бомбардовања тадашње Србије и Црне Горе, од марта до јуна 1999, и живих договора о потреби бележења сећања док још име преживелих, при Јеврејском историјском музеју је у новембру оформљена редакција од осам чланова.

Осим уредника и секретара, који су нешто млађи, сви остали чланови су преживели страдања у Другом светском рату. Пионири овог изванредног пројекта су били Луци Беба Петровић, Ета Најфелд, Ели Дељеон, Андреја Прегер, Александар Мопшић, Божа Рафајловић. За главног и одговорног уредника је изабран Александар Гаон, за секретара Бранка Џидић, архивиста Музеја. Неки чланови су, због болести, напустили рад у редакцији, али су дошли други, који су изванредно познавали проблематику и дали велики допринос у раду: Ева Тимар, Ева Чавчић, Теодор Ковач, нешто касније Мирослав Демајо и Милинко Радевић, који је од прве књиге радио као технички уредник едиције.

Редакција је увек радила када је, крајем пролећа 2000. године, стигло упутство Светског јеврејског конгреса (СЈК), којим су све јеврејске заједнице широм света позване да прикупљају сведочанства преживелих из времена Холокауста. Изгледа да је тада на највишем нивоу схваћено да време истиче, да је последњи тренутак када се то још може учинити.

Подсећамо на неке делове излагања Александра Гаона, које је изговорио у Опатији, на десетој, јубиларној манифестацији јеврејског заједништва, Бејахаду (Заједно) 2009, на коју је била позвана редакција едиције „Ми смо преживели“, али су стигли само „најмлађи“, главни уредник и секретарица. Гаон је себи поставио низ питања, на која је одговарао из свог ракурса. На питање о сврси овог издања, рекао је да је основни задатак да буду забележена сведочења, оно што је касније била и препорука СЈК, док сведоци још постоје и док су у стању да се сећају онога кроз шта су прошли. Редакција је имала две моралне дилеме: да ли имамо право да тражимо од преживелих да поново прођу кроз искуство Холокауста и страдања, оно што су најискреније и најдубље хтели да забораве, а исто толико тешко је било и да све те људе наговоримо да се тиме баве у тим годинама и у том физичком и душевном стању. Многи наши родитељи никада нису хтели да причају о страдањима. Нама, следећој генерацији, остало је да сазнајемо фрагменте и да слажемо неку врсту мозаика о томе. Битан разлог да се приступи овом раду је чињеница да се у свету готово ништа не зна о страдањима Јевреја на тлу Краљевине Југославије. О томе нема података нити посебних издања и књига, мало је истраживача из света истраживало те податке. Амбиција редакције није била да пише историјски документ, већ да забележи оно што говоре сведоци историје или њени непосредни учесници. Још један разлог нас је покретао – да ова сведочења оставимо поколењима, јер заборављање може бити погубно.

Како смо долазили до сведочења? Најчешће смо лична сећања тражили непосредно од преживелих и тих је сведочења, записаних за по-

требе пет наших књига, највише. Нека сећања смо узели из архиве Јеврејског историјског музеја. Она се односе углавном на људе који више нису били живи у време рада на овој едицији. Један број сећања су написали други, најчешће потомци или неко од блиске родбине оних који су у међувремену преминули. Вредни наши родитељи су у својим рукописима често остављали сведочења о преживљавању и страдању породице, о чему нису говорили, али су интимно увек живели са тим. У петој књизи су објављени извештаји Комисије за испитивање ратних злочина окупатора и њихових помагача који су се односили на јеврејска страдања, појединачна и група.

Аутори сведочанства су нам текстове достављали обично у рукописном облику, али их је дosta било и у аудио форми, те смо их „скидали“ у језичкој варијанти којом су изговорени. И данас имамо тешкоћу када говоримо на којем су језику писане наше књиге, јер су сведочења објављена на оном језику на којем смо текст добили. Текстови са хебрејског и енглеског језика су превођени на српски. Вршена је блага редакторска, односно лекторска интервенција, као и исправљање података када би се у неком датуму поткrala грешка. О томе се веома озбиљно разговарало на састанцима Редакције, уз предочавање података из лексикона и других релевантних књига.

Прву књигу „Ми смо преживели“ поделили смо на 11 поглавља, према путевима спасавања. Поглавља су у следећим књигама прошириvana према неком новом путу спаса, тако да у неким поглављима има десетак сведочења, а има их и са само једним, нпр. „Шпански држављани“ или „Кастнерова група“. Вредно је напоменути кроз шта су све прошли и какву су судбину имали наши сведоци: *Са партизанима; Преживели пробој из Јасеновца; Преживели логоре Аушвиц, Берген-Белзен, Биркенау, Сајмиште, Баково...; Под италијанском окупацијом; Под Мађарском влашћу; У борском руднику; Преко Косова и Албаније; Скривени у окупирanoј Србији; Деца код племенитих људи; Под заштитом; Лекари; Дом „Лавослав Шварц“; Алијат Ханоар; Хиљаду Рузвелтових гостију; У Аустрији на раду; У ратном заробљеништву; У сарајевском затвору; Нонантола; Ел Шат; У затворима у Србији и у Немачкој; Скривање на територији Југославије; Исељени у Палестину; Рођени у логору; Италија; Швајцарска; Пештански гето*, те на kraju пете књиге, три сведочења узета из Записника Комисије за испитивање злочина окупатора и њихових помагача. Све у свему, 26 поглавља, са 209 сведочења и два епилога. У првој књизи је писац Горан Бабић написао епилог под насловом „О диму поврх крематорија“, а у завршној, петој књизи, историчар Душан Синдик „Поглед на прошлост Јевреја Југославије“.

У позивима будућим ауторима, редакција је од њих тражила да у првом делу пишу о животу у породици од доласка нацизма на власт у Немачкој до почетка рата, што је подразумевало и сећање на антије-

врејске мере и долазак избеглица из средње Европе.²⁴ Користили смо питања која су се тицала предратног и ратног периода из анкете „Моја породица“, коју су 1979. године сачиниле Ета Најфелд и Луци Петровић, у оквиру рада Координационог одбора женских секција Савеза. У другом делу је требало описати своја ратна страдања, од почетка до краја рата, укључујући и судбину чланова породица, или пријатеља и познаника, за које су били везани, као и понашање окупатора и квислинга. То је захватало најдужи део текста. У трећем, завршном делу, у најкраћим цртама је описана послератна судбина. Живот је кренуо даље, чиме је изречена порука сведочења.

Посебно смо инсистирали на чињеници да је, и поред свих наредби, прогласа о обавезному јављању Јевреја на принудни рад, о обавезному пријављивању имовине, о затварању у логоре, што је све било на снази успостављањем нацистичких власти, око 4.600 Јевреја било са пушком у руци у редовима Народноослободилачке војске и на тај начин имало прилику да се равноправно бори за свој живот. Некадашњи председник Израела, Ђиџак Навон, рекао је да је Народноослободилачка борба била једина борба на свету у којој су Јевреји били равноправни са осталим борцима. Током Другог светског рата, у Југославији је у партизанима погинуло око 1.500 Јевреја, а после рата је њих једанаест проглашено за народне хероје, петнаест за генерале, при чему је Роза Папо била прва жена генерал у поратној Југославији.

Редакција је себи поставила циљ да читалачку публику што потпуније обавести о страдањима за време Другог светског рата, те је књиге обогатила прилозима. Дат је табеларни преглед логора у Југославији у којима су Јевреји били заточени, попис свих јеврејских општина у Југославији из 1940. године, када је било 117 сефардских и ашкенаских општина и 12 ортодоксних. Трећи додатак је списак обновљених општина из 1947. Четврти додатак је глосар или речник мање познатих речи и појмова, јер је много речи преузето из других језика са којима су Јевреји дошли на Балканско полуострво. Потом следе фотографије срушених и „преживелих“ синагога, духовних средишта којима смо хтели да покажемо да оне, делећи судбину заједнице којој припадају, сличе људима. Такође смо дали две мапе, прва представља поделу земље на окупационе зоне и на Независну Државу Хрватску, после Априлског слома 1941, а друга карту свих врста логора и стратишта на подручју Југославије у време Другог светског рата. У петој књизи се налази и списак свих аутара по абецедном реду и садржај свих пет књига.

Све књиге имају исте корице, на којима разазнајемо хебрејским писмом и латиницом написана имена градова (градови Југославије у ко-

²⁴ Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем*, 26. Према књизи Harriet Pass Freidenreich, „The Jews of Yugoslavia“, Philadelphia 1979, str. 80, наводи податак да су Савез јеврејских општина и Јеврејска општина Загреб, која је била одређена за центар активности за помоћ избеглицама, пружиле помоћ за 55.000 јеврејских избеглица у Југославији.

јима су некад постојале јеврејске заједнице), што је детаљ споменика „Долина затртих заједница“ у Меморијалном центру Јад Вашем у Јерусалиму.

Наш посао смо завршили објављивањем пет књига на „нашим језицима“, док су прве три књиге преведене на енглески. Хтели смо да упознамо светску публику са страдањима Јевреја из Југославије за време Холокауста, јер се о томе готово ништа не зна, нити се у пописима великих светских библиотека налазе било какве библиотечке јединице. Надамо се да смо унеколико попунили ту празнину. Преостаје још рад на преводу две последње књиге, скупљамо донације, али ће то можда остати за „каснија нека поколења“.

Наша редакција се састајала једном седмично, сваког четвртка у девет сати. Сви смо радили волонтерски. Одржали смо преко пет стотина састанака и о њима оставили белешке, дебели досије о раду. Не само рад и излагање оцена чланова Редакције о сваком тексту, него и слушање излагања о најразличитијим темама из живота јеврејских породица пре рата, или из живота општина, јеврејских установа, укључујући и шале и коментаре, за „нас млађе“ је била изузетна школа јудаизма. Непресушна је била енергија чланова Редакције који су преживели Холокауст да се започети посао доведе до краја. Састанцима су често присуствовали аутори текстова, јер су састанци били отворени. Долазили су и млађи истраживачи, тако да је Редакција постала значајна група за питања Холокауста на нашем простору. Према концепту Редакције, тежили смо, и у великим постотку успели, да сведочења опремимо фотографијама. Ако ништа друго, настојали смо да бар имамо портрет писца сведочанства, а понекад смо успевали да фотографијама оживимо неке страдале чланове породица.²⁵ Зато нам је проф. др Жамила Колономос из Скопља, после изласка књиге број 3, у којој је и њено сведочанство, написала да смо направили велико дело, споменик страдалима и преживелима. При том, не смејмо заборавити да је готово цела заједница македонских Јевреја, 7.160 људи, депортована у логор Треблинка и да се нико није вратио. Све текстове смо слали на ауторизацију писцима сведочења или најближим члановима породице, уколико аутор није више био жив. Тако посље ауторизације, текстови су предавани техничком уреднику.

Тираж књига није био исти за свако издање. У почетку смо били скромнији, јер нисмо знали каква ће бити заинтересованост читалаца. Стога смо морали да доштампамо прву књигу, додавши 300 примерака првом издању које је имало тираж од 500 примерака. Укупни тираж едиције износи 7.600 књига. Књиге смо слали установама широм бивше Југославије и многим светским институцијама. Послали смо их свим познатим сабирним библиотекама у Србији, свим јеврејским општинама, музејима, местима где смо сматрали да треба да се нађу. Код нас у Музеју

²⁵ Фотографије су у електронском облику сачуване у Јеврејском историјском музеју.

имамо још око 1.500 књига, што значи да је већи број стигао до читалаца у земљи и иностранству. Али, ми смо имали срећу да су нам Хаим Миле Пинкас и његова породица увек помагали када бисмо се нашли без сређстава за штампање. Осим тог главог спонзора, велики број донатора је помогао рад на објављивању и превођењу књига, на чemu смо им веома захвални, те смо њихова имена објавили како у самим књигама, тако и у „Јеврејском прегледу“.

Књиге су изазивале велики интерес читалаца у земљи и у свету, објављени су прикази у дневним листовима у Србији, Босни и Херцеговини, те у јеврејским листовима у Хрватској, као и у иностранству: у Израелу, Немачкој, Швајцарској, Бугарској, САД и другде. Промоцијама књига у Савезу јеврејских општина у Београду, у јеврејским општина-ма Ниша, Суботице и Новог Сада, присуствовали су гости из иностранства и из земље. Јеврејска заједница Босне и Херцеговине из Сарајева тражила нам је одobreње да направи репринт сведочанства сведока који су Други светски рат преживели на њиховом подручју.

„То да је живот ипак јачи од смрти и да је човек у стању да се отхрва забораву, да га победи и потисне, сасвим се добро може видети на примеру наше петотомне едиције „Ми смо преживели“. У њој су са-брана сећања Јевреја на ужасе Холокоауста, у којем су нестали милиони невиних жртава нацизма, једне болесне идеологије. Из наших књига, из текстова који су у њима објављени, могу се разабрати два готово паралелна просеца. Аутори, у првом реду описују властиту судбину, што је и очекивано, описују чудо преживљавања у немогућим условима, али се у правилу сви сећају драгих и блиских, познатих и непознатих особа, родбине и пријатеља, родитеља и деце који нису преживели. Тако гледајући, ова едиција није посвећена само живима, већ истовремено доноси и бројна сведочанства о судбини оних других, уморених, испчезлих и одавно непостојећих. Не би било чудо да је понеки напис у овим књигама уједно и једини траг о нечијем постојању, те тако наше књиге исто-времено представљају и једну врсту споменика, једну врсту надгробног камена. Јер онај, на пример, који је нестао у диму и пепелу крематору-јума и који нема земне остатке, па ни гроб, тај постоји на страницама ове едиције. Она чува успомену, бори се против настојања злочинаца да сатру и затру читав један народ, да га из видљивог и реалног света, на хиљаде окрутних начина, преселе у непостојање, у ништавило.

Наш рад на овом пројекту је трајао десет година. Једна бројчано малена екипа успела је да спаси од заборава и остави будућим генерацијама у наслеђе драгоцен материјал о њиховим прецима. Ово о чemu се међу нашим корицама збори, на другоме месту овакво не постоји. Сад кад је главнина послла, да тако кажемо, за нама, можда ћемо пожалити што се у ову аванттуру нисмо упустили много раније, док је било више живих сведока. Уосталом, и у току рада на овим књигама, умро је нема-ли број очевидаца давних догађаја, оних који су били у стању да аутен-тично говоре о срамоти злочинаца и слави бораца против зла. Људи рође-

ни после Другог светског рата наравно не могу бити сведоци ратних зби-вања, дешавања у којима нису били непосредни протагонисти. То је при-вилегија, али и дужност старије генерације, али се млађи могу и морају супротставити бројним негаторима истине и фалсификаторима историје, којих ни данас, ни овде не мањка. То, наиме, не могу обавити мртви, то је дужност и задаћа живих, којима у том послу овакве књиге могу бити, а често и јесу од највеће помоћи.²⁶

РЕЗИМЕ

О времену доласка Јевреја на Балканско полуострво и на подручје Србије нема поузданних извора, али се зна да се број Јевреја знатно пове-ћао после изгона из Шпаније и Португалије крајем XV века, те погрома и пртеривања из европских земљама од XII па све до почетка XX века. Највеће страдање у својој историји Јевреји су претрпели у Другом свет-ском рату. Да би се сакупили подаци за писање историје Јевреја у Југо-славији и историје о јеврејским заједницама, при Савезу јеврејских оп-штина је 1948. године основан Јеврејски историјски музеј са архивом.

Од већег броја издања која су Савез јеврејских општина и његов историјски музеј објавили у циљу очувања јеврејског идентитета и спа-савања од заборава, едиција „Ми смо преживели – Јевреји о Холокау-сту“ представља један од највећих издавачких подухвата Савеза од 1945. до данашњих дана.

²⁶ Текст аутора (Б. Џ.) изговорен на „Бејахаду“ 28. августа 2009.

СИЛВИЈА КРЕЈАКОВИЋ

Народни музеј у Краљеву

МАРСЕЛА ЕСКЕНАЗИ-МИЛУТИНОВИЋ

Пољопривредно-хемијска школа „Др Ђорђе Радић“ у Краљеву

КУЛТУРА СЕЋАЊА: РАДИОНИЦЕ О ТРАУМАТИЧНОЈ ПРОШЛОСТИ

Ствари нису онакве какве их видимо, већ каквим их се сећамо

Рамон дел Вале Инклан, шпански песник

УВОД:

ЗАШТО УЧИТИ О ЉУДСКОМ СТРАДАЊУ У ПРОШЛОСТИ?

У зонама ратних дејстава, која су у Другом светском рату захватала подручја много шире од линије војних фронтова, немерљив је број ратом уништених људских судбина. Сведочећи о времену у коме је човечно било вишеструко угрожено, аутентични извори – документи и предмети страдалника, документација цивилне и војне провенијенције различитих ратујућих формација, сведочења и сећања породица и суграђана – похрањени су у збиркама и фондовима српских музеја и архива, чинећи јединствен меморијални корпус. Фрагменти реалне слике о почињеним ратним злочинима, геноциду који је у Другом светском рату попримио најекстремније обличје – холокауста, истраживани су испод слојева проглашених тврдњи, исказаних приликом комеморација на местима великих стратишта и логора или у публицистичким радовима. У студијама историчара, заснованим на истраживањима аутентичних извора, још се једино трагало за именима жртава, или „људским лицом жртве“.

Документација која је поставила темеље истраживањима о индивидуалним жртвама требало је да омогући музеолошке подухвате који „излазе“ ван уско-стручних публикација и продиру у системе вредности младих нараштаја. Образовање о свету који је уништен у време краха хуманости – у ратним злочинима, геноциду и холокаусту, постало је један од највећих изазова музејима који се по својој намени у целини, или предметним збиркама, баве овим темама. Јер – музеј је место на којем млађе генерације могу успоставити везу са сведочанствима, сећањима, документима о животу који је уништен. Речју Аvnера Шалева, председавајућег Директората Јад Вашема, најзначајнијег меморијалног центра у свету када је тема људског страдања у питању: „Наш највећи изазов је образовање... Подстакнути смо да делујемо са уверењем да је наша дужност да преносимо поруку сећања на холокауст, тако да из прошлости

изникне значајан и трајан дијалог са очуваним наслеђем, заштита основних вредности људског рода, учење и упозорење будућим генерацијама¹. И у јудаизму и у хришћанству, сећање није неутрално, не односи се само на прошлост, већ обликује будућност, даје јој смисао. Едукативним програмом Јад Вашема, оствареним кроз бројне стручне семинаре, упућује се суштинска порука: да је спомен на жртве најјача осуда злочина и на тоталитарних режима, а да заборав значи амнезију злочинцима.²

1.

ПОВОДИ ЗА ЕДУКАТИВНЕ ПРОГРАМЕ О ТРАУМАТИЧНОЈ ПРОШЛОСТИ

У замашном музеолошком подухвату педагошког рада било је неопходно одговорити на изазове: на које начине аутентичне изворе трансформисати у садржаје блиске поимању данашње епохе? Колико су млади људи кроз систем школства упознати са темом људског страдања у Другом светском рату? Да ли ће радионичарски модел, присутан у школској пракси појединачним ангажовањем и иницијативом просветних радника, махом у ваннаставним активностима, моћи знатније да приближи тему но доминирајућа предавања *ex catedra*, када је настава историје у питању? Како обликовати непосредне изразе сировости и страхота у меморијалној грађи, документарним филмовима и фотографијама Другог светског рата у изразе примереније сензибилитету и нивоу сазнајног код деце?

За упутства Министарства просвете и науке о потреби обележавања Међународног дана сећања на жртве Холокауста (27. јануар) испоставило се да је један тематски час недовољан. Слика актуелног стања показује да су наставни планови и програми историје у основној и средњој

¹ Авнер Шалев, *Јад Вашем и сећање на холокауст у XX веку*, Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста, Зборник радова са научног скупа, Јад Вашем, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 23–24.

² Израелско-српска научна сарадња у проучавању холокауста остварује се од 2006, када је у Јад Вашему одржан научни скуп (15–20. јуна), са којег су стручни радови историчара публиковани у истоименом двојезичном зборнику Музеја жртава геноцида. Подршком Министарства културе РС, сарадња са меморијалним центром Јад Вашем је настављена учешћем кустоса у едукативном програму о холокаусту. Тако су полазници Међународног семинара – студија о Холокаусту у Јад Вашему, 2007. и 2008 (140 радних часова) били кустоси из музеја у Србији (Ненад Ђорђевић и Ненад Антонијевић, Музеј жртава геноцида у Београду, и Силвија Крејаковић, Народни музеј у Краљеву). Континуирано учешће на Семинарима о холокаусту за српску групу просветних радника остварује се посредством Министарства просвете РС и под покровитељством државе Израел од 2008. године. До сада је обуку прошло око осамдесет наставника, највише професора историје, али и наставника других профила – педагога, психолога, социолога, професора грађанског васпитања, професора српског језика... Резултат ових и других активности допринео је да Србија у децембру 2011. године добије статус сталне чланице у Радној групи за међународну сарадњу у области образовања, сећања и истраживања Холокауста.

школи тако конципирани да не предвиђају посебну наставну јединицу за обраду Холокауста, осим кроз наставну јединицу *Европа између два рата*. Стрељању талаца у лагеру у Краљеву, октобра 1941, када је у масовној одмазди живот изгубило најмање 2.200 цивила – ратном злочину чије разmere превазилазе оквире микро-историје, није посвећена посебна лекција. Наставницима историје је препуштено да, сходно свом избору, времену и волји, кроз систематизацију Другог светског рата могу да упознају ученике са појмом и значењем Холокауста, геноцида, ратних злочина против човечности. Наставним планом и програмом нису предвиђени обиласци меморијалних места (када је у питању Краљево – лагерског стратишта и гробља), посете и стручна предавања унутар простора тематских поставки у музејима, а због недостатка времена у обради наставних јединица, ове значајне теме се своде на информативни ниво. Јер, „велика историја“, историја великих битака и војно-политичких дogađaja у Другом светском рату, у садржајима школских уџбеника оскудно проговора о страдању обичних грађана – цивила без оружја и војне одговорности, или „малог човека“ – неминовно највеће жртве у ратовима. Отуда не чуди да су знања која ученици имају о трагедијама из прошлости свога краја, али и о универзалним темама, као што је холокауст – претежно несистематична и површина. Сем у тако оскудном облику у програмима наставе историје, наведени садржаји нису имплементирани у програме српског језика, социологије, грађанског васпитања или верске наставе.

2.

ЦИЉНЕ ГРУПЕ И ЦИЉЕВИ ПРОГРАМА РАДА УЧЕЊА О РАТНИМ ЗЛОЧИНIMA, ГЕНОЦИДУ И ХОЛОКАУСТУ КАO ЊЕГОВОМ НАЈЕКСТРЕМНИЈЕМ ОБЛИКУ

У осмишљавању радионица су се наметнула деликатна питања, која произлазе из самог избора теме, а потом и њене обраде, посебно у односу на потенцијалне учеснике – основце VIII разреда и ученике средњих школа. Намера је била да приступ овој теми не буде конвенционалан применом традиционалне наставе. Већ пре доживљај трауматичне прошлости као реалности у којој су неки људи живели и покушај да се тим људима, који су били цивилне жртве различитих ратујућих, идеолошких, националних и верских побуда, приближимо и разумемо бар део њиховог света. Такође, да иза сумарних бројева у послератној митологизацији препознамо људски лик жртава.

Следствено поделама које су и данас присутне у локалној средини и међу ученицима, а које својим постојањем документују историјски тренутак у којем се радионице изводе (маргинализоване друштвене групе – деце из ромских породица, из избегличких и породица расељених са Косова и Метохије, социјално угрожених), један од најважнијих циљева радионица био је остварење међусобног уважавања, емпатије и недоста-

јућег дијалога. Циљ је оствариван на основу примера из заједничке прошлости (Други светски рат), када су се последице идеологија искључивости и нетрпљивости обрушиле на живот људи и уништиле њихов индивидуални, породични и колективни свет.

Покушај истребљења једне етничке заједнице не сме бити заборављен и треба да послужи као опомена будућим поколењима. Отуда је важно да се у школама изучава Холоауст и примери ратних злочина почињени над цивилним становништвом. Критичко расуђивање подстиче се сагледавањем утицаја пропаганде у служби ширења нацизма, као и учењем о појединцима који су се одупрли наметима законских аката, рушењу етике и хуманости и, ризикујући сопствене, спасавали животе других људи. Кроз представљање оновремених закона, заснованих на појму „чистоте“ нације или расе, ученицима се пластично, опипљиво представља погубност дискриминације и угрожавања људских права, међу којима је основно – право на живот. Кроз садржај ове теме се подстиче одговорно грађанско понашање, социјална осетљивост за проблеме других људи, али и препознавање ризика од радикалних и екстремних група, као рефлексија нацизма и фашизма у савременој епохи.

Суштински, циљеви учења о холокаусту и ратним злочинима могу се дефинисати:

- Развијање свести да се такви злочини могу поновити
- Учење о одговорности у грађанској друштву
- Поистовећивање са жртвама и очување успомене на њих (култура сећања)
- Препознавање да је Холокауст био губитак за цивилизацију као целину
- Подизање свести о постојању антисемитизма, ксенофобије и свих облика мржње
- Промовисање поштовања људских права, нарочито мањина
- Образовање за мир

3. МЕТОДОЛОГИЈА И ОБЛИЦИ РАДА

У оквиру пројекта *Креативне школе*, како би својом делатношћу наведено стање побољшали, просветни радници средње Пољопривредно-хемијске школе у Краљеву осмислили су наставне јединице на тему Холокауста као феномена, са свим његовим трагичним последицама и вишезначним порукама.³ Интердисциплинарним приступом и тематским

³ Програм су осмислиле и реализовале: Марсела Ескенази-Милутиновић, педагог у Пољопривредно-хемијској школи „Др Ђорђе Радић“, учесник Међународног семинара за просветне раднике из Србије у Јад Вашему, професори Гордана Петровић и Јулија Воштинић.

планирањем на примерен начин, ученици су упознати и укључени у реализацију ове теме кроз пет часова.⁴

Посвећеност овој теми је наметнула, као неопходну, сарадњу музеј – школа, која ће се кроз остварене програме показати као најплодотворнија и најефектнија. Заједнички програми кустоса и просветних радника, који су у Јад Вашему стекли потребна знања о методолошким принципима и начину подучавања ученика, кроз радионице, стручна предавања у музејском простору и међу експонатима који визуелизују тему – показали су се методолошки ефектним.⁵ Рад са публиком је један од најодговорнијих и најкреативнијих задатака музејских установа. То широко поље музејске активности данас је у свету постало социјална и антрополошка платформа и један од основних начина превазилажења кризе музеја. Уз рад и уважавање свих традиционалних музејских послова, у центар музејске делатности се поставља публика, мењајући тиме стаиру девизу „његова висост предмет у нову – његова висост посетилац“.⁶

Концепирање *прве историјске радионице* било је само по себи изазов, јер до сада није постојало искуство овакве врсте у овиру рада Народног музеја у Краљеву. У времену краха хуманости – какво представља рат, симболика уништења књига значи и рушење свих вредности цивилизације која почива на писму. Утемељена на подацима претходног истраживачког процеса анализе сачуваних извора, према захтевима историјске науке, радионица *Шта се крије у књигама?* У спомен на жртве II светског рата је својим садржајем определјена ка реалној слици трауматичне прошлости.⁷ Истражени подаци су уклопљени у

⁴ Рад је објављен на сајту Завода за унапређивање образовања и васпитања под називом „Холокауст – од идеје надљуди до геноцида.“ Додатне информације о овој теми се могу наћи на блогу који је посвећен средњошколској популацији <http://zasecawe.wordpress.com/>. Пројекат Песталози (Pestalozzi) фондације „Живети заједно“ подржao је објављивање приручника за наставнике „Каталог интеркултуралних наставних јединица“. Министарство просвете је дало препоруку да се овај каталог примењује у настави. Значај Каталога је што прилази обради наставних јединица из разних предмета на другачији начин, уносећи елементе интеркултурализма, односно подстиче развој осетљивости ученика за прихватавање различитости и уважавање другачијих културних вредности. У наведеном Каталогу, више аутора се бави проблематиком Холокауста са дефинисаним циљевима, исходима и задацима, уз детаљан приказ сценарија радионице. Припреме из Каталога „Медији и злоупотреба медија“ и „Праведници међу народима – људи за сва времена“ предвиђене су за ученике средњошколског узраста кроз реализацију програма Грађанско васпитање.

⁵ У Польопривредно-хемијској школи „Др Ђорђе Радић“, Међународни дан сећања на жртве холокауста, 27. јануар 2010, обележен је презентацијом о Холокаусту, коју је припремила Весна Пантелић, професор српског језика, учесник семинара за просветне раднике из Србије у Јад Вашему, а потом је уследило предавање о облицима геноцида и извођење радионице: *Шта се крије у књигама? У спомен на жртве II светског рата*, Силвије Крејаковић, кустоса Народног музеја у Краљеву, учесника Међународног семинара за истраживање холокауста у Јад Вашем центру.

⁶ Владимир Кривошејев, *Изложбе, програми и посетиоци*, Музеји у Србији – актуелно стање, Београд 2009, 32

⁷ Подаци су наведени према истраживањима аутентичних историјских извора и поименичним базама података о жртвама Другог светског рата: Музеја жртава геноци-

символизам као форму, или жанр, како би сликовитим приказом били пријемчиви циљној групи ученика. Тако је визуелизација ратне деструкције у служби тоталитаризма примењена на јединственим културно-историјским предметима (књиге), интегрисаним у библиотечке фундусе – градских библиотека у Краљеву и Крагујевцу и обласних, подручних библиотека у Београду, са центром на старом Сајмишту, и у Јасеновцу. Радионица се завршава фокусирањем протагониста и посматрача на пројектоване стране *Поменика*, када се открива поткано, скријено значење – да је свака књига једна људска жртва, истргнута из окружења породице, ближњих, а да су наведене библиотеке стратишта и логори...⁸ Радионица је реализована у радионичком делу програма *Међународне конференције о образовању о холокаусту*, одржане од 7. до 13. јула 2008. у Јад Вашему, на енглеском језику, а потом, уз пуну сарадњу наставника и ученика током припреме, у краљевачким школама, на српском језику (прилог бр. 1).⁹

Поводом обележавања 27. јануара, Међународног дана сећања на жртве Холокауста, подухват под називом „Мостови сећања“, Пољопривредно-хемијске школе „Др Ђорђе Радић“, реализован је у сарадњи са Народним музејом у музејском простору.¹⁰ У уводном делу дводневног програма намењеног ученицима средњих школа, одржано је стручно предавање о Холокаусту, као историјском феномену, и другим облицима геноцида и ратним злочинима против човечности, које је одржано у простору сталне музејске поставке о Другом светском рату. Изложени предмети логораши и талаца стрељаних у масовој одмазди над цивилима у Краљеву у октобру 1941, сходно свим вишезначним порукама које носе, незаобилазни су у очигледној настави и методологији оваквих програма. Уследила је дискусија и пројекција фото-документарног материјала о гету у Варшави, затим исповести преживелих Јевреја, међу којима и

да у Београду, Народног музеја у Краљеву, Музеја „21.октобар“ Спомен-парка у Крагујевцу, релевантној литератури.

⁸ Поменик је збирка од четири књиге, у којима је на свакој страни забележено име по једне жртве стрељане у лагеру у Краљеву октобра 1941, као вид писаног споменика. Књиге Поменика су уникатне, изложене у простору сталне поставке Народног музеја у Краљеву (поставка је отворена 15. маја 2008).

⁹ Радионице су спроведене у ОШ „Јово Курсула“ (Сарадник у реализацији: Ивана Хасановић, професор историје. Учесници у радионици: Стефан Станисављевић, Ивана Радојевић, Нинослав Живковић, Ана Ивановић – ученици VIII разреда) и у средњој стручној школи „Др Ђорђе Радић“ (Сарадник у реализацији: Весна Пантелић, проф. српског језика; Учесници: Марија Вујовић, Весна Столић, Милица Ђуричић, Душан Вучетић, ученици III разреда).

¹⁰ Програм је осмислила и реализовала Марсела Ескенази-Милутиновић, уз подршку колега из средње стручне школе „Др Ђорђе Радић“, укључујући Александру Јованкин и Гордану Петровић из Машинско техничке школе „14.октобар“, и организациону подршку Народног музеја у Краљеву. Првог дана дводневног програма, 25.01.2012. године у Народном музеју, после стручног предавања кустоса Силвије Крејаковић, организована је трибина у којој је учествовало око педесет ученика из девет краљевачких средњих школа.

Јудите Леви, Јеврејке из Суботице. Како би се култура сећања приближила ученицима на њима близак начин, приказан је филм „Спајалице“ (Папер цлипс), који је резултат ученичке иницијативе чувања сећања на жртве Холокауста. У завршном делу трибине, ученици су интерактивним приступом упознати са савременим облицима антисемитизма у свету и спорадичним антисемитским испадима у нашој земљи. Другог дана програма, ученици су били укључени у спровођење радионице *Праведници међу народима, људи за сва времена*, у чијем је уводном делу аудио-визуелни материјал оновремене немачке пропаганде послужио да се на тренутак оживи време нацистичке окупирање Европе.¹¹ Уз облике пропаганде којом се утицало на формирање мишљења у наведеном контексту, ученицима су представљени и дискриминациони закони из тог времена, који су кршили елементарна људска права. Након размене на нивоу групе, на којој су ученици исказивали своје утиске о животу у нацистичком режиму, уследило је представљање симболичног чина признања људској храбrosti и хуманости – доделе *Медаља правденика* у Јад Вашему особама које су ризиковале сопствене животе како би спасиле туђе.¹² Циљ радионице, што је била и порука трибине, уз очување сећања на жртве нацизма, јесте образовање за мир, промовисање поштовања људских права и грађанске одговорности, као и подизање свести о савременим облицима антисемитизма, ксенофобије и свим облицима мржње (прилог бр. 3).

3.1. Препоручене активности (нагласак се ставља на персонализацију жртве)

- Препоручују се активности усмерене на приче стварних људи, чија су имена или лица идентификована
- Стављање нагласака на лица, имена и свакодневни живот жртава
- враћа се достојанство свима који су убијени
- Упознавање са обичајима, културом јеврејских заједница пре Холокауста
 - Сведочења уживо, или снимљена историјска сведочења преживелих су подстицајно наставно средство
 - Повезивање са историјом свог краја
 - Истраживачки задаци
 - Примена савремене технологије, као ефикасно наставно сред-

¹¹ У концепцији радионице, Марсела Ескенази Милутиновић је користила карикатуре и плакате нацистичке Немачке са антисемитским значењима, које су као оруђе расистичке идеологије имале за циљ да омаловажавају и обезвређују јеврејски народ, приказујући га као претњу човечанству. Радионици је присуствовало 32 ученика из средњих школа.

¹² Од око 300 медаља које су добили *Праведници међу народима са простора бивше Југославије*, половина медаља је додељена припадницима српског народа. Прошле године, Медаљу праведника је постхумно добио Никола Бопшњак из Србије.

ство (блогови, видео конференције...)

РЕЗИМЕ:

Рад представља преглед подухвата едукације о најтрагичнијим темама када је Други светски рат у питању – страдању цивила у масовним одмаздама, злочинима геноцида и његовом најекстремнијем облику – Холокаусту. У складу са педагошким тенденцијама савремене музеолошке праксе и иновативним, интерактивним програмима у самим школама, осетљиве и недовољно обрађене теме у наставним програмима и школским уџбеницима, ван оквира „велике историје“ пресудних војно-политичких догађаја у Другом светском рату, реализоване су кроз неколико радионица. Циљ остварених радионичарских програма у Польо-привредно-хемијској школи „Др Ђорђе Радић“ и у Народном музеју у Краљеву, усмерен према младим нараштајима, јесте сагледавање, разумевање и критичко размишљање о узроцима и последицама расистичких идеологија и погубности тоталитарних режима, као и препознавање и отпор савременим појавама антисемитизма и фашизма. Кроз садржаје реализованих радионица и интерактивних предавања, сагледавањем људског лика жртава, афирмисане су теме страдања „обичног, малог човека“ у ратним злочинима и Холокаусту, као и оне из микро-историје или *града у рату*. Поруке упућене младим нараштајима, које су произашле из едукативних радионичких програма реализованих у краљевачким школама и музејском простору, а чији је детаљни преглед представљен у прилозима раду, инспирисане су примерима из прошлости, како се не би поновили у будућности.

Прилози:**Прилог бр. 1**

Назив пројекта	Шта се крије у књигама? У спомен на жртве II светског рата
Аутор пројекта	Силвија Крејаковић, виши кустос Народног музеја у Краљеву
Заснованост пројекта	<ul style="list-style-type: none"> ● истраживања аутентичних историјских извора 1941-1944; ● база података о жртвама у лагеру у Краљеву (С. Крејаковић), НМК; ● поименична идентификација жртава II светског рата (база података) Музеја жртава геноцида у Београду (Д. Цветковић); ● база података у Музеју „21.октобар“ у Крагујевцу (С. Бркић);
Циљне групе	VIII разред основних; I-IV разреди средњих школа
Реализација (датовање, место, сарадници и учесници)	<ul style="list-style-type: none"> ● 2008. 9. јул, Јад Вашем, Јерусалим. Радионица: <i>What is hidden in the books? In memory on the victims of the Second World War</i>, у оквиру Међународне конференције о образовању о Холокаусту (7-11. јул 2008). Простор: International school for Holocaust study, Yad Vashem, 9. јул 2008. Учесници у радионици: јереј Слободан Лалић, Пакрац, Одбор за Јасеновац при Српској православној Цркви; Ненад Антонијевић, Музеј жртава геноцида у Београду; Силвија Крејаковић, Народни музеј Краљево; Слободан Крејаковић, аутор и дародавац софтвера базе података о жртвама НМК; Драгољуб Даниловић, Гимназија у Краљеву.¹³ ● 2008. 29. Децембар – ОШ „Јово Курсула“ Краљево. Сарадник у реализацији: Ивана Хасановић, професор историје. Учесници у радионици: Стефан Станисављевић, Ивана Радојевић, Нинослав Живковић, Ана Ивановић – ученици VIII разреда. ● 2010. Пољопривредно-хемијска школа „Др Ђорђе Радић“, Краљево. Сарадник у реализацији: Весна Пантелић, професор српског језика; Учесници: Марија Вујовић, Весна Столић, Милица Ђуричић, Душан Вучетић, ученици III разреда.

¹³ Више детаља о самој конференцији на сајту Јад Вашема:
<http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/conference/2008/workshop.pdf>

Методологија рада	Интерактивна метода, текстуална, вербална
Опис методологије	Модел радионице је остварен кроз позоришну форму форум-театра , са присутним елементима позоришта потлачених , тиме што подстиче развој социјалног мишљења у односу према прошлости обележеној притисцима, тлачењем, уништењем (Боал А. 2004). Присутни на радионици (седећи у кружно постављеној подсцени) фокусирају се на главну сцену, на којој протагонисти – тумачи улога <i>архивара и истражитеља</i> (четири ученика и аутор радионице), у форми античког дијалога, наизменично саопштавају своје извештаје (одговори на питања истражитеља о броју, језицима и садржају уништених књига у библиотекама са седиштем у Краљеву, Крагујевцу, на београдском Сајмишту и у Јасеновцу). Иза последњег оствареног дијалога (питања о рестаурацији књига: <i>Да ли су на основу истргнутих страна учињени покушаји рестаурације појединих издања?</i>), а на основу позитивног одговора (архивар библиотеке у Краљеву), фокус се са protagonista усмерава на платно пројектора (у позадини), на којем се смењују странице <i>Поменика</i> (на црној позадини страница књиге, као симболична инвокација о ауторима књига, сумирани су: фотографија стрељане особе, име и презиме, година и место рођења). У последњој сцени, акценат је на присутнима, који се од публике – реакцијама, питањима и израженом емпатијом, сумњом, недоумицама – модификују у делоторвне учеснике радионице.
Облици рада	Радионичарски, групни, форум-позориште
Циљеви	<ul style="list-style-type: none"> ● стицање бољег разумевања страдања цивилног становништва (без војне одговорности) у прошлости; ● упознавање са завичајном прошлоСтвом и догађајима у микро-историји; ● разумевање важности сећања на жртве; ● саосећање са цивилним жртвама рата, различите верске и етничке припадности; ● афирмација дијалога и вршићачке толеранције на основу примера заједничког страдања Срба, Јевреја и Рома на стратиштима и у логорима II светског рата; ● афирмација антиратних ставова; ● подизање свести о опасности од радикалних, екстремистичких покрета и тоталитарних режима.

<p>Садржај радионице</p>	<p>Бирајући симболизам за жанр, како би била пријемчива и ближа конкретном промишљању школских нарштјаја, радионица <i>Шта се крије у књигама? У спомен на жртве II светског рата има два слоја:</i> први – истурени, приказни, и дубљи – симболични, у којем се садржај свих остварених дијалога односи на нестанак, уништење књига из градских библиотека у Краљеву и Крагујевцу и обласних, подручних библиотека у Београду, са центром на старом Сајмишту, и у Јасеновцу.</p> <p><i>Архивари</i> (4), чувари књига из наведених библиотека, суочавају нас са проблемом нестанка и уништења својих едиција, што износе у форми извештаја <i>Међународном истражитељу за питање уништења књига</i>. Све наведене улоге су имагинарне. Симболика уништења и нестанка књига, које су биле написане на српском, хебрејском, ромском, као и на руском, словеначком... упућује на страдање различитих етничких група. Садржај уништених едиција имплицитно говори о различитој старосној, социјалној и верској структури корпуза страдалих цивила на стратиштима и у логорима: „Уништене књиге односиле су се на стручне теме – рад елиса и моделирање аероплана; из области педагогије на пример – о најбољим ципелицама за прве дечје кораке или како постати добар родитељ... Било је ту и кашираних упутстава за сигнализацију на железници, неопходних машиновођама. Уништени су и бројни трговачки деловодници, приручници за шегрте, пописи еснафа занатлија, неколико ревија за домаћице, за курсеве шивења и веза, жандармеријских правила, неколико медицинских уџестручних књига... Нарочито велики број књига био је из области пољопривреде, ратарства и вођарства, по коме је овај крај добро познат због успевања посебне врсте шљива названих 'маџарке'... Садржајем, односиле су се и на социологију града, на моделе грађанског васпитања, породични живот и обичаје попут свадби, крштења... Дела о уметности, архитектури, религији, као и о банкарству, индустрији, занатству, такође су била бројна. Књиге различитих издавача дечјих едиција, које су плениле илустрацијама и ведрином садржаја, потпуно су уништене...“</p> <p>Радионица се завршава фокусирањем protagonista и посматрача на пројектоване стране Поменика, када се открива поткано, скривено значење – да је свака књига једна људска жртва, истргнута из окружења породице, ближњих, а да су наведене библиотеке стратишта</p>
---------------------------------	---

Садржај радионице	и логори... ¹⁴ У свакој књизи је уvezано, обједињено, много више трагедија од појединачних, личних страдања – ратна сирочад, породице које су остале без хранитеља, замрли домови... Представљањем персонализованих слайдова – страна из <i>Поменика</i> , на крају програма, успоставља се међуоднос, саосећање, близост са људима у временској вертикални, али и са савременицима, особама из коруџења у хронолошкој хоризонтали.
Елементи интеркултуралности	Припадници различитих националних, социјалних, етничких и верских група страдали су у масовним одмаздама на заједничким стратиштима, у концентрационим логорима, захваљујући међуљудским поделама расистичке идеологије. Следствено поделама које су и данас присутне и међу ученицима, а које својим постојањем документују историјски тренутак у којем се радионица изводи (маргинализоване друштвене групе – деца из ромских породица, из избегличких и породица расељених са Косова и Метохије, социјално угрожених), радионица доприноси међусобном уважавању и успостављању дијалога на основу примера из заједничке трауматичне прошлости (Други светски рат).
Исходи	<p>2008. У оквиру <i>Европског програма интеркултурног дијалога и очувања културне разноликости</i>, на отвореном конкурсу Министарства културе РС, одлуком радне групе од 11. новембра 2008, изабрано је 15 различитих пројекта, међу којима је и радионица <i>Шта се крије у књигама?</i> У спомен на жртве II светског рата.¹⁵</p> <p>2010. У оквиру пројекта <i>Мапирање интеркултурног дијалога</i> у Републици Србији, Културног центра REX, подршком Министарства културе Републике Србије, у Народном музеју у Краљеву су одржане <i>Отворене консултације</i> поводом теме, реализације и стечених искустава пројекта <i>Шта се крије у књигама?</i> Тема консултација је била: <i>Репрезентација Другог светског рата/холокауста.</i></p>

¹⁴ Поменик је збирка од четири књиге, у којима је на свакој страни забележено име по једне жртве стрељане у лагеру у Краљеву октобра 1941, као вид писаног споменика. Књиге Поменика су уникатне, изложене у простору сталне поставке Народног музеја у Краљеву (поставка је отворена 15. маја 2008).

¹⁵ Чланови радне групе, Бранimir Стојковић, Рајко Ђурић, Мирослав Бенка, Бранислав Димитријевић и Небојша Миликић, у селекцији петнаест пројекта руководили су се „тежњом да идентификује оне форме припреме, практиковања и промишљања интеркултурних дијалога које су по концептима релевантне на европском и светском нивоу а у садржајном и продукцијском смислу обогаћене и локално важном, иновативном, препознатљивом или за дату област критичном тематиком.“ Сви изабрани пројекти и програми су у наредним месецима 2009. документовани и представљени на веб-сајту www.rex.b92.net/ikd.

Материјали коришћени у припреми радионице (I објављена и необјављена архивска грађа; II литература)	I
	<p>НМК, збирка: <i>архивалије и предмети стрељаних у лагеру</i>; збирка: <i>плакати, леци (1941-1944); zbirka: realije i memorijalni predmeti (1941-1944)</i>;</p> <p>СО Краљево, Одељење матичне службе: <i>Протоколи умрлих Српске православне цркве</i>; Матице покојних Римокатоличког жупског уреда цркве Св. Миховила у Краљеву (1941-1945);</p> <p>ИАК, фонд: Општина краљевска 1918-1941; фонд: Скупштина среза Краљево (1944-1967);</p>
	II
	<p>Ацковић, Драгољуб, <i>Лицитирање о броју ромских жртава у Јасеновцу и НДХ</i>, Зборник радова <i>Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља</i>, Музеј жртава геноцида, Београд 2005, 468-476.</p> <p>Bauer, Yehuda, <i>Rethinking the holocaust</i>, Yalle University 2001.</p> <p>Глишић, Венцеслав, <i>Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944</i>, Београд 1970.</p> <p>Глишић, Венцеслав, Још једном о великом злочину у Краљеву 1941, <i>Зборник радова Краљево октобра 1941</i>, ИАК, НМК, Краљево 2003, 221-229.</p> <p>Јончић, Коча, <i>Краљевачки октобар 1941</i>, Економска политика и КПЗ, Београд 1971.</p> <p>Кољанин, Милан, <i>Немачки логор на Београдском Сајмишту 1941-1944</i>, Институт за савремену историју, Београд 1992.</p> <p>Крејаковић, Силвија, У спомен на жртве немачког злочина у Краљеву. Процес писаног и електронског памћења, Зборник радова <i>Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина</i>, Музеј жртава геноцида, Београд 2005, 249-283.</p> <p>Лукић, Драгоје, Злочин над децом у НДХ 1941-1945. Неоспоран пример геноцида, Зборник радова <i>Геноцид у 20. Веку на просторима југословенских земаља</i>, Музеј жртава геноцида, Београд 2005, 227-230.</p> <p>Милошевић, Д. Слободан, <i>Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије (1941-1945)</i>, Институт за савремену историју, Београд 1981.</p> <p>Петрановић, Бранко, <i>Srbija u II svetskom ratu (1939-1945)</i>, Војно-издавачки и новински центар, Београд 1992.</p> <p>Ристовић, Милан, Прогоњени и њихови саучесници: социјалност и помоћ Јеврејима у Србији, <i>Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста</i>,</p>

	Зборник радова са научног скупа, Јад Вашем, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 169–209. Steinbücher, Rudi, Oj, zdaj gremo. Slovenski izgnanci v Kraqevu, Založba Borec, Qubqana 1988.
--	--

Прилог бр. 2

Пројекат живети заједно	
Предмет	Грађанско васпитање
Назив наставне јединице	Моћ медија и могућност манипулације у формирању ставова
Разред	IV разред средње школе
Аутор наставне јединице	Ескенази Милутиновић Марсела
Школа	Пољопривредно-хемијска школа „Др Ђорђе Радић“, Краљево
Тип часа	Обрада
Наставне методе	Интерактивна метода, текстуална, вербална
Облици рада	Радионичарски облик рада, групни
Циљеви (укратко навести циљеве који се желе постићи наведеним активностима)	Проблематизовање питања објективности медија Прављење одговорних избора, сагледавање објективности медија као питање личне одговорности Развијање осетљивости за ситуације кршења људских права Подизање свести о опасности од радикалних, екстремистичких покрета и тоталитарних режима Подстицање критичког мишљења (способност процене примљених информација)
Исходи (таксативно навести какве исходе очекујемо после наведених активности, тј. шта ће ученици/разумети/освестити/урадити после активности.)	<ul style="list-style-type: none"> ● Стицање увида у могућност медијске манипулације ● Стицање увида у моћ и снагу медија у креирању и искривљавању стварности ● Развијање осетљивости за угроженост људских права ● Оспособљавање ученика за препознавање ситуација кршења права ● Развијање осетљивости за људе чија су права угрожена

<p>Ток часа (навести сценарио наставне јединице тј. уводне, централне и завршне активности. Одредити и оријентациони временски оквир за активности у минутима)</p>	<p>Уводни део часа, 10 минута</p> <p>Радионица се реализује у простору који дозвољава седење у кругу, ради боље интеракције унутар групе. Наставник показује фотографије две породице. Фотографије су из времена тридесетих година прошлог века. Обе породичне фотографије приказују вишегенерација.</p> <p>Наставник тражи од ученика да их добро погледају. Ученици седе кругу, фотографије круже од једног до другог ученика.</p> <p>Наставник поставља питања.</p> <p>Можете ли упоредити породице на овим фотографијама?</p> <p>Које сличности уочавате на овим фотографијама?</p> <p>Да ли видите неке разлике?</p> <p>Претпоставка је да ће ученици давати одговоре описујући како су обучени, како су распоређени на фотографији, којег су узраста деца.</p> <p>Да ли можете да замислите како је изгледао њихов живот у Европи у првој половини двадесетог века?</p> <p>Хајде да се вратимо у прошлост, није то толико далека прошлост. Како је тада живела просечна грађанска породица? Какав је био начин живота?</p> <p>Претпоставка је да ће ученици давати одговоре везане за стил облачења, непостојања е-комуникације и слично.</p> <p>Наставник поново целој групи приказује обе фотографије и каже: „Породица на овој фотографији се презива Леви, а породица на овој фотографији се презива Риедесел.“</p> <p>Да ли вам то нешто говори?</p> <p>Претпоставка је ће ученици одговорити да тај подatak ништа ново не говори.</p> <p>Наставник уводи историјску позадину у животе ових породица речима: „Породица Леви је јеврејска породица, која је тридесетих година двадесетог столећа живела у Немачкој, а Риедесел немачка породица, која је такође живела у Немачкој тридесетих година двадесетог века.“</p> <p>Централни део часа, 20 минута</p> <p>Претпоставка је да ученици имају елементарно знање о нацистичкој Немачкој и о погрому Јевреја и других етничких скупина на просторима окупирани Европе.</p>
--	---

<p>Ток часа (навести сценарио наставне јединице тј. уводне, централне и завршне активности. Одредити и оријентациони временски оквир за активности у минутима)</p>	<p>Хајдемо сада времепловом, да осетимо атмосферу, страхове и ставове које је владајућа нацистичка гарнитура Немачке покушала и успела изградити код већине људи немачке нације.</p> <p>Шта мислите како су нацисти успели код својих сународника створити атмосферу мржње и нетрпљивости према другим етничким скупинама с једне стране, и свест о својој нацији као супериорној.</p> <p>Поделити ученике у групе (по четири, пет ученика у групи) и дати им задатак да анализирају кариктуре и фотографије које описују и деградирају Јевреје у физичком и интелектуалном смислу или их представљају лоповима или претњом.</p> <p>У овом тренутку прихватити размишљања ученика, не потенцирати моћ медија у формирању мишљења.</p> <p>Задатак: Описите карикатуре и фотографије; на који начин су представљене; коју поруку шаљу; како изгледају; како су обучени; какав им је израз лица. Ко су Јевреји, а ко Немци? На основу чега се могу извести такви закључци?</p> <p>Какву поруку шаљу овако представљене карикатуре? Какав утицај могу имати ако се појављују свакодневно, нпр. у новинама? Да ли се на овај начин може утицати на формирање ставова код људи? Зашто?</p> <p>Завршни део часа, 15 минута</p> <p>Представљање група</p> <p>Представници сваке групе показују добијене карикатуре осталим ученицима, исказују своје утиске</p> <p>Наставник их упознаје са нацистичком пропагандном машинеријом кроз уредничку политику листа Дер Стурмер, популарних недељних новина, које су увек до прнеоле ширењу мржње према Јеврејима. На крају сваке странице новина је писало: „Јевреји су наша несрећа“.</p> <p>Ученици добијају прилог о наведеним новинама.</p> <p>Радионица се реализује у простору који дозвољава сење у кругу, ради боље интеракције унутар групе</p>
<p>Елементи интеркултурал-ности у наставној јединици (детаљно навести шта су све елементи који указују на</p>	<p>Кроз представљање медијске пропагандне машинерије из тог времена, која дискриминише, обесправљује и угрожава људска права, ученицима се пластично, опипљиво представља како је створена клима у друштву у којој су Јевреји постали синоним за несрећу, зло, болест. Кроз садржаје ове теме, ученици сагле-</p>

<p>различитост и уважавање различитости у одређеној наставној јединици, на које све начине наставна јединица подстиче ученике да размишљају о различитостима и да се децентрирају из своје тачке гледишта)</p>	<p>давају, уочавају, схватају, развијају свест о кобним последицама тоталитарног режима. Ученици освешћују појам дискриминације, као и какве последице она може да има. Уче како треба поштовати и уважавати права других, који имају различити културни идентитет. Развијају осетљивост за заштиту и кршење људских права. Кроз садржај ове теме се утиче на развој критичког мишљења ученика – разумевањем да медији својим моћним утицајем могу манипулисати и утицати на формирање ставова.</p>
<p>Материјал (таксативно навести материјале који се користе за реализацију наставне јединице, а примерак сваког материјала доставити у прилогу)</p>	<p>Прилог 1 (фотографије и карикатуре) Прилог 2 (о нацистичким новинама <i>Der Sturmer</i>)</p>

Прилог бр. 3

Пројекат живети заједно	
Предмет	Грађанско васпитање
Назив наставне јединице	Кршење људских права и механизми заштите Праведници међу народима, људи за сва времена
Разред	IV разред средње школе
Аутор наставне јединице	Ескенази Милутиновић Марсела
Школа	Пољопривредно-хемијска школа „Др Ђорђе Радић“, Краљево
Тип часа	Обрада
Наставне методе	Интерактивна метода, текстуална, ИКТ, вербална
Облици рада	Радионичарски облик рада, групни

Циљеви (укратко навести циљеве који се желе постићи наведеним активностима)	<ul style="list-style-type: none"> ● Развијање осетљивости за ситуације кршења људских права ● Подизање свести о опасности од радикалних, екстремистичких покрета и тоталитарних режима ● Подстицање критичког мишљења
Исходи (таксативно навести какве исходе очекујемо после наведених активности, тј. шта ће ученици усвојити/разумети/освестити/урадити после активности)	<ul style="list-style-type: none"> ● Разумевање важности сећања на жртве ● Стицање бољег разумевања прошлости ● Упознавање с појмом праведник ● Разумевање значаја, храбrosti и величине људи који су носиоци медаље праведника ● Промовисање поштовања људских права ● Развијање осетљивости за угроженост људских права ● Оспособљавање ученика за препознавање ситуација кршења права ● Развијање осетљивости за људе чија су права угрожена ● Развијање спремности да се потражи помоћ у случају кршења права
Ток часа (навести сценарио наставне единице, тј. уводне, централне и завршне активности. Одредити и оријентациони временски оквир за активности – навести трајање активности у минутима)	<p>Наставна јединица се реализује кроз два наставна часа (најбоље двочас), с тим да је први час Грађанско васпитање, а да се наставља Историјом</p> <p>1. ЧАС, ГРАЂАНСКО ВАСПИТАЊЕ</p> <p>На претходним часовима Грађанског васпитања, ученици су обрадили појам људских права и упознати су са Конвецијом о људским правима.</p> <p>Радионица се реализује у простору који дозвољава седење у кругу, ради боље интеракције унутар групе. За потребе радионице ће бити потребно и коришћење информатичког кабинета.</p> <p>Уводна активност, 10 минута</p> <p>Ученици, седећи у кругу, завршавају започету реченицу „Имам право на...“</p> <p>Свако у групи каже једно из лепезе права.</p> <p>Дискусија: Зашто сте навели управо та права? Зашто су вам важна? Шта би се дододило ако не бисте могли остварити наведена права? Које би биле последице?</p> <p>Наставник кратко резимира да су сва права важна и да произлазе из потреба. Ако су угрожена елементарна права, онда се не могу остварити ни права на развој, партиципацију...</p>

Централна активност, 25 минута

Ученици и даље седе у кругу. Наставник их уводи у тему кршења људских права кроз дискусију.

Дискусија: Да ли се у потпуности поштује Конвенција о људским правима? Да ли постоје групе којима се људска права крше? Да ли знате каква је ситуација у другим земљама?

Наставник се у овом делу часа ослања на искуства ученика, њихову информисаност и знање.

Након дискусије, најављује презентацију о кршењу људских права и могућим механизмима заштите.

Завршни део часа, 10 минута

Дискусија о механизмима заштите, о могућностима које данас постоје да се заштите људска права. Да ли држава својим уставом и законима гарантује свима заштиту људских права? Обавеза је државе да свим људима обезбеди уживање и поштовање људских права, без обзира на различитост (верску, полну, етничку припадност, сексуалну оријентацију). Сви смо једнаки у својој различитости. Сви имамо једнака права.

2. ЧАС ИСТОРИЈА

Садржај наставне јединице се надовезује на претходни час Грађанског васпитања.

Час се реализује у информатичком кабинету, у којем постојећи услови дозвољавају да ученици добијене истраживачке задатаке раде на рачунару.

Претпоставка за реализацију овог часа је да ученици имају потребно знање о нацистичкој Немачкој и периоду II светског рата у окупиранијој Европи (препорука је да се овај час обради на крају теме о II светском рату).

Уводни час, 5 минута

Наставник кратким излагањем уводи ученике у време тоталитарног режима у нацистичкој Немачкој и окупиранијој Европи.

Наводи да је кршење људских права било законом дефинисано. Законом су оспоравана елементарна људска права појединим групама људи, сходно њиховој етничкој припадности. Најугроженији су били Јевреји, Роми, Словени.

Централни део часа, 30 минута

Ученици се деле на групе, зависно од броја ученика. Свака група добија један примерак фашистичког закона којим се угрожавају људска права.

Закони су из периода Краљевине Југославије (објаснити историјску позадину, ако ученици не знају).

- Једна група добија закон којим се оспорава право на образовање Јеврејима
- Друга група добија закон који Јеврејима оспорава слободну трговину
- Трећа група добија уредбу која забрањује примање Јевреја на конак
- Четврта група добија законску одредбу о расној припадности

Ученици треба да на нивоу групе прочитају закон и унутар групе продискутују његов садржај.

Размена у великом кругу:

Како сте доживели ове законе?

Ученици исказују своје доживљаје, изражавају осећања, емпатију са угроженим групама.

Наставник покушава да дочара атмосферу страха свих људи који су савременици тог времена, за своје и животе њихових ближњих (показује фотографије које илуструју обесправљеност Јевреја, карикатуре које искривају изглед и начин живота Јевреја).

Без обзира на страх и ризик, постоје људи које ће се супротставити бесмисленим законима који оспоравају и угрожавају елементарна права људима зато што припадају другој етничкој скупини.

Ти људи су се борили против тоталитарног режима, ризикујући своје животе да би спасили и помогли другим људима које је држава обесправила и животно угрозила.

За то је у периоду када је Европом дивљао нацизам била потребна огромна храброст.

Захваљујући њима, велики број Јевреја је сачувао своје животе.

Држава Израел је ове храбре и велике људе прогласила Праведницима и додељује им медаљу Праведника међу народима. Од 1964. године до данас, са територије бивше Југославије је проглашено 145 праведника, људи који су лично, својом вољом, без на-

	<p>докнаде, свесно ризиковали животе да спасу бар један јеврејски живот. Више од половине праведника су са територије Србије.</p> <p>Истраживачки задаци: Ученици добијају листу истраживачких задатака, са које бирају тему коју желе. Раде у четири групе.</p> <p>Тражене информације могу наћи на Интернету. Наставник их упућује на одређене web странице. (www.elmundo.sefard.com, www.yadvashem.com)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Сведочење преживелих о Холокаусту (истражити, одабрати једно сведочење и у главним тезама интерпретирати) ● Медаља праведника (у главним тезама приказати кад се додељује, који је значај добијене медаље, колико је медаља додељено и у којим земљама, који су критеријуми добијања медаље) ● Праведници међу народима у Србији (ко су праведници у Србији, одакле су, њихова сведочења, одабрати једно и у кратким тезама интерпретирати) ● Авенија праведника у Јад Вашему (шта је Јад Вашем, на који начин је овај меморијални центар захвалио Праведницима) <p>Рад на истраживачким задацима. Предвиђено време за рад је 20 минута.</p> <p>Завршни део часа, 10 минута Представници група излажу резултате рада групе.</p>
Елементи интеркултуралности у наставној јединици (детаљно навести шта су све елементи који указују на различитост и уважавање различитости у одређеној наставној јединици, на које све начине наставна јединица подстиче ученике да размишљају о различитостима и да се децентрирају из своје тачке гледишта)	<p>Кроз садржаје ове теме, ученици сагледавају, уочавају, схватају, развијају свест о кобним последицама тоталитарног режима. Кроз представљање закона из тог вемена који дискримињишу, обесправљују и угрожавају елементарна људска права, ученицима се зорно, пластично, опипљиво представља страхота живљења у том добу. Ученици освешћују појам дискриминације, као и какве последице она може да има. Уче како треба поштовати и уважавати права оних који имају различит културни идентитет. Развијају осетљивост за заштиту и кршење људских права. Кроз садржај ове теме се утиче на развој критичког мишљења ученика – разумевањем да постоје људи који нису желели да прихвате законе који су против моралних права и који су, ризикујући своје животе, спасавали животе других.</p>

Материјал (таксативно навести материјале који се користе за реализацију наставне јединице, а примерак сваког материјала доставити у прилогу)	Power-point презентација о кршењу и заштити људских права, примери закона, постери из комплета „But the story didn't end that way“, у издању Yad Vashem центра.
--	---

ЈАСМИНА ТУТНОВИЋ-ТРИФУНОВИЋ
НЕНАД АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида Београд

ЕЛАБОРАТИ ПОКРАЈИНСКЕ КОМИСИЈЕ ВОЈВОДИНЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Приређивач: др Драго Његован,

Издавач: Прометеј и Мало историјско друштво Нови Сад,

Књиге:

1. *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини, I група масовних злочина: Улазак мађарске војске у Бачку и Барању 1941* (2011, 215)
2. *Рација: III група масовних злочина: Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини* (2009, 466)
3. *Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942, Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини: V група масовних злочина у Срему* (2009, 334)
4. *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја: Истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка* (2011, 355)

Публиковање архивских извора, посебно о ратним злочинима, геноциду и холокаусту, није нимало лак задатак. Овог посла се на успешан начин латио музејски саветник и виши научни сарадник др Драго Његован из Музеја Војводине у Новом Саду. Објавио је четири књиге тематских елабората Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – Покрајинске комисије Војводине, на 1.370 страна.

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је одлуком Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), донетом 30. новембра 1943. Комисија Уједињених нација за ратне злочине у Лондону, која је образована 20. октобра 1943, позвала је све савезничке земље да образују своје националне комисије за утврђивање ратних злочина. Московска „Декларација о зверствима“, од 30. октобра 1943, представљала је нарочито важан основ за даљи рад на утврђивању ратних злочина. Одлука АВНОЈ-а о образовању Државне комисије ставила је новој установи у задатак „утврђивање одговорности, проналажење и привођење казни свих лица одговорних за злочине које су у току рата у Југославији починили и чине окупатори и њихови помагачи. Државна комисија је радила до прве половине 1948. Она је за свој рад одговарала Председништву НКОЈ, касније Председни-

штву владе ФНРЈ, а земаљске комисије председништвима влада народних република. Поред Државне комисије, радио је и шест земаљских комисија (за сваку народну републику), једна покрајинска (АП Војводине)¹, две обласне (Космета и Санџака), 65 окружних, 299 среских (комисија или референата) и 1.210 општинских комисија или поверишиштава. Образовано је и 28 посебних анкетних комисија при Државној и земаљским комисијама, са задатком да истражују и утврђују неке злочине већег обима или специфичног карактера. Државна комисија је у свом раду полазила од прописа међународног права и међународних конвенција пре Другог светског рата (уредбе Хашке конвенције из 1907, Хашког правилника о сувоземном ратовању, Женевске конвенције о рањеницима и болесницима, конвенције о ратним заробљеницима (из 1929), Хашке декларације из 1899. и др.). Такође су примењиване и одредбе о ратним злочинима из Московске декларације и Кримских одлука, као и Лондонски споразум од 8. августа 1945. Статут Међународног војног суда у Нирнбергу и друго. Државна, земаљске, покрајинска и остале комисије су прикупиле преко 900.000 пријава ратних злочина и злочинаца. Састављено је близу 550.000 записника са саслушања сведока. Пронађено је и око 20.000 оригиналних докумената из непријатељских извора, неколико хиљада фотографија злочина и злочинаца, као и веома обимна окупаторска и квислиншка литература, штампа и плакати. Урађено је и 170 елабората и тематских реферата, који су обрадили неке масовне злочине, као и око 70 шематизама окупаторских и квислиншких политичких и војних организација и формација. У току рада, Државна комисија је донела око 120.000 одлука, којима је утврђено око 65.000 ратних злочинаца.²

Приказ наведених издања је рађен хронолошки, по времену вршења злочина:

1.

Књига „*Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини, I група масовних злочина: Улазак мађарске војске у Бачку и Барању 1941*“ представља објављени елаборат Покрајинске комисије Војводине из Прве групе масовних злочина. Припрема и објављивање ове књиге су настали као део програма рада Мешовите комисије Српске академије наука и уметности и Мађарске академије наука за утврђивање истине о догађајима на подручју Војводине за време Другог светског рата (1941-1945), а за штампу су је препоручили професор др Александар Касаш и Звонимир Голубовић, музејски саветник. У овом елаборату су објављена архивска документа са доказним материјалом о злочинима мађарске

¹ Главни народноослободилачки одбор Војводине у Новом Саду је 21. новембра 1944. донео одлуку о оснивању Покрајинске комисије Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, чији је председник Петар Мијачевић.

² Више о Државној комисији, Алберт Вајс, *Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача*, 387-400, Анали Правног факултета, тромесечни часопис за правне и друштвене науке, јануар-март, број 1, 1961, Београд.

војске приликом уласка у Југославију априла 1941. Описаны су догађаји у Црвенки (Стари Сивац), Србобрану, Сиригу, Чуругу, као и Новом Саду, о коме има највише докумената и чињеница. Злочини мађарских фашиста приликом „Уласка“ су се испољили у више различитих облика терора и репресије: масовно хапшење српског и другог цивилног становништва, масовно убијање, највише Срба, зlostављање, мучење, узимање талаца, уништавање и пљачкање имовине, пљачкање лешева. Посебно је наглашена одговорност командног кадра, тј. мађарских официра. Прикупљени су и докази о учешћу формација „немзетера“ (које су састављане од локалног мађарског становништва) у масовним злочинима. У елаборату Покрајинске комисије су прикупљени подаци и о злочинима мађарске војске у другим местима Бачке и Барање. Такође су публиковани доказни материјали о жртвама и штети коју су нанеле мађарске окупационе снаге. Покрајинска комисија је утврдила да је приликом „Уласка“ лишено живота 1.001 лице, 6.420 особа је оштећено у другим злочинима, а штета проузрокована почињеним злочинима износи 539.254.050 динара предратне вредности. Посебну документарну вредност представља публиковање Азбучног именика ратних злочинаца. Приређивач је објављени елаборат употпунио са 57 фотографија из Музеја Војводине у Новом Саду: „Улазак“ априла 1941, злочини над заробљеним југословенским војницима и цивилним становништвом у Суботици, Сенти, Сомбору, Новом Саду, Србобрану, Сиригу, Кули, Панчеву и другим местима.

2.

Издање „*Рација: III група масовних злочина: Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини*“ садржи елаборат Покрајинске комисије о ратном злочину мађарских војно-полицијских јединица (војни и жандармеријски одреди), као и наоружаног локалног мађарског становништва, над српским и јеврејским цивилима Шајкашке и Новог Сада, познатом као „Рација“. Елаборат се чува у Архивској збирци Музеја Војводине и Збирци раритета Матице српске у Новом Саду. Рецензенти ове књиге су академик Чедомир Попов и Звонимир Голубовић, музејски саветник.

Елаборат се састоји из следећих целина: Увод, Рација у Шајкашкој (Чуруг, Жабаль, Ђурђево, Госпођинци, Тител, Лок, Гардиновци, Шајкаш, Вилово, Мошорин), Рација у Новом Саду, Рација у Србобрану и Старом Бечеју, Жртве и штета и Одговорност за „Рацију“. Као и у већини места, и у Чуругу је формиран „Одбор за Рацију“, састављен од домаћег мађарског становништва, који је састављао спискове Срба које је требало ухапсити и потом убити. Масовна убиства су почињена у магазину Лампела, у магазину Новакова и у општинској згради. У основној школи се налазио затвор. Људи су убијани и у селима и на салашима (у соби, у дворишту и на улици). И у Жабљу су се дододила масовна хапшења, пљачке, силовања и убиства на салашима, на Тиси и на Црној Ђуприји. У Тителу су мучења вршена у Свилари, масовна убиства су почињена на

Тиси и на салашима. У Мошорину су ликвидације мештана извршене на Тиси и на салашима, а неки од ухапшеника су, после масовног хапшења, мучени у згради општине. У Госпођинцима су Рацију заједнички спровели немачки и мађарски окупатори. У Србобрану и Старом Бечеју је Рација спроведена од 20. до 28. јануара (група омладинаца је стрељана 20., а главни злочини су почињени од 26. до 28. јануара).

Током Рације у граду Новом Саду, вршени су претреси станова и легитимисање укућана, масовно легитимисање у Народном дому, масово пљачкање, убијање појединача и читавих породица, масовно убијање на углу Милетићеве и Грчкошколске улице, затим на саставу Милетићеве и Трифковићевог трга, масовно убијање на Дунаву код Београдског кеја, у касарни 16. батальона пограничних ловаца, на плажи „Штранд“, на православном Успенском гробљу, фудбалском игралишту „НАК“...

На основу прикупљених доказа, утврђено је да је убијено 3.417 лица; 21.554 лица су оштећена другим злочинима, а штета проузрокована почињеним злочинима износи 277.879.727 динара предратне вредности.

Покрајинска комисија је утврдила да су за Рацију одговорни: Гувернер Мађарске и један део мађарске владе, војска и жандармерија, мађарска контрашипјунажа, представници мађарске државне полиције, представници жупанијске, среске, градске и општинске управе, мештани – домаће мађарско и немачко становништво. У елаборату се налази и поименични списак одговорних лица са доказним материјалом.

По међународним конвенцијама, почињени су следећи ратни злочини: 1. убиства и поколи – системски терор, 2. мучења грађанских лица, 3. силовања, 4. пљачке.

На крају основног текста елабората, приређивач је публиковао и факсимиле докумената (пријаве ратних злочина Покрајинске комисије из Архива Војводине у Новом Саду), као и фотографије снимљене током Рације, фотографије споменика и комеморација жртвама Рације (Збирка фотографија Музеја Војводине).

3.

У књизи „Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942, Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини: В група масовних злочина у Срему“ публикован је елаборат о усташким злочинима геноцида над српским становништвом у Срему „Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942“, који се чува у Архивској збирци Музеја Војводине у Новом Саду. Рецензенти књиге су др Јелена Попов и Оливера Дрезгић, музејски саветник. Елаборат је сачињен на основу докумената из архивских извора: органи НДХ, плакати и леци, изјаве сведока које је прикупила Анкетна комисија за Срем уз сарадњу локалних комисија. Елаборат је заведен у Покрајинској комисији 3. јуна 1946. Злочине који су почињени током лета 1942. године у Срему Покрајинска комисија је сврстала у Пету групу масовних злочина окупатора и њихових помагача у Војводини.

Најважније целине елабората су: правна средства и полуте усташког терора у Срему (покретни преки суд, стрељање талаца, упућивање у логоре), масовна хапшења, суђења покретног преког суда у Руми и Старој Пазови, долазак Виктора Томића у Срем, хапшења у Срему и довођење ухапшеника у Вуковар, рад покретног преког суда у Вуковару, масовни злочини у Иргу, стрељање талаца у Руми и Вуковару, упућивање ухапшеника из Вуквара у логор, масовни злочини у Срему у другој фази акције, Виште редарствено поверишиштво у Сремској Митровици, масовна хапшења у Сремској Митровици, суђења покретног преког суда у Казненом заводу у Сремској Митровици, масовна убиства талаца, суђења покретног преког суда после Томићеве акције, жртве-оштећеници и штета, кривична дела и одговорност, лица одговорна за злочине.

У Загребу је, августа 1942. године, НДХ донела одлуку да се у Срему предузму прогони цивилног становништва великих размера и да се у том циљу упути специјални изасланик Виктор Томић, предстојник Одјела код усташког редарства (Одлука Главног стана Поглавника од 9. августа 1942). Овом одлуком је основано „Виште редарствено поверишиштво за Велику жупу Вука са седиштем у Вуковару са вишним редарственим повериликом Виктором Томићем и пуноправним замеником др Октавијаном Свјежићем“. Одлука одређује задатак тог Поверишиштва, налајући му „да смишљеним редарственим дјеловањем успостави мир и ред на читавом подручју велике жупе Вуке“.

На основу прикупљеног доказног материјала о масовним злочинима током лета 1942. у Срему, утврђено је да је 1.212 лица убијено, 422 лица је нестало, 2.548 лица је оштећено у другим злочинима, а штета проузрокована почињеним злочинима износи 236.076.714 динара предратне вредности. Ови подаци су непотпуни, јер се односе на срезове: земунски, старопазовачки, сремскокарловачки, румски, иришки и сремско-митровачки, а недостају подаци за илочки, шидски и вуковарски срез.

У акцији Виктора Томића су извршени следећи злочини: масовна убиства и покољи, системски терор, убиства талаца, појединачно и масовно мучење грађанских лица, силовања, интернирање у логоре, појединачне и масовне пљачке и уништавање имовине.

Приређивач је уз главни елаборат приложио плакате и летке који се односе непосредно на акцију Виктора Томића, као и казнене листове Покретног преког суда у Срему и неколико фотографија злочина. Ови прилози се чувају у Музеју Војводине у Новом Саду, Музеју Срема у Сремској Митровици, Архиву САНУ у Сремским Карловцима и Историјском музеју Србије.

4.

Издање „Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја: Истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка“ садржи архивску грађу о холокаусту над Јеврејима у Војводини, који је био специфичан, јер су поред Немаца, који су уништење Јевреја спро-

вели у Банату, у Бачкој то учинили Мађари, док су у Срему истребљење јеврејског становништва извршиле власти Независне државе Хрватске (усташе и други органи). У овој публикацији је приређена интегрална верзија елабората о страдању војвођанских Јевреја (елаборат је предат Покрајинској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини 31. децембра 1945. и чува се у Архивској збирци Музеја Војводине у Новом Саду). Рецензенти издања су др Ана Френкел и др Младенко Кумовић. Елаборат је коришћен као доказни материјал у судским процесима за злочине против Јевреја на територији Краљевине Југославије. Елаборат Покрајинске комисије је написан на основу изјава сведока датих Анкетним комисијама, у којима су наведени почињиоци злочина, имена жртава, места егзекуција (стратишта), чињенице о логорима, поступак према становништву, методе застрашивања приликом преузимања имовине и други облици терора. Документ се састоји из увода и географски обрађених целина: Злочини у Бачкој, у Банату и Срему.

У уводу је наглашена улога домаћег становништва окупираних земаља на спровођењу мера против Јевреја. Посебно је истакано ширење нацистичке пропаганде у Војводини преко немачких листова, курсева, школовања и деловањем етничке групе фолксдодчера. Други део увода садржи статистичке податке: укупан броја Јевреја који су живели у Бачкој, Банату и Срему пре окупације (24.750) и број преживелих након Другог светског рата (3.532); следе подаци о одузетој имовини војвођанских Јевреја (радње, фабрике, предузећа, ординације); затим подаци о законским одредбама које су омогућиле пљачку јеврејске имовине (у сва три окупационе подручја су прво спровођене мере одузимања личне имовине, па су накнадно донети нови, или су проширени већ постојећи закони о положају Јевреја).

У главном делу елабората, холокауст Јевреја је документован по окупационим подручјима (мађарско, немачко и НДХ).

У поглављу Злочини у Бачкој (Мађарско окупационо подручје), коришћен је материјал Анкетне комисије за јеврејске ствари. Наведени су подаци о мађарским логорима успостављеним у Бачкој на почетку окупације (Стари Бечеј, Визић пустара поред Бегеча и Палић), у које су затварани Јевреји из Сенте, Бачке Тополе, Аде, Куле, Сомбора, Суботиће, Новог Сада и Темерина. Поред затварања и тортуре у логорима, јеврејско становништво је било изложено и пљачки имовине, кроз присилну контрибуцију, постављањем комесара у јеврејске радње и присилним преношењем власништва радњи на окупаторску власт. По увођењу цивилне управе на окупиранију територији Бачке и оснивању централног одељења за контролу странаца у Новом Саду, Јевреји из Новог Сада су пребацивани на територију НДХ и Србије под немачком окупацијом, где су убијани у усташким логорима и на Бањици. На територији Бачке су били изложени физичком малтретирању – сваки рад који им је био прописан био је у циљу понижавања и уништења. Јевреји су као и у дру-

тим деловима Европе под влашћу нациста и њихових савезника, били у обавези да носе жуту траку, а раду и понижењу су била изложена и јеврејска деца. Као и Срби, Јевреји су били највеће жртве Рације у Бачкој крајем јануара 1942. године. Затварани су у новосадској „Армији“ и у „Тунелу“ у Сенти, а одвођени су и на присилни рад у Украјину. Током 1943. и 1944, Јевреји са мађарског окупационог подручја су пребачени на присилни рад у Борски рудник, где су били изложени тортури мађарских официра. Од септембра 1944, преживели Јевреји из Борског рудника су одвођени у логоре у Немачкој, али су током транспорта страдали у Јабуци, Црвенки и местима кроз која су пролазили. Страдање Јевреја Бачке и Барање је настављено у већем обиму после 19. марта 1944, када су Немци ушли у Мађарску (у Војводини су почели да делују Гестапо и СС формације). Спровођена су хапшења Јевреја у Новом Саду и другим местима Бачке. Донете су наредбе о положају Јевреја, од којих је најважнија о сакупљању Јевреја у „збирне логоре“ и гета. Мађарски концентрациони логор у Бачкој Тополи претворен је у сабирни логор за Јевреје под управом Гестапоа. Јевреји из Бачке су у априлу 1944. из сабирних логора у Баји и Балчамашу отерани до логора смрти у Польској и Немачкој (Аушвиц, Матхаузен, Бухенвалд, Берген-Белзен, Дахау и други). У елаборату је наведен и списак ратних злочинаца на територији Бачке (121 југословенски држављани, 105 немачких и мађарских држављана и 44 лица „народних непријатеља“ – лица оптужених за сарадњу са окупатором).

У делу елабората који се односи на холокауст у Банату (немачко окупационо подручје), назначено је да су наредбе за вршење злочина доносиле немачке војне власти (наредбе Војног заповедника за Србију). Цивилна власт у Банату, са седиштем у Петровграду, спроводила је своје одлуке преко српског начелника, а у граду преко шефа полиције. Значајну улогу у холокаусту су имали фолксдојчери, који су били полицијски агенти и чланови „Дојче маншафт“. Јевреји су затварани у логорима „Свилара“ у Панчеву, у Новом Бечеју и Петровграду. Облици терора над Јеврејима су били: злостављање, претње, физичко и психичко малтретирање, конфисковање имовине, принудни рад са понижавајућим пословима, појединачна и колективна хапшења. Масовно хапшење и депортовање Јевреја из Баната су спроведени у августу и септембру 1941, када су одведени у Београд (Топовске шупе), одакле су новембра исте године пребачени у логор на београдском Сајмишту. Наведен је списак злочинаца који су били задужени за ликвидацију у логору на Сајмишту. Масовна стрељања Јевреја су извршена и у ковинском округу, на локацији Чардак у Делиблатској пешчари, у душевној болници у Ковину октобра 1942, а у панчевачком округу, код села Јабука током новембра и децембра 1941, и у Панчеву марта 1942. Ликвидација и пљачка преостале јеврејске имовине спровођена је преко специјалних надлештава на челу са комесарима, који су купопродајним уговорима регулисали права нових власника јеврејске имовине (већином банатских Немаца). У ела-

борату су наведени статистички подаци о распродатим јеврејским не-кредитнинама и о преузетим јеврејским рачунима и акцијама. Такође су наведени докази о уништавању духовне културе (синагоге, гробља, културно-историјски споменици).

Део елабората „Злочини у Срему“ се односи на холокауст над Јеврејима за који су одговорне војне и цивилне власти Независне државе Хрватске. У Земуну су уништење Јевреја спроводили фолксдојчери. Власти НДХ су одузимање имовине, хапшења и логорисања Јевреја спровеле у Вуковару (већ 13. априла 1941), Сремској Митровици, Руми, Илоку, Шиду, Беочину. Јеврејско становништво из Срема, без обзира на пол и старост, у највећем броју је ликвидирано у усташким логорима Јасеновац и Стара Градишка. Део елабората је и списак ратних злочинаца из Срема (већином усташе и фолксдојчери). Др Драго Његован је елаборат допунио фотографијама из Музеја Војводине у Новом Саду које се односе на страдање Јевреја у Сомбору, Новом Саду, Сенти, Петровграду, Београду, Илоку, Црвенки, Бездану, као и фотографијама синагога у Новом Саду, Сремској Митровици и Петровграду пре девастације.

* * *

Публиковање четири књиге докумената Покрајинске комисије Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о ратним злочинима, геноциду и холокаусту на подручју Војводине у Другом светском рату, које су починили немачки и мађарски окупатори³ и усташе, представљаће незаобилазну литературу за све истраживаче који се баве проучавањем ратних злочина, злочина против човечности и злочина геноцида. Уредник свих издања је професор Жарко Димић, директор Архива САНУ у Сремским Карловцима. Посебну вредност овог подухвата представља то што се приређивач др Драго Његован одлучио на објављивање архивских докумената у њиховом изворном облику и што их је на тај начин учинио доступним не само ужем кругу стручњака из музеја, архива и научних институција, већ и широј јавности, чије упознавање са овом деликатном темом би у значајној мери требало да допринесе смањењу злоупотреба и политизације догађаја из II светског рата.

³ Види и: Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945*, Пресуде југословенских војних судова, Музеј жртава геноцида, Београд 2009; Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски ратни злочини 1941-1945*, Пресуде југословенских судова, Музеј жртава геноцида, Београд 2010.

МИРЈАНА САВИЋ
Народни музеј Краљево

ИЗЛОЖБА: КРАЉЕВАЧКИ ОКТОБАР 1941 – ОПОМЕНА

Народни музеј Краљево, октобар – новембар 2011

Аутори изложбе и текста каталога: Драган Драшковић, Силвија Крејаковић

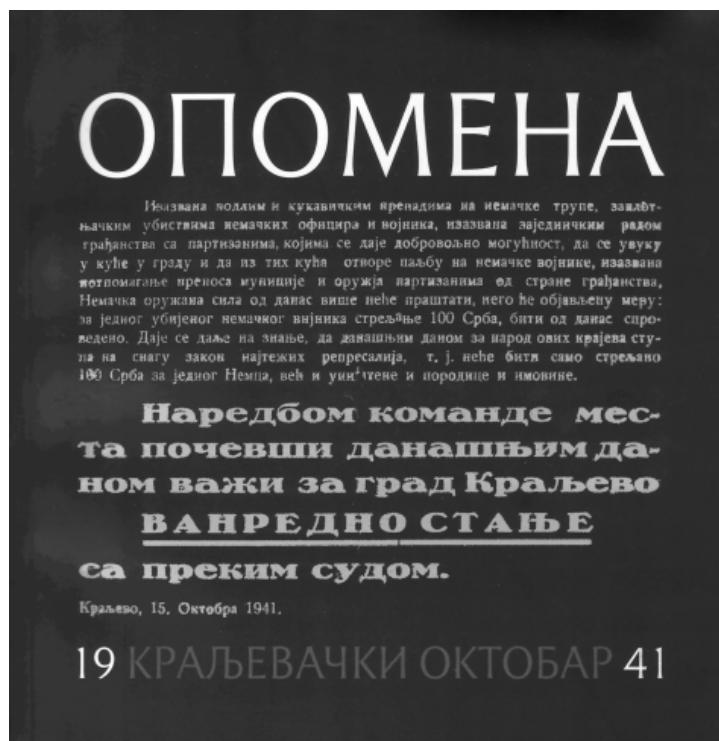
Издање: Народни музеј Краљево, Краљево, 2011; 102 стр. са илустрацијама

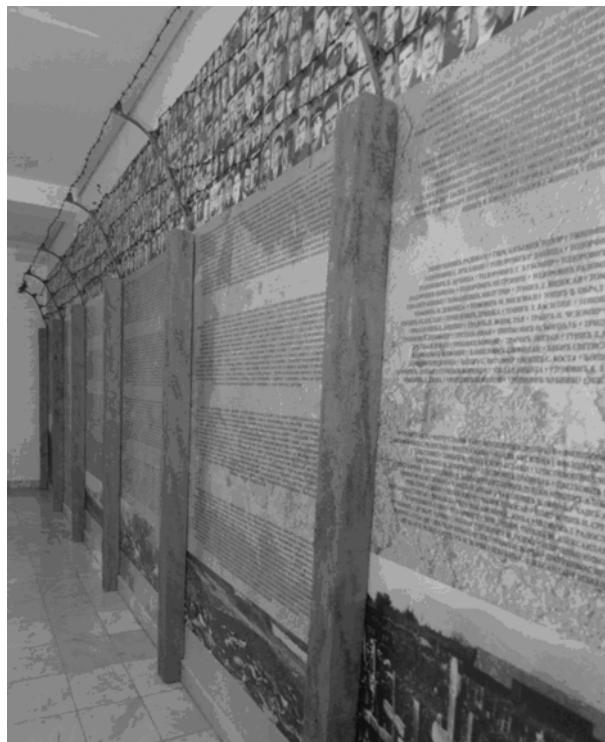
Поводом 70 година од најтрагичнијег злочина против човечности у историји града, који је немачка војска починила у Краљеву од 15. до 20. октобра 1941, у Народном музеју у Краљеву је 14. октобра 2011. отворена изложба „Краљевачки октобар 1941 – Опомена“. Реализовање изложбе и пратећег каталога финансијски су подржали Министарство културе Србије и град Краљево. Аутори изложбе и каталога, музејски саветник Драган Драшковић и виши кустос Силвија Крејаковић, одлучили су се за назив **Опомена** због вишезначности тог појма, који је у тесној вези са краљевачком трагедијом. Наиме, том речју почиње једна од претећих плакатираних наредби, коју је немачки артиљеријски генерал Бадер упутио српском народу почетком септембра 1941, а која је најавила једну од најзлогласнијих заповести Другог светског рата, издату у Краљеву 15. октобра 1941, да се за једног убијеног немачког војника стреља 100 Срба и да „ступа на снагу закон најтежих репресалија“. Седам деценија касније, аутори изложбом и каталогом упућују опомену суграђанима и свом српском народу да сачуваву сећање на настрадале, али различито од доскорашњег уврженог посматрања стрељаних као збира од неколико хиљада страдалих – доживљавајући их као особе са именом и презименом. Драган Драшковић и Силвија Крејаковић су успели на комплексан, научно заснован, документарно поткрепљен и хуманошћу проткан начин, да сачуваву успомену на жртве злочина у Краљеву октобра 1941.

Изложба

Чињенице везане за овај стравичан догађај аутори су изложбом заокружили у хронолошки прегледну и тематски слојевиту целину, смештену у галеријском простору Народног музеја Краљево. Историјски документовано и музеолошки савремено, представили су не само дане ове трагедије, већ и месеце који су јој претходили, као и на које је све начине одавана пошта настрадалима у деценијама које су уследиле.

Уводни део изложбе чине панои који творе симболичку форму црквеног календара за 1941. годину. Први пано приказује Краљево уочи рата, индустриски развијен град, урбанистички уређен, са улицама пуним деце, град пун полета и живота. Панои који следе, хронолошки разврстани од марта до октобра, документима и фотографијама илуструју све тежи и мучнији живот у Краљеву под окупацијом и последње месеце живота цивилних жртава октобарске трагедије. Главни и најупечатљивији део изложбе чини 9,5 метара дуг зид, прекривен принтом са именима (у групама по сто) и фотографијама стрељаних, постављеним иза аутентичне ограде од бетонских стубова са бетонским платнima и бодљикавом жицом на врху. Овим сегментом изложбе верно су дочарани последњи дани недужних цивила, атмосфера безизлазности и неминовност смрти. Бројни посетиоци изложбе прилазили су зиду и по први пут, видевши тако експлицитно истакнута и јасно исписана имена и фотографије својих преминулих рођака, реаговали врло емотивно, али и са захвалношћу што њихови преци нису више само део неког променљивог четвороцифреног броја, већ личности представљене именом и презименом. Наспрам зида, у засебној витрини, изложени су лични предмети настрадалих: железничке блузе, антерије, личне исправе, студентски индекс итд. Изузетну историјску и документарну вредност имају изложени аутентични спискови страдалих.

Аутори су симболично представили разнолику социјалну и старосну структуру стрељаних талаца приказујући призоре из њихове свакодневнице: групне фотографије раднике Фабрике авиона и Железничке радионице; увеличане фотографије (у природној величини) апотекара у апотеци, краљевачког бициклисте на олимпијади у Берлину 1936, официра са ћерком, гимназијалца, музичара... Фотографија осмочлане породице (деда, баба, отац, мајка, четворо деце), чија су два члана стрељана, на семантички слојевит начин приказује размере злочина, односно осакаћене породице, које су остале без најближих сродника, ратне сирочиће, негативну демографију, због многих страдалих којима је тек предстојало да постану очеви и мајке...

Посебну целину представља део изложбе посвећен начинима одајавања помена стрељанима, у којем се сагледава сва апсурдност политизације догађаја који својом трагичношћу и тежином увек превазилази тренутне политичке потребе и идеолошке злоупотребе. Помени почињу плакатом из 1942, којим се најављује *Годишњи парастос*. Пет година касније, употребљен је термин *Свечани пето-годишњи помен*, а потом је, седамдесетих година прошлог века, уследио, уз крајње непримерен назив *Октобарске свечаности*, и непримерен програм обележавања. Наиме, од првих помена у цркви, у кругу најближих, преко дочекивања возова у име братства и јединства, концерата класичне музике, играња

фолклорних игара и извођења авангардних музичких перформанса на гробљу и идејног пројекта из 2006. за изградњу капеле, који још увек није реализован, до данашњег начина обележавања, прати се генеза развоја и промена односа према палим цивилним жртвама.

Каталог изложбе

Каталог изложбе, богато илустрован фотографијама, броји 102 стране, подељен је на две текстуалне целине и садржи резиме на руском, енглеском, француском и немачком језику. Аутор прве текстуалне целине, *О краљевачком октобру 1941. после седамдесет година*, је Драган Драшковић. У тексту, након описа октобарског злочина над цивилним становништвом, следи преглед начина обележавања и давања помена током седам деценија. Користећи се, превасходно, историјским изворима првог реда и сведочењима преживелих, аутор настоји да одговори на низ питања на која до сада нису дати адекватни одговори или нису ни постављана: Колико су поштовани договори четника и партизана о заједничкој борби за ослобођење Краљева? Какво је било стање у Краљеву за време блокаде октобра 1941? Ко је покушавао да спречи или прекине стрељање талаца и како су по ослобођењу завршили они који су то покушали? Колико је људи стрељано? Како се новоустановљена комунистичка власт односila према настрадалим жртвама и самом месту злочина? Како на примерен начин обележавати годишњице њиховог страдања? Одговарајући на ова питања, аутор је зналачки систематизовао и представио догађаје. Почиље кратким освртом на стварање Југословенске војске у отаджбини и партизанског антифашистичког покрета и на њихову заједничку опсаду-блокаду Краљева почетком октобра 1941. Наставља приказом увођења ванредног стања са преким судом 15. октобра 1941, након што је у ноћи између 14. и 15. октобра 1941. погинуло 14 и рањено 10 немачких војника. Осим познатих настојања партизана да зауставе одмазду над цивилима, посебну вредност има ауторова анализа мање познатих покушаја, које су иницирали Милан Недић, формални председник српске владе, владика Николај Велимировић и локална делегација, на челу са председником краљевачке општине Душаном Костићем. Потом следи опис језиве динамике стрељања талаца од 15. до 20. октобра 1941. Први пут је у целости публикован садржај писма владике Николаја Велимировића, упућеног из манастира Љубостиње Драгољубу Дражи Михаиловићу ради спречавања и заустављања крвопролића. У тексту Драгана Драшковића, прегледно су изнети узорци, начини и мотиви који су довели до вишедеценијског непознавања тачног броја стрељаних у Краљеву. Наиме, реална слика трагедије и у историјским изворима сачувана имена стрељаних, временом су се изгубили у бројним нереалним представама о броју страдалих, као и у поистовећивању датирања зличи-на са датумом погодним за церемоније меморијалног обележавања. Текст пројектирају бројна потресна сведочења преживелих. Аутор завршава по-

датком да је до данас именом и презименом забележено 2.190 жртава и поруком да се према Гробљу стрељаних треба односити са дужним поштовањем.

Друга текстуална целина, ауторке Силвије Крејаковић, *Краљево октобра 1941: међу митом и истином*, почиње цитатом владике Николаја Велимировића и садржи шест одељака. У првом одељку, *Други светски рат – крах хуманости и цивилизацијских вредности*, назначено је да је током рата цивилно становништво у ратним операцијама страдало погубније него војска. Следећи један од основних постулата у писању историјских радова, ауторка почиње општим приказом политичке Краљевине Југославије, прихватања па одбацивања савезништва са фашистичким блоком, односно приказом макро-плана, да би наставила текстом *Устанак на краљевачком подручју и масовна одмазда над цивилима у Лагеру*, односно описом дешавања на микро-плану. Ратни судоби у Краљеву, приказани првенствено ратним плакатима, наредбама, телеграмима и лецима, јасно дочаравају континуитет и појачавање репресије немачке војске над српским цивилима, закључно са увођењем ванредног стања са преким судом у Краљеву, 15. октобра 1941.

Октобарска трагедија у историјским изворима је наслов одељка посвећеног изворима првог реда и њиховој историјској и музеолошкој класификацији. У изворе спадају спискови стрељаних различите провенијенције: из оновремених фабрика, установа, школа, Срског начелства, Протоколи умрлих Српске православне цркве и Матице покојних Римокатоличког жупског уреда у Краљеву, лични документи, предмети, сећања потомака и суграђана итд. У сажетом прегледу релевантних историјских докумената, с једне стране, и митоманских представа о броју стрељаних, с друге, у одељку названом *Митологизација и идеолошка злоупотреба краљевачке трагедије*, зналачки су представљени узроци и начини релативизовања тог броја. Колике су биле злоупотребе страдања цивилног становништва, илуструје чињеница да жртве деценијама нису биле представљене именом и презименом, што је омогућавало да у разним званичним и новинским извештајима број страдалника у октобарском злочину варира од 5.000 до чак 7.500, како би се шездесетих година прошлог века у свести савременика устало број од 6.000. С обзиром да су безимене избеглице у Краљеву и околини биле део мита енормно повећаног бројева стрељаних, ауторка је изнела студиозну анализу података о избеглицама у Краљеву, користећи извор првог реда, „Списак избеглица 1941“, сачуван у Народном музеју Краљево, и друге изворе.

У делу текста *Култура сећања: збирке и фондови стрељаних у Лагеру*, описано је прикупљање документарне грађе и предмета, који су прерасли у значајну меморијалну баштину захваљујући сарадњи Историјског архива, Народног музеја Краљево и институције Спомен-парка Краљево. У одељку *Жртве злочина против човечности: социолошко демографске анализе*, дата је исцрпна анализа старости жртава, њихових професија и вероисповести, бројчано и процентуално изражена, на

основу које се, поред осталог,очитава сва трагичност октобарског злочина, када је стрељано најмање 102 особе млађе од 18 година, док је највећи проценат стрељаних био у најплодотворнијем животном добу, између 25 и 50 године. Силвија Крејаковић текст завршава прегледом активности краљевачког музеја посвећеним очувању сећања на жртве злочина: формирање електронске базе података 2001, иницијатива да се Гробље стрељаних огради и да се подигне капела са уклесаним именима жртава, као и отварање сталне музејске поставке, чији је значајан део посвећен октобарској трагедији, са тежиштем на личности убијеног и са књигама Поменика, где је свака страна, као надгробна плоча, посвећена једној стрељаној особи.

Сви досадашњи подухвати Народног музеја Краљево, закључно са овом изузетном изложбом и пратећим каталогом, за циљ имају неговање културе сећања. Лишени притисака дневно-политичких потреба, идеологизације и хиперболисаних бројева, вођени искључиво тежњом за објективним сагледавањем историјских чињеница, аутори су изнели пресек седам деценија, по први пут целовито представивши узроке и последице овог стравичног догађаја, сам догађај, као и употребе и злоупотребе које су следиле, зналачки одговоривши на многа питања и недоумице као зрели историчари.

НЕНАД АНТОНИЈЕВИ

Музеј жртава геноцида, Београд

ИЗЛОЖБА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА: „ГУБИМ НЕВИНО СВОЈ ЖИВОТ ЗБОГ НЕВАЉАЛИ И ПРОКЛЕТИ ЉУДИ“

Централна манифестација Републике Србије поводом Дана сећања на жртве геноцида у Другом светском рату – 22. априла¹, била је изложба Музеја жртава геноцида под називом: „Губим Невино Свој Живот Због Неваљали и Проклети Људи, Злочини геноцида и ратни злочини против цивилног становништва на југословенским просторима 1941–1945. године (са документарних фотографија)“, отворена 21. априла 2011. у Спомен-музеју „21. октобар“ у Крагујевцу.

Главни наслов изложбе: *Губим Невино Свој Живот Због Неваљали и Проклети Људи* представља део потресне поруке српског младића-таоца мајци пред стрељање у Шапцу 1941. године од стране припадника немачког Вермахта.

Изложбу је реализовао ауторски тим Музеја жртава геноцида: кустоси-историчари Јован Мирковић, Јасмина Тутуновић-Трифунов, Ненад Антонијевић и Драган Цветковић, графички дизајнер Лука Тадић, док је стручни консултант био др Милан Колјанин.

Изложба садржи 155 документарних фотографија, 39 факсимила докумената, две карте и 16 графика. Овом документарном грађом, представљеном у савременој графичко-ликовној обradi, приказани су злочини геноцида и ратни злочини против цивилног становништва почињени на просторима бивше Југославије у Другом светском рату, од 1941. до 1945. године.

Уз дефиницију геноцида и опис положаја Југославије и стања у Европи уочи рата, на 50 паноа је хронолошки дат пресек ратних збивања: бомбардовање Београда, комадање земље, одмазда нациста, као последица наредбе немачких команданата да 100 Срба буде стрељано за убијеног, а 50 за рањеног Немца.

¹ Dan sećanja na žrtve genocida utvrđen je članom 2. Zakona o osnivanju Muzeja žrtava genocida (Službeni glasnik RS broj 49/1992): „Radi obeležavanja sećanja na žrtve genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima, ustanovljava se 22. april, dan probroja zatvorenika ustaškog logora Jasenovac 1945. godine, kao Dan sećanja na žrtve genocida.“ Zakonom o izmenama i dopunama zakona o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji (Službeni glasnik RS broj 92/2011), 22. april je utvrđen kao državni praznik: „Dan sećanja na žrtve holokausta, genocida i druge žrtve fašizma u Drugom svetskom ratu.“ Zakon je stupio na snagu 15. decembra 2011. godine.

На изложби су приказана страдања становништва Србије под немачком окупационом управом, која почињу у лето и јесен 1941. у Посавини, у Мачви, Подрињу, у Шапцу (у логорима и стратиштима је живот изгубило више хиљада људи), Драгинцу (стрељани мештани и становници Јадра, Потериње, Мачве и избеглице из НДХ). Представљени су и масовни ратни злочини Вермахта (стрељања – одмазде) октобра 1941. године у Краљеву (од 15. до 20. октобра је стрељано најмање 2.190 цивила, жена, деце и стараца) и у Крагујевцу и околним селима (од 19. до 21. октобра је стрељано најмање 2.796 цивила различитог узраста). У Крагујевачком злочину су као таоци стрељани и ученици крагујевачких школа.

Расни закони Трећег Рајха који се односе на Јевреје примењени су и у Србији под немачком окупацијом. Поред осталих мера дискриминације, затварани су у логорима у Београду (Топовске шупе, Бањица и Сајмиште), у Шапцу, Нишу, Бечкереку, Борском руднику и другима. Убијани су у логорима и на стратиштима: Засавица, Јабука, Јајинци и другима. Међу таоцима предвиђеним за стрељање у акцијама одмазде Вермахта, Јевреји и Роми су били први.

На изложби је посебна пажња посвећена логору на простору Београдског сајмишта. Ту се налазио немачки логор Земун, под командом Гестапоа, који је у првој фази био намењен логорисању и ликвидацији Јевреја из Србије (Јеврејски логор Земун, децембар 1941 – мај 1942), а у другој, до јула 1944. године, служио је као Прихватни логор за Србе допремљене из Србије, али и из других подручја, одакле су одвођени на стрељање (стратиште Јајинци) или транспортовани у логоре у Рајху. Од маја до јула 1944. био је под управом НДХ. У Јеврејском логору је интернирано и убијено око 6.400 Јевреја, а из Прихватног логора је, од око 32.000 заточених, живот изгубило најмање 10.636. Највећи број јеврејских жена и деце је угашен у специјалном камиону – гасној комори (Zaurer), током априла и маја 1942. године.

Значајан део изложбе приказује и злочине мађарских фашиста. Мађарске војно-полицијске јединице, уз помоћ локалног мађарског и немачког становништва, врше масовни терор – убијају цивиле, одводе их у логоре и пртерују Србе колонисте. У априлу и мају 1941. године, основани су логори у Бачкој Тополи, Суботици, Старом Бечеју, Новом Саду, Сомбору, Бачкој Паланци и другим местима. Поред логора у Бачкој, Срби су били интернирани и у логоре у Мађарској, међу којима је највећи био Шарвар, и по броју заточених и по броју страдалих. Најмасовнији мађарски ратни злочин била је „Рација“, у јануару 1942. Рација је спроведена у Жабљу, Чуругу, Мошорину, Ђурђеву, Старом Бечеју и другим местима јужне Бачке. Многи житељи ових места су живот изгубили под ледом Тисе. Грађани Новог Сада су довођени на обалу Дунава, где су бацини под лед, а убијани су и по становима, кућама и на улицама. Најмање 1.300 становника Новог Сада је убијено у Рацији. У читавој регији је од 21. до 23. јануара 1942. убијено скоро 4.000 цивила, углавном Срба и Јевреја.

Део документарних фотографија говори о СС јединицама југословенских грађана – фолксдојчера, муслимана, Албанаца, као и три легионарске дивизије Хрвата у саставу Вермахта, које су учествовале у вршењу злочина на територији НДХ, уз легионарски пук („Хрватска легија“) који је ратовао на Источном фронту против совјетске Црвене армије.

Документарне фотографије сведоче и о страдањима Српске православне цркве, ликвидацијама Срба, Јевреја, Рома и антифашиста по окупационим зонама и у логорима.

Посебан сегмент изложбе приказује геноцид над српским народом, Јеврејима и Ромима у Независној Држави Хрватској, укључујући и страдања у институцијама државе – логорима (системи логора смрти Јасеновац и Госпић, као и логори за децу).

Документарне фотографије говоре и о начинима ликвидације у казненим експедицијама, по логорима, али и масовним и појединачним убиствима.

Део изложбе представљају и прегледни графикони укупног страдања у четврогодишњем рату, у коме је животе изгубило близу 7% становништва бивше Југославије.

Изложба помоћу одабраног презентованог материјала показује да је рат на тлу тадашње Југославије био комплексан и бруталан, са елементима ослободилачког, антифашистичког, грађанског, међунационалног, верског и идеолошког сукоба, уз спровођење ратних злочина и злочина геноцида, и да је довео до огромног страдања цивилног становништва.

Грађу за изложбу је Музеј жртава геноцида прикупио у сарадњи са бројним институцијама: Архив Југославије, Београд; Војни архив, Београд; Војни музеј, Београд; Завичајни музеј, Херцег Нови; Историјски архив, Панчево; Јеврејски историјски музеј, Београд; Међуопштински историјски архив, Шабац; Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ – Спомен музеј „21. октобар“, Крагујевац; Музеј Војводине, Нови Сад; Музеј Јадра, Лозница; Музеј Републике Српске, Бања Лука; Народни музеј, Краљево и Народни музеј, Шабац.

Изложба је до сада приказана, поред Спомен-музеја „21. октобар“ у Крагујевцу, у Међуопштинском архиву у Шапцу, у Војном Музеју у Београду и у Музеју Јадра у Лозници.

Изложбу је видело више од 15.000 посетилаца, посебно ученика, а често су предметни наставници, посебно професори историје, одржавали и школске часове у галеријским просторима музеја и архива у којима је изложба била постављена.

НЕНАД АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида Београд

БРАНИСЛАВ БОЖОВИЋ – ЛИЧНИ ФОНД АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И БИБЛИОГРАФИЈА

ЛИЧНИ ФОНД АРХИВСКЕ ГРАЂЕ – БРАНИСЛАВ БОЖОВИЋ

Музеј жртава геноцида извршио је дигитализацију архивске грађе (оригинали, копије и факсимили докумената, фотографије, штампа, исечци из штампе и друга грађа) коју поседује Бранислав Божовић, због потреба употребљавања фондова Музеја.

Грађа је дигитализована у два примерка: један за поклонодавца, Бранислава Божовића, други за Музеј жртава геноцида. Координатор пројекта је био историчар и виши кустос Јован Мирковић. Приликом прегледа и одабира грађе за дигитализацију, у пројекат су били укључени историчари, виши кустос Ненад Антонијевић и кустос Јасмина Тутуновић-Трифунов.

- Главне тематске целине у личном фонду Бранислава Божовића су:
1. Косово и Метохија и Копаонички НОП одред
 2. Немачка грађа (Немци у окупираниј Србији)
 3. Домаћа полиција (полицијско-управни апарат у Србији)
 4. Народноослободилачки рат

Главне тематске целине су проистекле као резултат истраживања Бранислава Божовића, из којих су настале бројне књиге. О Косову и Метохији и Копаоничком НОП одреду су објављене: *Рударска чета, Партизани Сребрне планине, Копаонички НОП одред „Тодор Милићевић“, Суррова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату* (у коауторству са Милорадом Вавићем) и друге. О НОР-у у Југославији, а пре свега о Првој пролетерској бригади, објављене су: *Урезани у незaborав* (о војној музичи Прве пролетерске бригаде), два издања о народном хероју Олги Јовичић Рити, два издања о народном хероју Ђивану Маричићу. Велики број историографских студија се односе на тему Србије, посебно Београда, у Другом светском рату за време окупације (1941-1944). Најзначајније књиге су: *Београд под Комесарском управом 1941, Специјална полиција у Београду и Страдање Јевреја у окупираним Београду 1941-1944*, два издања. Теме истраживања и објављених књига су биле: немачки окупатор, окупациони систем, обавештајно-безбедносна служба, ратни злочини, колабора-

ција (домаће снаге које су сарађивале са окупатором, биографије истакнутих полицијских функционера).

Најзначнији архиви у којима је истраживао Бранислав Божовић су: Историјски архив Београда, Архив Министарства унутрашњих послова Београд, Архив Војноисторијског института (сада Војни архив) Београд, Архив Југославије Београд, Архив Србије Београд и Јеврејски историјски музеј Београд.

Фондови архивске грађе из којих су дигитализоване копије докумената и друге грађе у Личном фонду „Бранислав Божовић“ су: Заповедник полиције безбедности и службе безбедности – БдС Београд (Гестапо), Фонд БдС Београд (Гестапо), Одељење специјалне полиције Управе града Београда, Фонд Општине града Београда, Недићева архива – грађа квислиншких управних и полицијских власти, Државна комисија за ратне злочине окупатора и њихових помагача, Земаљска комисија Србије за ратне злочине окупатора и њихових помагача, Министарство унутрашњих послова Србије 1941-1944, Немачка архива, Истражни и судски предмети, Функционери и припадници Гестапа из Оперативне групе, Оперативне команде и БдС Београд, Функционери и припадници специјалне полиције Управе града Београда, Осуђени ратни злочинци и други кривци и делови осталих архивских фондова који садржи податке о периоду април 1941 – октобар 1944.

Основни критеријум приликом формирања збирки у личном фонду Бранислава Божовића био је по истраживачким темама, тако да се архивска грађа која потиче из немачких извора налази у свим збиркама. Важно је напоменути да се део збирке домаће полиције односи и на период између два светска рата (1918-1941), а у једном делу и на период друге половине XIX и прве две деценије XX века. Ова грађа је коришћена у студијама *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918-1941* и *Управа и управници града Београда (1839-1944)*.

Банат је издвојен посебно због специфичности ове територије током немачке окупације, јер је био део Србије под немачком окупационом управом, али у коме су фактичку власт имали домаћи Немци – фолксдојчери. Божовић је објавио биографију Јураја Шпилера, полицијског функционера у Банату за време окупације, која је део књиге *Павле Ђуришић, Ловро Хаџин, Јурај Шпилер*, у коауторству са Радојем Пајовићем и Душаном Жељезновим.

Крагујевац је takoђе издвојен као посебна целина, због специфичности масовног ратног злочина који су припадници немачког Вермахта извршили у стрељању – одмазди над становницима Крагујевца и околине од 19. до 21. октобра 1941. године. О масовном стрељању у Крагујевцу су објављена три издања и то: *Крагујевачка трагедија*, 1960. године на словеначком језику, и *Поруке стрељаног града*, 1961. и 1966, на српском.

У значајном обиму (тематски и по бројности) је употребљена и збирка документарних фотографија у Музеју (теме: немачка обаве-

штајна служба у Југославији, НОР у Југославији, посебно Прва пролетерска бригада, војни и партијски функционери и друге фотографије).

Посебну групу дигитализованог материјала чине: неколико бројева немачког пропагандног илустрованог часописа „Немачки сигнал“ и публикације о Адолфу Хитлеру. Један део дигитализованог фонда представљају исечци из штампе, који се налазе у свим збиркама.

У Личном фонду Бранислава Божовића дигитализовано је 44 архивске кутије и 2 фасцикле архивске грађе, тако да се Фонд састоји од 45.771 страница/скенова архивске грађе (42.663 скена докумената и 3108 скенова документарних фотографија.

Дигитални лични фонд Бранислава Божовић (ЛФ „Б. Божовић“) се налази у фази сређивања, али ће у извесној мери бити доступан у научно-истраживачке сврхе. Један део фонда се налази под посебним режимом, на основу Уговора Музеја и Бранислава Божовића.

* * *

Део дигитализоване грађе из тематских целина **Немачка грађа и Домаћа полиција** коришћен је у студији Бранислава Божовића **Страдање Јевреја у окупираним Београду 1941-1944**, коју је као друго, допуњено и проширено издање објавио Музеј жртава геноцида 2012. године.

Музеј жртава геноцида је сарадњу са Браниславом Божовићем проширио и реализовао и у оквиру програмских активности – издавачке делатности. Објављено је друго измењено и допуњено издање значајне историографске студије о Холокаусту који су Немци извршили у Београду током окупације (у највећој мери у прве две ратне године, 1941. и 1942.).

Књигу су за штампу препоручили еминентни српски истраживачи у области историје Другог светског рата у Европи и Југославији (теме ратних злочина, злочина геноцида и Холокауста), историчари: др Милан Ристовић професор Филозофског факултета у Београду, и др Милан Колјанин, научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

У рецензији професора Ристовића за Божовићеву књигу *Страдање Јевреја у окупираним Београду 1941-1944*, поред осталог је написано: „Систематична припрема, бројност и сложеност организација полицијско-обавештајног механизма, густа мрежа агената са огромним ресурсима и неограниченом моћи и бескрупулозном употребом терора сваке врсте, биле су карактеристике деловања Гестапа и у окупираним Београду... И јединице немачке војске – Вермахта, активно су учествовале у прогонима, хапшењима и стрељањима јеврејских таласа, уз сличне масовне акције одмазде према српском становништву... Дужну пажњу аутор је посветио и деловању специјалне полиције, домаћем помоћном инструменту окупационих власти, која је послужила и за спровођење антијеврејских прогона.“

Милан Кольанин у својој рецензији наглашава: „Дело Бранислава Божовића је резултат ауторовог напора да истражи репресивне установе које су имале кључну или помоћну улогу у процесу уништења Јевреја у окупирanoј Србији. Оно је засновано на исцрпним и опсежним истраживањима прворазредне архивске грађе и најважније историографске литературе на тему његовог истраживања.“

У препоруци за објављивање ове књиге, професор др Милан Ристовић пише и о професионалним квалитетима аутора: „Бранислав Божовић је својим многобројним радовима присутан у стручној јавности већ готово пола столећа. Огромно истраживачко искуство, стечено стрпљивим радом са хиљадама докумената домаће и стране провенијенције, непристрасно слагање чињеница и праћење драматичних процеса наше новије историје, уобличио је у неколико веома запажених монографија.“

ДИЈАНА ПЕТРОВИЋ
Библиотекар

ПЕРСОНАЛНА БИБЛИОГРАФИЈА БРАНИСЛАВА БАНЕТА БОЖОВИЋ¹

ИЗ БИОГРАФИЈЕ

Међу ауторима из света публицистике и историографије, Бранислав Божовић Бане је доајен. Почео је да пише још за време НОБ-а. Први текст је објавио 1944. године у листу „Ударник“, који су партизани умножавали на гештетнеру. Последњих дана рата, док је био на лечењу после рањавања у борби за ослобођење Београда, у оквиру Главне војне болнице, на његову иницијативу је настало гласило рањеника и особља војне болнице „Наш лист“. Био је главни уредник и писац првих текстова.

Потиче са Косова. Рођен је 14. децембра 1921. године у Муштушишту, срез Подгорски, у учитељској породици. Отац Ђорђе и мајка Надежда су службовали на Косову и Метохији, где је провео детињство и младост. Рат је прекинуо планове за студирање после завршене велике матуре. У партизане је отишао у првим данима устанка. Од 21. децембра 1941. и њеног оснивања у Рудом, борац је Прве пролетерске бригаде. У њеним редовима се налазио све време рата до рањавања у борби за Београд.

Божовићево литерарно стваралаштво је окарактерисано као *документарна публицистика и историографија*. И поред одговорних дужности на различитим положајима у државној управи и Савезном извршном већу, одакле је и пензионисан 1981, бави се истраживањем и писањем о дешавањима у периоду окупације и НОР-а. У једном периоду свога стваралаштва, објављује под псевдонимима Б. Бобан и Миле Јовановић. То су публицистички радови – фелтони, објављени у „Борби“ и „Политици“ шездесетих година прошлог века. До 1955, повремено је објављивао краће прилоге, али и фелтоне у дневним листовима, понешто и у монографским публикацијама, зборницима. Теме су рат и ратна збивања, личности бораца, колаборација режима са окупатором, ратни злочини и злочинци на простору тадашње Југославије. По оцени историчара, Бранислав Божовић је документариста по професионалној каријери, а историчар по вокацији. Преко шест деценија објављује истраживачке радове из наше прошлости, посебно из прве половине двадесетог века. Како је време одмицало, све више се посвећивао темељним и опсежним истраживањима историјске грађе и проучавању литературе. Истраживања су му усмерена, између осталог, на делатност и функционисање окупационог система и управе, обавештајно-безбедносних служби, као и злочине које су починили окупатори и домаћи издајници. Један је од

ретких активних истраживача тематике колаборације и холокауста у Другом светском рату у Србији. Иако савременик ратних збивања, умео је да се дистанцира захваљујући стрпљивом раду са хиљадама докумената, наше и стране провенијенције, аналитички и непристрасно да прати друштвене процесе тога времена и прецизно слаже чињенице у историографске радове, уобличене у монографије и друге врсте публикација, које постaju даља изворишта поузданних нових знања.

Изузетно скроман у приватном животу, био је изузетно амбициозан у стваралаштву. Његове теме су свестрано и темељно истражене и приказане, а текстови писани врло занимљиво и јасно. Такав труд и рад није остао незапажен, што је резултирало бројним друштвеним признањима и наградама. Прво признање је дошло 1961, у виду Октобарске награде Крагујевца за књигу *Поруке стрељаног града*. Последња награда је из фондације „Драгојло Дудић“, 2009. године, за књигу *Управа и управници града Београда*. Награде, похвале и признања долазе и од СУБНОРа, Савеза јеврејских општина Србије, са Косова и Метохије... као и једна филмска награда, за сценарио филма „Црвени удар“, на филмском фестивалу у Пули.

Неке књиге су му превођене на словеначки и албански језик. *Копаонички НОП одред „Тодор Милићевић“* на албански; *Крагујевачка трагедија: документи о масовном стрељању у Крагујевцу* на словеначки. Неке књиге су објављене у више издања, последња је *Страдање Јевреја у окупираним Београду 1941-1944*, два издања; 2004. и 2012. Чланке и фељтоне је објављивао у часописима и новинама у Словенији, Хрватској, на Космету... Најдужи фељтон, *Лица са потерницама*, о комунистима, илегалцима и партизанима, излазио је у „Борби“ 1971. године – 47 наставака.

Обимно и вишедеценијско стваралаштво Бранислава Божовића, исказано статистичким подацима, изгледа овако:

Самостално и у сарадњи, објавио је 32 наслова монографија. Неке књиге су доживеле више издања; евидентирано је пет наслова. Тиражи књига су му од 1.000 до више хиљада примерака, дистрибуираних на целом простору бивше Југославије. У зборницима је објавио 47 чланака. За речнике и лексиконе је урадио 20 прилога (биографија). У часописима су објављена 43 наслова. Неки наслови су ишли у наставцима. У новинама је објављено 122 наслова чланака и фељтона. Фељтони су ишли од три до 47 наставака. Неколико књига је приредио или уредио. Писац је и предговора за књиге. За више дела је био рецензент, а написао је и неколико путописних чланака. Евидентирани су и објављени говори на скуповима, најчешће у поводу обележавања јубилеја. Такав је и последњи говор, из децембра 2011. године, који је Бранислав Божовић одржао поводом обележавања седамдесете годишњице Прве пролетерске НОУ бригаде; објављен у листу „Борац“. Евидентирани су и написи о личности и делу Бранислава Божовића објављени у периодици.

Пред Вами је богата библиографија, којој ово није крај. Бранислав Божовић и даље ствара, на свеопште задовољство.

УВОДНА РЕЧ

Овом персоналном библиографијом је представљено преко 60 година литерарног стваралаштва господина Бранислава Божовића Банета у области историографије и публицистике. Библиографија је рађена у библиотечком компјутерском програму *БИБЛИО* и записи су тако и представљени. На крају записа су регистри. Библиографија је рађена *de visu* за доступне публикације. Нажалост, није било могуће бити доследан, с обзиром на временски распон у коме је дело објављивано (први напис из 1944. године). Мисли се, пре свега, на периодику и немогућност да сви подаци потребни за библиографски опис буду тачно утврђени.

За добијање или проверу података, коришћен је Интернет, односно базе података Универзитетске библиотеке, Народне библиотеке и библиотеке Матице Српске.

Прво су представљене монографске публикације – књиге, самосталне и дела настала у сарадњи са другим ауторима, затим чланци, прилози у зборницима, у зборницима са саветовања и научних скупова, прилози у лексиконима, енциклопедијама, предговори и објављени изводи из рецензија за књиге других аутора. Затим чланци у часописима, чланци и фељтони у дневним и периодичним новинама и листовима, филмови на којима је Бранислав Божовић сарађивао и др. Последњи део библиографије чине објављени чланци (интервјуи, одреднице у енциклопедији и сл.) о Браниславу Божовићу.

Приликом библиографске обраде података, библиографски опис за књиге на страним језицима је дат на језику публикације. За публикације које нису виђене, стоји *није виђено*. За чланке у листовима из Словеније и са Космета, библиографски опис је на латиници, са ознаком припадности датом језику. С обзиром на временски распон стваралаштва Бранислава Божовића и чињенице да је дошло до губитка података – стари бројеви периодике – ишло се на скраћени библиографски опис за све записи, по процени да је и такав доволно информативан за читаоце персоналне библиографије. Највећа редукција је урађена код обраде чланака из новина и листова. За све новинске чланке и фељтоне у новинама, убележен је само датум објављивања, чиме је постигнута једнообразност записа, јер за већину није било могуће поуздано утврдити остале податке (годиште, странице...) Нека су гласила давно угашена, рецимо „Ударник“, или су кратко излазила, као „Глас“. Аутор је сачувао велики број својих радова кроз исечке из новина и листова, али су они ограничени само на текст, без видљивих ознака странице, броја или годишта изложења. Већа информативност се могла постићи у напоменама, што је и чињено тамо где је аутор сматрао за потребно. Сви записи су хронолошки постављени и означени. У поље ауторства је увек уписано име Бранислава Божовића. У једном периоду је објављивао под псеудонимом. Одреднице су наслови дела. На крају су регистри на наслов и периодике.

ПЕРСОНАЛНА БИБЛИОГРАФИЈА

Насловни индекс

Авион није стигао девојку	167
Admiral Kanaris šef nacističke vojne špijunaže	125
Акција „Иво“	210
Акција „Мовар“	229
Акције Гестапоа против Зајма народног ослобођења	207
Arođhat partizane e Kopaonikut, e Shales, e Ibrit	16
Bezuspešni poduhvati: uzaludni pokušaji немачког okupatora da izvrši atentat na druga Tita	122
Bezuspešna potraga	192
Београд између два светска рата:	
Управа града Београда 1918-1941	28
Београд под комесарском управом 1941 године	29
Београдска полиција у Краљевини Југославији:	
Управа града Београда 1918-1941	142
Бечкерек једног јутра	246
Било их је седам	236
Били смо сведоци	271
Битка на Сутјесци у сећању учесника	281
Божовић, Бранислав Бане: (1921), историограф	285
Борба у опкољеној згради	193
Борбени пут Копаоничког партизанског одреда: допринос братству и јединству	260
Борбени пут Копаоничког партизанског одреда од Трепча до Рудог 30. јул – 21. децембар 1941.	68
Borbeni put Kopaoničkog partizanskog odreda „Todor Milićević“	139
Branko Šotra i rudari Trepče	8
Бранко Шотра иrudari Трепче: Трепча и Косово у животу и делима сликара командира Рударске чете	7
Bubalo Đure Nikola	84
Вајкс, Максимилијан фон	91
Вујковић, Светозар М.	92

Vučković Iva Miloš	90
Gestapo u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta	141
Gestapo protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1941. godine	128
Gestapo protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1942. godine	130
Gestapo protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1943. godine	131
Gestapo u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta: tragom tajnih nacističkih dokumenata:	
fragmenti o nekim vidovima borbe	159
Glorifikacija šefa nacističke vojne špijunaže	106
Gračani rudari „Trepče“ u stroju	
Kopaoničkog partizanskog odreda	66
Daleki odsjaj vatre/Далеки одсјај ватре	39, 76
Далеки одсјај ватре: сећања из рата	214
Danilo Brkljač	51
Данкелман, Хајнрих (Dankelmann Heinrich)	93
Данкелманов страх	158
Двобој	179
Dvoboj sa Gestapoom:	
životni put narodnog heroja Silvire Tomazini	11
Деморализација у табору окупатора	168
Десант на Дрвар	277
Директиву је дао Тито:	
акције у Трепчи и Белом Брду 1941. године	273
Документа говоре	40
Документа о масовном стрељању у Крагујевцу	178
Допринос Душана Алимпића и Ваце Лазаревића развоју полицијског школства	146
Dosije I	127
Досије М-459	215, 220
Drugarica	152
Ђорђевић, Ђорђе Ђокић	94
Đurad Stanković/Ђурађ Станковић	61, 69
Ђуровић Машан	95
Живан Маричић: животни пут и револуционарно дело	15
Заменик командира рударске чете	45

Запис о младићу из 1941.	163
Zaseda	121
Заседа на друму	206
Звала се Рита	200
Ivanović Ivana Milun	86
Izdajice i ratni zločinci	279
Из дневника револуције – 1941	185
Iz naše narodnoosvobodilne borbe: poraz nemških obveščevalcev	201
Из тајних досијеа Специјалне полиције: потресна и драгоценна сведочанства о безобзирном обрачунавању полиције с комунистима и њиховом храбром и непоколебљивом држању пред непријатељем	230
Историјске чињенице о првом партизанском оркестру	140
Један немачки документ о НОВЈ	165
Jedna knjiga o Gestapou	113
Jezero istine	180
Jovanka Katić	62
Јовановић Драгомир Љ. Драги	97
Јово Јованић	54
Јока Црногорка	216, 221
Још истина смета	274
Junak i dobričina Milun Ivanović	250
Кајпер, Вилхелм (Keiper Wilhelm)	98
Kako je nastala „Rudarska četa“	282
Како нас је видео непријатељ: трагом докумената	202
Како се калио челик	222
Karakter i uloga nacističke obaveštajne službe	112
Каријера једног зликовца:	
Ко је био Драгомир Драги Јовановић	265
Квислинзи на Косову	278
Kdo je Tito?	186
Кисел, Георг (Kissel, Georg)	99
Ko brani šefa Abvera	164
Ko je Темпо?	223

Komandir rudarske čete	263
Коментари Гестапо-а поводом Титовог чланка „Национално питање у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе“	181
Кораонички NOP odred „Todor Milićević“	18
Копаонички партизански одред и борба за Краљево 1941. године	58
Копаонички партизански одред и борбени пут Рударске чете	49
Korupcija cvetala, stranke podmetale kao i danas	284
Kragujevačka tragedija:	
dokumenti o masovnom streljanju u Kragujevcu	1
Крайс, Карл Лотар (Kraus, Karl Lothar)	100
Криминални музеј и прва полицијска изложба у Београду	144
Lažna partizanska radio-stanica	194
Lažna partizanska radiostanica	41
Лазаревић, Васа	102
Лазаревић, Манојло Ј.	101
Лицем у лице са истедником	266
Личности са потерница	224
Мајснер, Аугуст фон (Meyszner, August von)	103
Макс Пемсел, својеручно:	
документи о нацистичким злочинима у Србији	187
Maričić Svetomira Živan	87
Место и улога часописа „Полиција“ : 1910-1940	143
Metodi neprijatelja: provokatorska radio-stanica	109
Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Dimitrije Ljotić	21
Milićević Bože Rade	88
Milun Ivanović	55
„Мистер“ и другови	242
Ми умиремо за слободу народа	195
Na vratima Srbije	36, 48
На југословенском фронту	169
„Nando“	150
Напад на жичару Трепче: из славних дана НОП и револуције	239
Народноослободилачки покрет на удару Гестапо-а 1941.	83
На седамдесту годишњицу Прве пролетерске НОУ бригаде:	

од Рудог до Трста, у 530 борби	149
Nacistička obaveštajna služba	3
Nacistička obaveštajno-bezbednosna služba u borbi protiv NOP-a u Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na Boku Kotorsku	65
„Načrt Theodor“	196
Naša bolnica mora postati škola	153
Naša bolnica-stručna škola	154
Неко фалсификује историју Косова	275
Nemačka obaveštajna služba i folksdojčeri	203
Nemačka obaveštajna služba u borbi protiv KPJ i NOP-a	110
Nemačka obaveštajna služba у окупирanoј Jugoslaviji: 1941-1945	111
Немачка признања народноослободилачком покрету	170
Nemogući slučajevi:	
о držanju komunista u gestapovskim zatvorima	118
Немогућ случај: Ф 102	182
Немци о устаничким данима 1941. на Косову	225
Neočekivani kraj	188
Несигурност окупатора	171
Неуспех генерала Рендулица:	
у немачком табору за време 6. и 7. офанзиве	172
Neustrašivi puškomitraljezac Nikola Bubalo:	
rudar, komunista, proletер, narodni heroj, пао је februara 1943.	251
Ни грам олова из Тrepче за Хитлера: варнице устанка на Косову	237
Nikola Bubalo/Никола Бубало	52, 71
Nikola Bubalo: životni put i revolucionarno delo	19
Nikola Krtinić	56
Novak Jušković/Новак Јушковић	63, 72
Njih dve i Gestapo	129
Њихова организација је изврсна: како је Гестапо	
проучавао одлуке Другог заседања АВНОЈ-а	197
Обавештајна служба немачког окупатора у Београду	43
О борби рудара Тrepче 1941. године: из необјављених немачких докумената	232

Odvažni Okan	261
Одговор је НЕ: о припадницима НОП-а суоченим са Гестапоом	12
О delovanju obaveštajne službe nemačkog okupatora на подручју Jugoslavije uključenom у tzv. NDH	126
Од Трепче до Рудог	233
Од Увца до Златибора	75
О istorijatu, delovanju i zločinima Specijalne policije	228
О мањим туристичким местима	183
О народном heroju Olgi Jovičić Rita	67
О немаčkoj obaveštajnoj službi	104
О немаčkoj obaveštajnoj službi у старој Jugoslaviji (1933-1941)	105
Они о нама	177
Organizacija i delatnost nemačke obaveštajne službe i specijalne policije у Srbiji: 1941-1944.	81
Оркестар једне младости	280
Оружана акција у Трепчи 30. јула 1941: почетак устанка на Косову/ Oružana akcija u Trepči 30. jula 1941: početak ustanka na Kosovu	50, 137
Pavle Đurišić, Lovro Hacin, Juraj Špiler	23
Palim drugovima	151
Паника у квислиншким редовима у усташкој НДХ	173
Пao је заменик командира	226
Partizani srebrne planine	60
Partizani srebrne planine: (rudarska četa Kopaoničkog partizanskog odreda и Prve proleterske brigade): 1941-45	14
Партизанка Рита	166
Partizanski odredi Kopaonički, Šaljski, Ibarski	17
Pero Đurica	57
Pero Stupar/Перо Ступар	64, 70
Песма је била претходница	283
Peta kolona у старој Jugoslaviji: немаčka obaveštajna služba и folksdojčeri	107
Peta kolona у старој Jugoslaviji: у upravnom aparatu, vojsci и policiji	108
Погибија једног хероја	234

Подземна борба: специјалне организације Гестапоа за борбу против НОП-а	4
Подземна борба: стварање и активности специјалних група Гестапоа за борбу против НОП-а	198
Поколь у Крагујевцу	184
Поруке стрељаног града/Poruke streljanog grada	2, 6
„Последња реч“ Стевана Филиповића	160
Потрага дуга 18 година: о покушајима полицијског апарату старе Југославије, Специјалне полиције, Гестапоа и других окупаторских и квислиншких полицијских и обавештајних служби да се обрачунају са организационим секретаром ЦК КПЈ Александром Ранковићем – „Марком“	204
Potraga Gestapoa za rukovodiocima KPJ i NOP-a/ Потрага Гестапоа за руководиоцима КПЈ и НОП-а	119, 174
Потрага Гестапоа за руководиоцима народноослободилачког покрета на Косову (1942-1944): трагом гестаповских докумената	138
Почетак устанка на Косову	256
Прва жена комесар	175
Priručnik o nemačkoj obaveštajnoj službi, (s. n.)	3a
Prva žena politički komesar/Прва жена политички комесар	42, 73
Prvi koraci na tlu Srbije	80
Примери рада Специјалне полиције: I	134
Примери рада Специјалне полиције: II	135
Пркосна Словенка	231
Провокаторска радио-станица	161
Провокаторска радио-станица у окупираним Београду 1941.	199
Proleteri Rudarske čete	240
Пролетерски командант: прича о Живану Маричићу	20
Пролетерски командант: прича о народном хероју Живану Маричићу	262
Proleterski komesar Rita: životni put narodnog heroja Olge Jovičić Rite	13
Пронађи и ухапсити	268
Profesorica Silvira	252
Rade Milićević/Раде Милићевић	53, 77
Rade Milićević: životni put i revolucionarno delo	24

Рад Министарства унутрашњих дела	
Краљевине СХС: 1918-1928	145
Radnička klasa Kosovske Mitrovice u istoriji	257
Раднички и народноослободилачки покрет у Трепчи	47
Ратни сусрет косовских пролетера са Титом	258
Рудари прекинули ток оловне реке за Берлин:	
прва варница оружаног устанка на Косову 1941.	241
Rudarska četa	9, 37
Рударска чета од Старог Трга до Рудог	235
Рударска чета Прве пролетерске	155, 209
Sastali smo se sa Crvenom Armijom	38
Северно Косово кроз историју до краја XX века	33
Сећање на Риту	156
Сећање на славне дане: свечано обележавање	
годишњице прве оружане акције на Косову	276
Skojevci govore: šljive nisu ni dirnuli	270
Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a	277
Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a I:	
agenti izviđači	114
Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a II:	
protivbande	115
Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a III:	
samozaštita	116
Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a IV:	
rukovodeći štab za suzbijanje bandi	117
Specijalna policija	136
Специјална полиција и страдање Јевреја	
у окупираним Београду 1941-1944	82
Специјална полиција о српским лекарима	217
Специјална полиција у Београду 1941-1944	30
Специјална полиција у окупираним Београду	44
Специјална полиција у окупираним Београду 1941	279
Споменик Сутјеске: последњи дани Живана Маричића	78
Српски Гестапо	218

Страдање Јевреја у окупираним Београду 1941-1944	31, 35
Страиле спасао Рударску чету	253
S trubom i mitraljezom	272
Суза у оку: сећање на Фјодора Махина	211
Сурова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Drugom svetskom ratu	27
Susreti kosovskih proletera sa Titom	254
Тајанствени путник	189
Тајне поруке Вису	212
Тајни сарадник	190
Tajni saradnik Ivo	120
Takav je bio Lala/Такав је био Лала	46, 79, 162
Такви су били ти наши момци: како се Гестапо борио против скојеваца: признања ратних противника најмлађим комунистима Југославије	264
Танасије Ђ. Динић	96
Тодор и Абдулах: прича о Тодору Милићевићу и Абдулаху Шабанију	25
Todori dhe Abdullahu:	
Tregimi për Todor Miligevigi dhe Abdullahu Shbaniu	26
Tomazini Virgila Silvira	89
Traganje Nemaca za Titom u proleće 1941.	123
Трагом гестаповских досијеа	219
Tragom tajnih dokumenata: uzaludna potraga	124
Tragom tajnih dosjea Gestapoa i Specijalne policije	132
Tragom tajnih dosjea Gestapoa i Specijalne policije:	133
Tragom tajnih dosjea i Specijalne policije	227
Трепча 1939.: велики штрајк рудара	259
Трепчин рудар – ратник Прве пролетерске	74
Три деценије часописа Полиција 1910-1940: студијски приказ	32
Троје против двадесет	157
Тројица против Гестапоа	213
Узалудна упозорења	176
Узалудни покушаји немачког окупатора да изврши атентат на маршала Тита	191

U jurišu na Zlatnom boru: Rade Milićević	244
Umetnik i ratnik: Branko Šotra, član KPJ od 1931. grafičar, partizan, komesar i komandant u ratu, profesor Akademije primenjenih umetnosti u miru	245
У немирном граду	205
U neprijateljskom taboru	5
Управа и управници града Београда: (1839-1944)	34
Urezani u nezaborav	22
Утврђен датум када је извршена друга саботажа у Трепчи	238
Утицај борби за Краљево 1941. године на промене у распореду немачких јединица у јужној Србији и на Косову	59
Хватанје шпијуна Ота Мајера	208
Hrabrost i prkos jedne revolucionarke: Silvira Tomasini/ Храброст и пркос једне револуционарке: Силвира Томасини	248, 249
Црвени удар	278
Ćeta e minatoreve	10
Четврта сахрана Петра Љутице	247
Човек са потернице	267
Čukić Vučka Bogoljub	85
Шеф београдске полиције са најдужим стажом – Манојло Лазаревић: 1874-1943	148
Шеснаест година часописа „Народна милиција“: 1948-1963	147
Шпилер и његови агенти	255
Шпилер на оптуженичкој клупи	269
Štrajkač u miru bombaš u ratu: Bogoljub Čukić	243

Листови, ревије, новине

1. Београдска недеља – Београд
2. Борба – Београд
3. Večer – Maribor
4. Вечерње новости – Београд
5. Vjesnik u srijedu – Zagreb
6. Глас – Орган народног фронта – Београд
7. Delo – Ljubljana
8. Дневник – Нови Сад

9. Дуга – Београд
10. Звечан – Косовска Митровица
11. Зрењанин – Зрењанин
12. Ибарске новости – Краљево
13. Илустрована политика – Београд
14. Инвалидски лист – Београд
15. Iskra – Kosovska Mitrovica
16. ГТД – Zagreb
17. Јединство – Приштина
18. Комунист – Београд
19. Лекар – Београд
20. Младост – Београд
21. Narodna armija – Beograd
22. Naš list – Glas ranjenika i osoblja Glavne vojne bolnice NOV i POJ
23. НИН – Београд
24. Октобар – Краљево
25. Политика – Београд
26. Политика експрес – Београд
27. Revija 92 – Beograd
28. Rilindja – Priština
29. TV-15 – Ljubljana
30. Трепча – Косовска Митровица
31. Turističke novine – Beograd
32. Udarnik – List boraca IV Bataljona I Proleterske brigade
33. Feljton – Beograd
34. Front – Beograd
35. Црвена звезда – Београд
36. 4. jul – Београд

Часописи

- ◆ Bezbednost
- ◆ Борац
- ◆ Vojnoistorijski glasnik
- ◆ Косово
- ◆ Narodna milicija
- ◆ Наша прошлост
- ◆ Обележја – Приштина
- ◆ 13. maj

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

1960

- 1. Kragujevačka tragedija: dokumenti o masovnom streljanju u Kragujevcu / Branislav Božović.**
Ljubljana: Založba „Borec“, 1960. 92 str.: ilustr. (Dokazi; knj. 4) Na slovenačkom jeziku [Nije viđeno]

1961

- 2. Poruke streljanog grada / Branislav Božović.** Beograd: Narodna knjiga, 1961. 331 str.: ilustr.

1963

- 3. Nacistička obaveštajna služba / Branislav Božović.** Beograd: Stručna biblioteka SSUP-a, 1963. 179 str.: ilustr.

- 3a. Priručnik o nemačkoj obaveštajnoj službi,** (s.n.), Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Beograd 1954, 156 str., ilustr. Napomena: za internu upotrebu

1964

- 4. Podzemna borba: specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a / Branislav Božović.** Beograd: Sedma sila, 1964. 214 str. (Biblioteka „Vreme i dogadaji“; knj. 2, kolo 1)

1965

- 5. U neprijateljskom taboru / Branislav Božović.** Beograd: Mlado pokolenje, 1965. 238 str.: ilustr. (Biblioteka Ideali)

1966

- 6. Poruke streljanog grada / Branislav Božović.** Kragujevac: Spomen park Kragujevac, 1966. 312 str.: ilustr. (Kragujevački oktobar; knj. 7)

1974

- 7. Branislav Šotra i rudari Trepče:** Trepča i Kosovo u животу и делима сликара командира Рударске чете / [избор и текст Branislav Božović]: Косовска Митровица: „Трепча“ ООУР рудник Трепча-Стари Трг у сарадњи са Привредним архивом РМХК Трепча, 1974 (Београд: Графичка реализација Туристичка штампа). 50 стр.: графике + репрод. црно-бело

- 8. Branko Šotra i rudari Trepče /** [избор и текст Branislav Božović]: „Трепча“ ОУР рудник Трепча-Стари Трг у сарадњи са Привредним архивом РМХК Трепча, 1974 (Београд: Графичка реализација Туристичка штампа). 50 стр.: графике + репрод. црно-бело Издање на албанском језику [Nije viđeno]

- 9. Rudarska četa /** [премијо и уредио] Branislav Božović. 1. izd., Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974. 889 str.: ilustr. (Ratna prošlost naših naroda; knj. 159)

10. Ceta e minatoreve /

- Branislav Božović. Beograd: Entiushttarako – botus, 1974, 898 str.: ilustr. (E kaluara luftarake e popjuvete tane; libri i Tridhjëtëgjashtë)

1977

- 11. Dvoboj sa Gestapoom: životni put narodnog heroja Silvire Tomazini /** Branislav Božović. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1977. 91 str.: ilustr. (Biblioteka Legende; kolo 6) Arhivska i memoarska građa

12. Odgovor je NE: o pripadnicima

- NOP-a suočenim sa Gestapoom /** Branislav Božović. Beograd: Narodna knjiga, 1977. 349 str.: ilustr.

- 13. Proleterski komesar Rita: životni put narodnog heroja**

Olge Jovičić Rite /
Branislav Božović. Gornji Milanovac:
Dečje novine, 1977. 75 str.: ilustr.
 (Biblioteka Legende; коло 5)

1978

14. Partizani srebrne planine:
(rudarska četa Kopaoničkog
partizanskog odreda i Prve
proleterske brigade):1941-1945 /
Branislav Božović. Beograd:
 Narodna armija, 1978. 97 str: ilustr.
 (Posebna izdanja; knj. 6)
 Arhivska i memoarska grada

1980

15. Живан Маричић: Животни пут
и револуционарно дело / Branislav
 Božović. Горњи Милановац: Дечје
 новине, 1980. 108 стр.: илустр.
 (Библиотека Легенде; коло 11)

1981

16. Arodhat partizane e Kopaonikut,
e Shales, e Ibrit / Branislav Božović
 [et al]. Beograd: Entil ushatarak,
 1981. VII 559 str. (E kaluara luftarake
 e kombeve dhe kombësive të
 Jugosllavië; 222 Monografitë e njësive
 të UNC dhe AP të Jugosllavië; 60)
 Fjalë Këshillit për botimine
 monografive: str. V [VIII]

17. Partizanski odredi Kopaonički,
Šaljski, Ibarski / Branislav Božović
 [et al]. Beograd: Vojnoizdavački
 zavod, 1981. VII 559 str.: ilustr.
 (Ratna prošlost naših naroda
 i narodnosti Jugoslavije; knj. 60)
 Izvori i literatura, str. 290

18. Kopaonički NOP odred „Todor
Miličević“ / Branislav Božović.
 Beograd: Vojnoizdavački zavod,
 1981. 257 str.: ilustr.

19. Nikola Bubalo: životni put
i revolucionarno delo / Branislav
 Božović. Gornji Milanovac: Dečje

novine, 1981. 105 str.: ilustr.
 (Biblioteka Legende; коло 14)

1984

20. Пролетерски командант:
прича о Живану Маричићу /
 Branislav Božović. Kraljevo:
 Narodna knjiga Fond za historiju
 radничkog pokreta i NOB Kraljeva
 i okoline, 1984. 193 str. (Библиотека
 Мемоари. Дневници. Сећања)

1985

21. Milan Aćimović, Dragi Jovanović,
Dimitrije Ljotić / Branislav Božović;
 Mladen Stefanović. Zagreb: Centar za
 informacije i publicitet, 1985. 306 str.:
 ilustr. (Biblioteka Tajne sile. Tragom
 izdaje i zločina) Registrar imena.
 Izvori i literatura.

22. Urezani u nezaborav /

Branislav Božović. Gornji Milanovac:
 Dečje novine, 1985. 505 str.: ilustr. +
 registrar ličnih imena

1987

23. Pavle Durišić, Lovro Hacin,
 Juraj Špiler / Radoje Pajović;
 Dušan Željeznov; Branislav Božović.
 Zagreb: Centar za informacije i
 publicitet, 1987. 153 str.: ilustr.
 (Biblioteka Tajne sile.
 Tragom izdaje i zločina)
 Kazalo imena. Izvori i literatura.

24. Rade Miličević: životni put
i revolucionarno delo / Branislav
 Božović. Gornji Milanovac: Dečje
 novine, 1987. 153 str.: ilustr.
 (Biblioteka Legende)
 Izvori i literatura

1989

25. Тодор и Абдулах: прича
о Тодору Милићевићу и Абдулаху
Шабанију / Branislav Božović.
 Титова Митровица; Горњи
 Милановац: СУБНОР: Дечје

новине, 1989. 123 стр.: илустр.

Библиографија стр. 136.

Извори и литература.

26. Todori dhe Abdullahu:

**Tregimi për Todor Miligevigu
dhe Abdullahu Shbaniu /
Branislav Božović. Gornji
Milanovac: Dečje novine;
Mitrovicë e Titos: „S. Giorgieviq“,
1989. 136 str.: ilustr. (Biblioteka
Legiendat) Bibliografija: str. 136.
Burimet dhe literatura.**

1991

**27. Surova vremena na Kosovu
i Metohiji: kvislinzi i kolaboracija
u Drugom svetskom ratu /
Branislav Božović; Milorad Vavić.
Beograd: Institut za savremenu
istoriju: Republički odbor SUBNOR-a
Savet Edicije Srbija u ratu i revoluciji:
Vojnoizdavački i novinski centar, 1991.
623 str.: ilustr. (Edicija „Srbija u ratu
i revoluciji 1941-1945“) Registar.
Izvor i literatura.**

1995

**28. Beograd između dva svetska rata:
Управа града Београда 1918-1941 /
Бранислав Божовић. Beograd:
Историјски архив Београда, 1995. 427
стр.: илустр. (Библиотека Посебна
издања / Историјски архив Београда)
Извори и литература. Регистар.**

1998

**29. Beograd под комесарском
управом 1941 године / Бранислав
Божовић. Beograd: Институт за
савремену историју, 1998. 385 стр.:
илустр. (Посебна издања / Институт
за савремену историју)**

2003

**30. Специјална полиција
у Београду 1941-1944 /
Бранислав Божовић. Beograd:
Српска школска књига, 2003.**

504 стр.: илустр. (Посебна издања /

Српска школска књига)

Извори и литература.

Регистар.

2004

**31. Страдање Јевреја у
окупираном Београду 1941-1944 /
Бранислав Божовић. 1. изд., Beograd:
Српска школска књига, 2004.
343 стр.: илустр. (Посебна издања /
Српска школска књига)
Извори и литература.
Регистар.**

**32. Три деценије часописа Полиција
1910-1940: студијски приказ /
Бранислав Божовић. Beograd:
Виша школа унутрашњих послова,
2004. 487 стр.: илустр.**

2008

**33. Северно Косово кроз историју
до kraja XX века / Војислав
Јевтимијевић; рецензија Бранислав
Божовић. Beograd: Службени
гласник: Српска школска књига, 2008
стр. 7: Извод из рецензије у
предговору / Бранислав Божовић**

2011

**34. Управа и управници
града Београда: (1839-1944) /
Бранислав Божовић. Beograd:
Просвета, 2011. 414 стр.: илустр.
Библиографија: стр. 401-404.
Регистар.**

2012

**35. Страдање Јевреја у
оккупованом Београду 1941-1944 /
Бранислав Божовић.
2. изменено и допуњено изд.,
Beograd: Музеј жртава геноцида,
2012. 365 стр.: илустр.
Напомене и библиографске
референце уз текст. Резимеи
на више језика.
Библиографија: стр. 345-348.**

ПРИЛОЗИ У ЗБОРНИЦИМА

1946

36. Na vratima Srbije /

Branislav Božović

U: Tri godine Prve proleterske divizije: Zbornik u povodu jubileja Beograd: Ministarstvo narodne odbrane, 1946. Str. 257-259

37. Rudarska četa /

Branislav Božović

U: Tri godine Prve proleterske divizije: Zbornik u povodu jubileja. Beograd, Ministarstvo narodne odbrane, 1946. Str. 413-416

38. Sastali smo se sa Crvenom Armijom / Branislav Božović

U: Tri godine Prve proleterske divizije: Zbornik u povodu jubileja. Beograd, Ministarstvo narodne odbrane, 1946. Str. 265-266

1959

39. Daleki odsjaj vatre /

Branislav Božović

U: Sutjeska: zbornik radova. Knj. 1 / pišu učesnici. Beograd: Vojno delo, 1959. Str. 499-501

„Iz ratne prošlosti naših naroda“; knj. 16. Posebna izdanja; knj. 1

1961

40. Документа говоре /

Бранислав Божовић

У: Крагујевачки октобар:

[зборник]. Крагујевац:

Светлост, 1961. Стр. 193-260

1963

41. Lažna partizanska radiostanica /

Branislav Božović

U: Ustanak naroda Jugoslavije 1941: zbornik. Knj. 2 / pišu učesnici.

Beograd: Vojno delo, 1962/1964.

Str. 493-521: ilustr.

Biblioteka „Iz ratne prošlosti

наših naroda“; knj. 48.
Posebna izdanja; knj. 21

42. Prva žena politički komesar /

Branislav Božović

U: Prva proleterska. Knj. 1.

Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA

Vojno delo, 1963. Str. 432-442:

ilustr. Biblioteka

„Iz ratne prošlosti naših naroda“; knj. 46. Posebna izdanja; knj. 19

1971

43. Обавештајна служба немачког окупатора у Београду /

Бранислав Божовић

У: Београд у рату и револуцији

1941-1945: [Зборник]. Београд:

Историјски архив Београда, 1971.

Стр. 101-116

Научни скуп „Београд у рату и револуцији 1941-1945“ који је у организацији Историјског архива Београда одржан

29. и 30. октобра 1970. године

[Саопштење на скупу]

44. Специјална полиција

у окупираним Београду /

Бранислав Божовић

У: Београд у рату и револуцији

1941-1945: [Зборник]. Београд:

Историјски архив Београда,

1971. Стр. 129-141

Научни скуп „Београд у рату и револуцији 1941-1945“ који је у организацији Историјског архива Београда одржан

29. и 30. октобра 1970. године

[Саопштење на скупу]

45. Заменик командира

рударске чете /

Бранислав Божовић

У: Рудо: споменица поводом

30-годишњице Прве пролетерске

бригаде. Пљевља: Међурепубличка

заједница за културно-просвјетну

дјелатност, 1971. Стр. 56-59

Напомене и библиографске референце уз текст.

1972

46. *Takav je bio Lala / Branislav Božović*

У: *Prva proleterska: borbeni put Prve proleterske brigade 22. XII 1941 – 9. V 1945.* Knj. 3, Beograd: Vojno delo (1972). Str. 760: ilustr. Iz ratne prošlosti naših naroda, knj. 46–47; *Posebna izdanja*, knj. 19–20

1974

47. *Раднички и народноослободилачки покрет у Трепчи / Бранислав Божовић*

У: *Јубиларна монографија – Трепча.* Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1974, Стр. 17–21

1977

48. *Na vratima Srbije / Branislav Božović*

У: *Prvi crnogorski bataljon: 1. proleterske NOU brigade: od ustanka do pobjede.* Beograd: Odbor 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske NOU brigade, 1977. Str. 535–536: ilustr.

1978

49. *Копаонички партизански одред и борбени пут Рударске чете / Бранислав Божовић*

У: *Радничка класа Косовске Митровице и околине у радничком-комунистичком покрету, социјалистичкој револуцији и социјалистичкој изградњи.* Косовска Митровица, 1978. Стр. 337–359 Симпозијум одржан у Косовској Митровици, 19–21. мај 1978

50. *Оружана акција у Трепчи 30. јула 1941.: почетак устанка на Косову / Бранислав Божовић*

У: *Радничка класа Косовске Митровице и околине у радничком-*

комунистичком покрету, социјалистичкој револуцији и социјалистичкој изградњи.

Косовска Митровица, 1978.
Стр. 313–336. Симпозијум одржан у Косовској Митровици 19–21. мај 1978

1980

51. *Danilo Brklač / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 8. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1980. Str. 79–83: ilustr.
Biografije boraca NOR

52. *Nikola Bubalo / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 8. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1980. Str. 190–194: ilustr.
Biografije boraca NOR

53. *Rade Milićević / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 8. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1980. Str. 202–206. Biografije boraca NOR

1981

54. *Jovo Jovanić / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 9. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981. Str. 140–143: ilustr.
Biografije boraca NOR

55. *Milun Ivanović / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 9. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981. Str. 183–186: ilustr.
Biografije boraca NOR

56. *Nikola Krtinić / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 9. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981. Str. 207–210: ilustr.
Biografije boraca NOR

57. *Pero Đurica / Branislav Božović*

У: *U vatri revolucije.* Knj. 9. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981. Str. 217–220: ilustr.
Biografije boraca NOR

- 58. Копаонички партизански одред и борба за Краљево 1941. године / Бранислав Божовић**
 У: Народни устанак и борба за Краљево 1941. године; Зборник радова са научног скупа. Краљево: Историјски архив: Фонд за историју радничког покрета и НОБ Краљева и околине; Београд: Народна књига, 1981. Стр. 888
- 59. Утицај борби за Краљево 1941. године на промене у распореду немачких јединица у јужној Србији и на Косову / Бранислав Божовић**
 У: Народни устанак и борба за Краљево 1941. године; Зборник радова са научног скупа. Краљево: Историјски архив: Фонд за историју радничког покрета и НОБ Краљева и околине; Београд: Народна књига, 1981. Стр. 886
- 1982**
- 60. Partizani srebrne planine / Branislav Božović**
 У: Kopaonik; Jugoslavija; Srbija. Beograd: Turistička štampa (1982). Str. 64-68: ilustr. u boji
- 1983**
- 61. Đurad Stanković / Branislav Božović**
 У: U vatri revolucije. Knj. 10. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1983. Str. 89-91. Biografije boraca NOR
- 62. Jovanka Katić / Branislav Božović**
 У: U vatri revolucije. Knj. 10. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1983. Str. 121-123. Biografije boraca NOR
- 63. Novak Jušković / Branislav Božović**
 У: U vatri revolucije. Knj. 10. Priština:
- Institut za istoriju Kosova, 1983. Str. 206-208. Biografije boraca NOR
- 64. Pero Stupar / Branislav Božović**
 У: U vatri revolucije. Knj. 10, Priština: Institut za istoriju Kosova, 1983. Str. 218-221
- 65. Nacistička obaveštajno-bezbednosna služba u borbi protiv NOP-a u Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na Boku Kotorsku / Branislav Božović**
 У: Zbornik radova „Radnički pokret i Narodnooslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj“. Knj. 2, Herceg Novi, 1983. Str. 501-522
- 1984**
- 66. Gračani rudari „Trepče“ u stroju Kopaoničkog partizanskog odreda / Branislav Božović**
 У: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945; Zbornik radova i sećanja sa ratnog kotara i NOR-a. Karlovac: Istorijski arhiv u Karlovcu, 1984. Str. 786-791: ilustr.
- 67. O narodnom heroju Olgi Jovičić Rita / Branislav Božović**
 У: Prva proleterska: Zbornik radova. Zagreb: Globus, 1984. Str. 50: ilustr. Ilustrovana monografija
- 1986**
- 68. Борбени пут Копаоничког партизанског одреда од Трепче до Рудог 30. јул – 21. децембар 1941/ Бранислав Божовић**
 У: Краљевачки батальон; Књ. 1. Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 64-74: илустр.
- 69. Ђурађ Станковић / Бранислав Божовић**
 У: Краљевачки батальон; Књ. 1.

- Краљево:** Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 375-376: илустр.
- 70. Pero Ступар /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 1.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 27-28: илустр.
- 71. Никола Бубало /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 1.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а Краљево; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 66-72: илустр.
- 72. Новак Јушковић /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 1.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 228-229: илустр.
- 73. Прва жена политички комесар /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 1.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 353-359: илустр.
- 74. Трепчин рудар – ратник Прве пролетерске /** Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 1,
Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 139-142: илустр.
- 75. Од Увца до Златибора /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 2.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 469-470: илустр.
- 76. Далеки одсјај ватре /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 2.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 307-308
- 77. Раде Милићевић /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 2.
- Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 195-200: илустр.
- 78. Споменик Сутјеске:**
последњи дани Живана Маричића /
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 2,
Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 182-189: илустр.
- 79. Такав је био Лала /**
Бранислав Божовић
У: Краљевачки батальон; Књ. 2,
Краљево: Историјски архив Краљево: Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а; Титова Митровица: Одбор за издавање монографија, 1986. Стр. 527: илустр.
- 80. Prvi koraci na tlu Srbije /**
Branislav Božović
У: Prva proleterska: borbeni put

Prve proleterske brigade:
22. XII – 1941, 9. V 1945. Beograd:
Vojno delo, 1986.
Str. 519: ilustr.

1988

81. Organizacija i delatnost nemačke obaveštajne službe i specijalne policije u Srbiji: 1941-1944 /
Branislav Božović
 U: Rukovođenje narodnooslobodi-
 lačkom borbom i revolucijom u Srbiji
 1941-1945; zbornik radova sa Temat-
 ske rasprave održane 11. i 12. maja
 1988. Beograd: Vojnoizdavački
 i novinski centar: Republički odbor
 Saveza udruženja boraca NOR-a
 Srbije, Edicija Srbija u ratu i revoluciji
 1941-1945, 1988. Str. 145-166

2003

82. Специјална полиција
и страдање Јевреја у окупираним
Београду 1941-1944 /
Бранислав Божовић
 У: Студије, архивска и мемоарска
 грађа; Зборник 8. Београд: Јеврејски
 историјски музеј: Београд, 2003. Стр.
 77-173: илустр. Резиме на енглеском
 језику. Извори и литература.

2007

83. Народноослободилачки
покрет на удару Гестапо-а 1941 /
Бранислав Божовић
 У: Србија у устанку 1941. године;
 Зборник радова са округлог стола,
 одржаног 18. децембра 2006. Београд:
 Републички одбор СУБНОР-а
 Србије: Фондација „Драгојло Дудић“,
 2007. Стр. 79-110

ПРИЛОЗИ У ЛЕКСИКОНИМА – РЕЧНИЦИМА

1975

84. Bubalo Đure Nikola /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.

Beograd: Institut za savremenu
istoriju: NIP Mladost, 1975
Knj. 1: A-M. Str. 116-117: ilustr.

85. Čukić Vučka Bogoljub /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.
 Beograd: Institut za savremenu
 istoriju: NIP Mladost, 1975
 Knj. 1: A-M. Str. 149-150: ilustr.

86. Ivanović Ivana Milun /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.
 Beograd: Institut za savremenu
 istoriju: NIP Mladost, 1975
 Knj. 1: A-M. Str. 280-281: ilustr.

87. Maričić Svetomira Živan /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.
 Beograd: Institut za savremenu
 istoriju: NIP Mladost, 1975
 Knj. 1: A-M. Str. 466: ilustr.
88. Milićević Bože Rade /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.
 Beograd: Institut za savremenu
 istoriju: NIP Mladost, 1975
 Knj. 1: A-M. Str. 525-526: ilustr.

89. Tomazini Virgila Silvira /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.
 Beograd: Institut za savremenu
 istoriju: NIP Mladost, 1975
 Knj. 1: A-M. Str. 264-265: ilustr.

90. Vučković Iva Miloš /
Branislav Božović
 У: Narodni heroji Jugoslavije.
 Beograd: Institut za savremenu
 istoriju: NIP Mladost, 1975
 Knj. 1: A-M. Str. 319: ilustr.

2007

91. Вајкс, Максимилијан фон /
Бранислав Божовић
 У: Српски биографски речник.

Нови Сад: Матица Српска,
2007 [Књ.] 2: В-Г.
Стр. 26-27

92. Вујковић, Светозар М./
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2007
[Књ.] 2: В-Г. Стр. 376-377: илустр.

93. Данкелман, Хајнрих (Dankelmann Heinrich) / Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2007
[Књ.] 3: Д-З. Стр. 117: илустр.

94. Ђорђевић, Цветан Џека /
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2007
[Књ.] 3: Д-З. Стр. 588

95. Ђуровић Машан /
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2007
[Књ.] 3: Д-З. Стр. 689-690

96. Танасије Ђ. Динић /
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2007
[Књ.] 3: Д-З. Стр. 294-295: илустр.

2004

97. Јовановић Драгомир Љ. Драги /
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2009
[Књ.] 4: И-Ка. Стр. 487-488: илустр.

98. Кајпер, Вилхелм (Keiper Wilhelm) / Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.
Нови Сад: Матица Српска, 2009
[Књ.] 4: И-Ка. Стр. 781

2011

99. Кисел, Георг (Kissel, Georg) /
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник.

Нови Сад: Матица Српска, 2011
[Књ.] 5: Кв-Мао. Стр. 66: илустр.

100. Краус, Карл Лотар (Kraus, Karl Lotzhar) / Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник. Нови Сад: Матица Српска, 2011
[Књ.] 5: Кв-Мао. Стр. 339

101. Лазаревић, Манојло Ј. /
Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник. Нови Сад: Матица Српска, 2011
[Књ.] 5: Кв-Мао. Стр. 499: илустр.

102. Лазаревић, Васа / Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник. Нови Сад: Матица Српска, 2011
[Књ.] 5: Кв-Мао. Стр. 480-481: илустр.

103. Majsner, August fon (Meyszner, August von) / Бранислав Божовић
У: Српски биографски речник. Нови Сад: Матица Српска, 2011
[Књ.] 5: Кв-Мао. Стр. 747

ПРИЛОЗИ У СЕРИЈСКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА

ЧАСОПИСИ

1954

104. О немачкој обавештајној служби /
Branislav Božović
U: Narodna milicija 7: 9 (1954).
Str. 18-26

105. О немачкој обавештајној служби у старој Југославiji (1933-1941) /
Branislav Božović
U: Narodna milicija 7: 12 (1954).
Str. 24-40

1955

106. Glorifikacija šefa nacističke војне шпионаže / Branislav Božović
U: Narodna milicija 8: 5 (1955).
Str. 45-48

107. Peta kolona u staroj Jugoslaviji: nemačka obaveštajna služba i folksdojčeri / Branislav Božović
U: Narodna milicija 8:4 (1955).
Str. 20-32

108. Peta kolona u staroj Jugoslaviji: u upravnom aparatu, vojsci i policiji / Branislav Božović
U: Narodna milicija 8: 9 (1955).
Str. 28-34

1956

109. Metodi neprijatelja: provokatorska radio-stanica / Branislav Božović
U: Narodna milicija 9: 2 (1956).
Str. 45-53

110. Nemačka obaveštajna služba u borbi protiv KPJ i NOP-a / Branislav Božović
U: Narodna milicija 9: 3 (1956).
Str. 21-31

111. Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: 1941-1945 / Branislav Božović
U: Narodna milicija 9: 1 (1956).
Str. 29-36

1957

112. Karakter i uloga nacističke obaveštajne službe / Branislav Božović
U: Narodna milicija 10: 6 (1957).
Str. 332-339

1958

113. Jedna knjiga o Gestapou / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 1-2 (1958).
Str. 72-78

114. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a I: agenti izviđači / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 1-2 (1958).
Str. 37-44

115. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a II: protivbande / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 3 (1958).
Str. 19-26

116. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a III: samozaštita / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 6 (1958).
Str. 42-48

117. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a IV: rukovodeći štab za suzbijanje bandi / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 7-8 (1958).
Str. 24-29

1959

118. Nemogući slučajevi: o držanju komunista u gestapovskim zatvorima / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 5 (1959).
Str. 88-92

119. Potraga Gestapoa za rukovodiocima KPJ i NOP-a / Branislav Božović
U: Narodna milicija 12: 5 (1959).
Str. 70-87

120. Tajni saradnik Ivo / Branislav Božović
U: Narodna milicija 11: 6 (1959).
Str. 38-62

1961

121. Zaseda / Branislav Božović
U: Narodna milicija 13: 1-2 (1961).
Str. 41-63

1962

122. Bezuspešni poduhvati: uzaludni pokušaji nemačkog okupatora da izvrši atentat na druga Tita / Branislav Božović
U: Narodna milicija 14: 14 (1962).
Str. 14-38

1963

123. Traganje Nemaca za Titom u proleće 1941 / Branislav Božović
U: Narodna milicija 15: 5 (1963).
Str. 11-13

124. Tragom tajnih dokumenata: uzaludna potraga / Branislav Božović
U: Narodna milicija 15: 2 (1963).
Str. 65-87

1964

125. Admiral Kanaris šef nacističke vojne špijunaže / Branislav Božović
U: 13. maj 1: 8 (1964). Str. 58-74

1966

126. O delovaњу обавештајне службе немачког окупатора на подручју Југославије укљученом у тзв. НДХ / Бранислав Божовић
У: 13. мај 3: 5 (1966). Стр. 459-481

1967

127. Dosije I / Branislav Božović
U: 13. maj 4: 3 (1967). Str. 21-42

128. Gestapo protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1941. godine / Branislav Božović
U: 13. maj 4: 11 (1967). Str. 20-28

129. Njih dve i Gestapo /

Branislav Božović
U: 13. maj 4: 7-8 (1967). Str. 22-32

1968

130. Gestapo protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1942. godine / Branislav Božović
U: 13. maj 5: 2 (1968). Str. 29-37

131. Gestapo protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1943. godine / Branislav Božović
U: 13. maj 5: 4 (1968). Str. 37-45

132. Tragom tajnih dosjea Gestapoa i Specijalne policije / Branislav Božović
U: 13. maj 5: 10 (1968). Str. 33-45

1969

133. Tragom tajnih dosjea Gestapoa i Specijalne policije: II / Branislav Božović
U: 13. maj 6: 2 (1969). Str. 26-36

1970

134. Примери рада Специјалне полиције: I / Бранислав Божовић
У: Безбедност 11: 5 (1970).
Стр. 466-470

135. Примери рада

Специјалне полиције: II / Бранислав Божовић
У: Безбедност 11: 6 (1970).
Стр. 555-559

136. Specijalna policija /

Branislav Božović
U: 13. maj 7: 3 (1970). Str. 16-31

1979

137. Oružana akcija u Trepči 30. jula 1941.: početak ustanka na Kosovu / Branislav Božović
U: Vojnoistorijski glasnik 30: 1 (1979).
Str. 117-137
Rezime na ruskom i engleskom jeziku

138. Потрага Гестапоа за руководитељима народно-ослободилачког покрета на Косову (1942-1944): трагом гестаповских докумената / Бранислав Божовић
У: Обележја 9: 5 (1979). Стр. 20-33

1981

139. Borbeni put Kopaoničkog partizanskog odreda „Todor Miličević“ / Branislav Božović
U: Vojnoistorijski glasnik 32: 1 (1981).
Str. 125-144
Rezime na engleskom, ruskom i francuskom jeziku

1986

140. Историјске чињенице о првом партизанском оркестру /

Бранислав Божовић

У: Наша прошлост; Зборник радова Народног музеја и Историјског архива Краљево 1: 1 (1986). Стр. 123-134. [Резиме на енглеском и руском језику]

1990

141. Gestapo u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta / Branislav Božović
У: Vojnoistorijski glasnik 30: 2 (1990). Str. 116-144. [Clanci i rasprave]

2002

142. Београдска полиција у Краљевини Југославији: Управа града Београда 1918-1941 / Бранислав Божовић
У: Безбедност 44: 2 (2002). Стр. 357-372.

2003

143. Место и улога часописа „Полиција“: 1910-1940 / Бранислав Божовић
У: Безбедност 45: 1 (2003). Стр. 99-108

2004

144. Криминални музеј и прва полицијска изложба у Београду / Бранислав Божовић
У: Безбедност 46: 5 (2004). Стр. 775-780

145. Рад Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС: 1918-1928 / Бранислав Божовић
У: Безбедност 46: 4 (2004). Стр. 621-627

2005

146. Допринос Душана Алимића и Васе Лазаревића развоју полицијског школства / Бранислав Божовић
У: Безбедност 47: 3 (2005). Стр. 502-512

147. Шеснаест година часописа „Народна милиција“ 1948-1963 /

Бранислав Божовић
У: Безбедност 47: 5 (2005). Стр. 879-892

2006

148. Шеф београдске полиције са најдужим стажом – Манојло Јазаревић: 1874-1943 / Бранислав Божовић
У: Безбедност 48: 3 (2006). Стр. 503-512

2012

149. На седамдесету годишњицу Прве пролетерске НОУ бригаде: од Рудог до Трста, у 530 борби / Бранислав Божовић
У: Борац, 1 (2012). Стр. 24-25
Из говора Б. Божовића, комесара Краљевачког баталјона. Годишњицу формирања бригаде доживело је 16 пролетера из строја у Рудом.

НОВИНЕ**1944**

150. „Nando“ / Branislav Božović
У: „Udarnik“ (1944, 1. br. 12) [Šapirografisano izdanje]

151. Palim drugovima /

Branislav Božović
У: „Udarnik“ (1944, 1. br. 12)
[Šapirografisano izdanje]

1945

152. Drugarica /
Branislav (Bane) Božović
У: „Naš list“: Glas ranjenika i osoblja Главне војне болнице NOV i POJ (1. 1945, str. 5)

153. Naša bolnica mora postati škola /
Branislav Božović

У: „Naš list“: Glas ranjenika i osoblja Главне војне болнице NOV i POJ (1. 4. 1945, str. 6)

1946

- 154. Naša bolnica – stručna škola /**
Branislav Božović
U: „Naš list“: Glas ranjenika i osoblja
Glavne vojne bolnice NOV i POJ
(2. januar 1946, str. 3)

1951

- 155. Рударска чета Прве пролетерске**
/ Бранислав Божовић
У: Глас (11. februar 1951)

1955

- 156. Сећање на Риту /**
Бранислав Божовић
У: Вечерње новости (7. јун 1955)

157. Троје против двадесет /
Бранислав Божовић
У: Вечерње новости (6. јул 1955)

1956

- 158. Данкелманов страх /**
Бранислав Божовић
У: Борба (14-18. мај 1956)
Фельтон у пет наставака

159. Гестапо у борби против
Народноослободилачког покрета:
трагом тајних нацистичких
документа: фрагменти о неким
видовима борбе /
Бранислав Божовић
У: Борба (28. јул – 7. септембар 1956)
[Фельтон. Објављено под псеудонимом
Б. Бобан у 42 наставка.]

- 160. „Последња реч“ Стевана**
Филиповића / Бранислав Божовић
У: Борба (27. јул 1956)

- 161. Провокаторска радио-станица /**
Бранислав Божовић
У: Борба (9 – 13. мај 1956)
[Фельтон у пет наставака]

- 162. Такав је био Лала /**
Бранислав Божовић
У: Црвена звезда (децембар 1956)

163. Запис о младићу из 1941 /

Бранислав Божовић
У: Борба (1. мај 1956)

1957

- 164. Ко брани шефа Abvera /**
Branislav (Bane) Božović
U: Narodna armija (jul 1957)

1958

- 165. Један немачки документ о**
НОВЈ / Бранислав Божовић
У: Комунист (18. decembar 1958)

166. Партизанка Рита /

Бранислав Божовић
У: Црвена звезда (9. decembar 1958)

1959

- 167. Авион није стигао девојку /**
Бранислав Божовић
У: Младост (1. jul 1959)

- 168. Деморализација у табору**
окупатора / Бранислав Божовић
У: Комунист (22. oktobar 1959)

169. На југословенском фронту /

Бранислав Божовић
У: Црвена звезда (17. mart 1959)

- 170. Немачка признања**
народноослободилачком покрету /
Бранислав Божовић
У: Инвалидски лист (18. april 1959)

171. Несигурност окупатора /

Бранислав Божовић
У: Комунист (16. jul 1959)

- 172. Неуспех генерала Рендулица:**
у немачком табору за време
6. и 7. офанзиве /
Бранислав Божовић
У: Борба (3-18. februar 1959)
Фельтон

- 173. Паника у квислиншким**
редовима у усташкој НДХ /

- Бранислав Божовић**
У: Црвена звезда (28. jul 1959)
- 174. Потрага Гестапоа за руководиоцима КПЈ и НОП-а /**
Бранислав Божовић
У: Борба (9-14. мај 1959)
Фельтон
- 175. Прва жена комесар /**
Бранислав Божовић
У: Комунист (17. decembar 1959)
- 176. Узалудна упозорења /**
Бранислав Божовић
У: Комунист (10. septembar 1959)
- 177. Они о нама /**
Бранислав Божовић
У: Звечан
(2. децембар 1959. – 15. март 1960)
фельтон у 15 наставака
- 1960**
- 178. Документа о масовном стрељању у Крагујевцу /**
Бранислав Божовић
У: Борба (6-22. јануар 1960)
Фельтон у 20 наставака
- 179. Двобој /** Бранислав Божовић
У: Звечан
(26. септембар – 31. октобар 1960)
Фельтон у 37 наставака
- 180. Jezero istine /** Branislav Božović
У: Туристичке новине
(15. decembar 1960)
- 181. Коментари Гестапо-а поводом Титовог члanka „Национално питање у Југославији у свјетlostи народноослободилачке борбе“ /**
Бранислав Божовић
У: Комунист (26. мај; 2. и 9. јун 1960)
- 182. Немогућ случај: Ф 102 /**
Бранислав Божовић
У: Комунист (20. октобар 1960)
- 183. О мањим туристичким местима /**
Бранислав Божовић
У: Борба (16. март 1960)
- 184. Поколь у Крагујевцу /**
Бранислав Божовић
У: Комунист
(27. октобар – 10. новембар 1960)
Фельтон
- 1961**
- 185. Из дневника револуције – 1941 /**
Бранислав Божовић; Драгоје Лукић
У: Комунист (април-јун 1961)
Фельтон
- 186. Kdo je Tito? /** Branislav Božović
У: Delo (maj 1961)
Članak na slovenačkom jeziku
- 187. Макс Пемсел, својеручно: документи о нацистичким злочинима у Србији /**
Бранислав (Бане) Божовић
У: Борба (13-15. новембар 1961)
- 188. Neočekivani kraj /**
Branislav Božović
У: Vjesnik u srijedu (8-29. mart 1961)
Felton
- 189. Tajanstveni putnik /**
Branislav Božović
У: Invalidski list (1961) 4-18. III
Фельтон
- 190. Тајни сарадник /**
Бранислав Божовић
У: Инвалидски лист (1961) III-IV
Фельтон
- 1962**
- 191. Узалудни покушаји немачког окупатора да изврши атентат на маршала Тита /**
Бранислав Божовић
У: Илустрована политика
(16. октобар – 5. новембар 1962)
Фельтон

1963

192. Bezaspešna potraga /
Branislav Božović
 U: Vjesnik u srijedu (1-15. maj 1963)
 Feljton

193. Борба у опкољеној згради /
Бранислав Божовић
 У: Београдска недеља
 (1. новембар 1963)

194. Lažna partizanska radio-stanica /
Branislav Božović
 U: Narodna armija (8-22. jul 1963)

195. Ми умиремо за слободу народа /
Бранислав Божовић
 У: Комунист (30. мај 1963)

196. „Načrt Theodor“ /
Branislav Božović
 U: TV-15 (januar-april 1963)
 Feljton na slovenačkom jeziku
 o Desantu na Drvar

197. Њихова организација
 је изврсна: како је Гестапо
 проучавао одлуке Другог
 заседања АВНОЈ-а /
Бранислав Божовић
 У: Комунист (16. мај 1963)

198. Подземна борба: стварање и
активности специјалних група
Гестапоа за борбу против НОП-а /
Бранислав Божовић
 У: Борба (6-30. јун 1963)
 фельтон

199. Провокаторска радио-станица
у окупираним Београду 1941 /
Бранислав Божовић
 У: Београдска недеља
 (15-29. децембар 1963)
 Фельтон

200. Звала се Рита /
Бранислав Божовић
 У: НИН (10. фебруар 1963)

1964

201. Iz naše narodnoosvobodilne
borbe: poraz nemških obveščevalcev /
Branislav Božović
 U: Večer (9-15. oktobar 1964)
 Feljton na slovenačkom jeziku

202. Како нас је видео непријатељ:
трагом докумената /
Бранислав Божовић
 У: Борба
 (24. новембар – 16. децембар 1964)
 Фельтон

203. Nemačka obaveštajna služba
i folksdojčeri / Branislav Božović
 U: 4. jul (17. mart – 5. maj 1964)
 Feljton

204. Потрага дуга 18 година:
о покушајима полицијског апарат
старе Југославије, Специјалне
полиције, Гестапоа и других
окупаторских и квислиншких
полицијских и обавештајних служби
да се обрачунају са организационим
секретаром ЦК КПЈ Александром
Ранковићем – „Марком“ /
Бранислав Божовић
 У: Београдска недеља (мај 1964)
 Фельтон

205. У немирном граду /
Бранислав Божовић
 У: Комунист
 (12. март – 16. април 1964)
 Фельтон. Сваки наставак
 има свој наслов.

1965

206. Заседа на друму /
Бранислав Божовић
 У: Политика експрес (7-15. јул 1965)
 Фельтон. Сваки наставак
 има свој наслов.

1966

207. Акције Гестапоа против Зајма
народног ослобођења /

- Бранислав Божовић**
У: Комунист (12. мај 1966)
- 208. Хватање шпијуна Ота Мајера /**
Бранислав Божовић
У: Вечерње новости
(12-24. новембар 1966)
Фељтон
- 209. Рударска чета Прве пролетерске /**
Бранислав Божовић
У: Звечан (2. јул 1966)
- 1967**
- 210. Акција „Иво“ /**
Бранислав Божовић
У: Гласник (1. јул 1967)
- 211 Суза у оку: сећање на Фјодора Махина /**
Бранислав Божовић
У: Ибарске новости
(22. децембар 1967)
- 212. Тајне поруке Вису /**
Бранислав Божовић
У: Борба (1-25. мај 1967)
Фељтон у 23 наставка
- 213. Тројица против Гестапоа /**
Бранислав Божовић
У: Борба (22. јун – 8. јул 1967)
Фељтон у 15 наставака
- 1968**
- 214. Далеки одсјај ватре: сећања из рата /**
Бранислав Божовић
У: Ибарске новости (април 1968)
Фељтон
- 1969**
- 215. Досије М-459 /**
Бранислав Божовић
У: Трепча (октобар-новембар 1969)
- 216. Јока Црногорка /**
Бранислав Божовић
У: Трепча (новембар 1969)
- 217. Специјална полиција о српским лекарима /**
Бранислав Божовић
У: Лекар (5. јун 1969)
- 218. Српски Гестапо /**
Бранислав Божовић
У: Вечерње новости
(17. мај – 12. јун 1969)
Фељтон у 25 наставака
- 219. Трагом гестаповских досијеа /**
Бранислав Божовић
У: Вечерње новости
(април 1969)
Фељтон
- 1971**
- 220. Досије М-459 /**
Бранислав Божовић
У: Јединство
(16. новембар – 8. децембар 1971)
Фељтон
- 221. Јока Црногорка /**
Бранислав Божовић
У: Јединство
(26. август – 13. септембар 1971)
Фељтон
- 222. Како се калио челик /**
Бранислав Божовић
У: Звечан. (1-8. мај 1971)
Фељтон
- 223. Ко је Темпо? /**
Бранислав Божовић
У: Политика (16-23. март 1971)
Фељтон
- 224. Личности са потерница /**
Бранислав Божовић
У: Борба (7. јун – 23. јул 1971)
Фељтон у 47 наставака
- 225. Немци о устанничким данима 1941. на Косову /**
Бранислав Божовић
У: Јединство (27. новембар 1971)

226. Пао је заменик командира /
Бранислав Божовић
У: Трепча. (20. октобар 1971)
[У рубрици] Сећања...

227. Трагом тајних досијеа и
Специјалне полиције /
Бранислав Божовић
У: Јединство
(28. јануар – 8. март 1971)
Фельтон

228. О историјату, деловању и
злочинима Специјалне полиције /
Бранислав Божовић
У: Фельтон
(децембар 1971 – јануар 1972)

1972

229. Акција „Мовар“ /
Бранислав Божовић
У: Јединство (јун-јул 1972)
Фельтон

230. Из тајних досијеа Специјалне
полиције: потресна и драгоценна
сведочанства о безобзирном
обрачунањању полиције с
комунистима и њиховом храбром
и непоколебљивом држању пред
непријатељем /
Бранислав Божовић
У: Борба
(3. децембар 1972 – 20. јануар 1973)
Фельтон. Сваки наставак
има свој наслов.

1973

231. Пркосна Словенка /
Бранислав Божовић
У: Јединство
(19. октобар – 16. новембар 1972)
Фельтон

232. О борби рудара Трепче
1941. године: из необјављених
немачких докумената /
Бранислав Божовић
У: Борба (31. децембар 1972)

1973

233. Од Трепче до Рудог /
Бранислав Божовић
У: Борба (12-20. октобар 1973)
Фельтон

234. Погибија једног хероја /
Бранислав Божовић
У: Борба (19-23. мај 1973)
Фельтон

235. Рударска чета од Старог Тра
до Рудог / Бранислав Божовић
У: Трепча (2. август 1973)

1974

236. Било их је седам /
Бранислав Божовић
У: Трепча (1. август 1974)

237. Ни грам олова из Трепче
за Хитлерса: варнице устанка
на Косову / Бранислав Божовић
У: Политика (31. јул 1974)

238. Утврђен датум када
је извршена друга саботажа
у Трепчи / Бранислав Божовић
У: Политика (14. март 1974)

1975

239. Напад на жичару Трепче: из
славних дана НОП и револуције /
Бранислав Божовић
У: Политика експрес (19. јануар 1975)

240. Proleteri Rudarske čete /
Branislav Božović
U: Front (1. mart 1975)

241. Рудари прекинули ток оловне
реке за Берлин: прва варница
оружаног устанка на Косову 1941 /
Бранислав Божовић
У: Борба (29. јул 1975)

1976

242. „Мистер“ и другови /
Бранислав Божовић

- У: НИН
(15. август – 26. септембар 1976)
Фељтон**
- 243. Štrajkač u miru bombaš u ratu:
Bogoljub Čukić /
Branislav Božović
У: 4. jul (7. новембар 1976)**
- 244. У јуришу на Златном бору:
Раде Милићевић /
Бранислав Божовић
У: 4. јул (8. јун 1976)**
- 245. Уметник и ратник:
Бранко Шотра, члан КПЈ од 1931.
графичар, партизан, комесар
и командант у рату, професор
Академије примењених уметности
у миру / Бранислав Божовић
У: 4. јул (27. januar 1976)
[У рубрици] Незaboravnik**
- 1977**
- 246. Бечкерек једног јутра /
Бранислав Божовић
У: Зрењанин (4. март – 8. јун 1977)
Фељтон**
- 247. Четврта сахрана Петра Љутице
/ Бранислав Божовић
У: Вечерње новости (9. јул 1977)**
- 248. Hrabrost i prkos jedne
revolucionarke: Silvira Tomasini /
Branislav Božović
У: Rilindja (9-26. avgust 1977)
Članak na albanskom jeziku**
- 249. Храброст и пркос једне
револуционарке: Силвира Томасини
/ Бранислав Божовић
У: Борба (2-21. јун 1977)
Фељтон**
- 250. Јунак и добричина
Милун Ивановић /
Бранислав Божовић
У: 4. јул (9. avgust 1977)**
- 251. Neustrašivi puškomitraljezac
Nikola Bubalo: rudar, komunista,
proleter, narodni heroj,
pao je februara 1943 /
Branislav Božović
У: 4. jul (6. septembar 1977)
[У рубрици] Nezaboravnik**
- 252. Profesorica Silvira /
Branislav Božović
У: 4. jul (7. jun 1977)**
- 253. Страиле спасао Рударску чету /
Бранислав Божовић
У: Вечерње новости
(10. децембар 1977)**
- 254. Susreti kosovskih proletera
sa Titom / Branislav Božović
У: Rilindja (2-4. april 1977)
Feljton na albanskom jeziku**
- 255. Шпилер и његови агенти /
Бранислав Божовић
У: Зрењанин
(15. април – 27. мај 1977)
Фељтон**
- 1978**
- 256. Почетак устанка на Косову /
Бранислав Божовић
У: Јединство (29. јул 1978)**
- 257. Radnička klasa Kosovske
Mitrovice u istoriji /
Branislav Božović
У: 4. jul (30. maj 1978)**
- 258. Ратни сусрет косовских
пролетера са Титом /
Бранислав Божовић
У: Борба (24-28. мај 1978)
Фељтон**
- 1979**
- 259. Трепча 1939.: велики
штрајк рудара /
Бранислав Божовић
У: Борба (17-19. јул 1979)**

1980

260. Борбени пут Копаоничког партизанског одреда: допринос братству и јединству /
Бранислав Божовић
У: Јединство (4. јануар 1980)

261. Odvažni Okan /
Branislav Božović
У: 4. jul (19. februar 1980)

262. Пролетерски командант:
прича о народном хероју Живану
Маричићу / Бранислав Божовић
У:
Фельтон

1981

263. Komandir rudarske čete /
Branislav Božović
У: 4. jul (7. jul 1981)

1982

264. Такви су били ти наши
момци: како се Гестапо борио
против скојеваца: признања
ратних противника најмлађим
комунистима Југославије /
Бранислав Божовић
У: Дуга (26-28. август 1982)

1983

265. Каријера једног зликовца:
Ко је био Драгомир Драги Јовановић
/ Бранислав Божовић
У: Илустрована политика
(12, 19, 26. април и 3. мај 1983)

266. Лицем у лице са истедником /
Бранислав Божовић
У: Илустрована политика
(24. мај 1983)

1984

267. Човек са потернице /
Бранислав Божовић
У: Фельтон (мај 1984)
Фельтон. Сваки наставак
има свој наслов.

268. Пронађи и ухапсити /

Бранислав Божовић
У: Борба (20. јануар 1984)

269. Шпилер на оптуженичкој клупи
/ Бранислав Божовић
У: Дневник
(18. фебруар – 8. март 1984)
Фельтон. Сваки наставак
има свој наслов.

1985

270. Skojevci govore:
šljive nisu ni dirnuli /
Branislav Božović
У: ITD (10. jun 1985)

1986

271. Били смо сведоци /
Бранислав Божовић
У: Октобар (октобар 1986)

272. S trubom i mitraljezom /
Branislav Božović
У: Front (17. октобар 1986)

1987

273. Директиву је дао Тито:
акције у Трепчи и Белом Брду
1941. године /
Бранислав Божовић
У: Трепча (9. децембар 1987)
[У рубрици] „Наши јубилеји“

274. Још истина смета /

Бранислав Божовић
У: Вечерње новости (1. август 1987)

275. Неко фалсификује историју
Косова / Бранислав Божовић
У: Борба (10. август 1987)

276. Сећање на славне дане:
свечано обележавање годишњице
прве оружане акције на Косову /
Бранислав Божовић
У: Трепча (3. август 1987)
Извод из говора при
обележавању годишњице...

1988

277. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a /
Бранислав Бојовић
У: 4. jul (13-18. oktobar 1988). Feljton.
Сваки наставак има свој naslov.

1990

278. Квислинзи на Косову /
Бранислав Бојовић; Милорад Вавић
У: Политика
(18. октобар – 16. новембар 1990)
Фельтон. Сваки наставак има свој naslov.

1996

279. Специјална полиција у окупираним Београду 1941 /
Бранислав Бојовић
У: Политика експрес
(28. март – 5. април 1996) Фельтон.
Сваки наставак има свој naslov.

ФИЛМОВИ

180. Десант на Дрвар / сценарио и режија за филм Фадил Хацић [et al].
Београд: Авала филм, 1963. 2.885 m;
tp. 35mm [Stručni konsultant
(savetnik na scenariju i realizaciji)] /
Branislav Božović
Igrani dugometražni film

181. Џрвени удар / сценарио и режија Предраг Голубовић; сценарио
Бранислав Бојовић и Ратко Ђуровић.
Приштина: Косово филм; Београд:
Авала филм; Центар филмских
радних једињица СР Србије, 1974.
2.600m; tp. 35 mm
Играни дугометражни филм у колору

182. Izdajice i ratni zločinci /
i scenario i režija Stole Janković
U: Filmografija jugoslovenskog filma
1976-1980. Beograd: Institut za film
(1976). 2.192 m. Stručni konsultant za
film / Branislav Božović
Dokumentarni dugometražni film

183. Оркестар једне младости /
сценарио и режија Светислав
Павловић [et al]: Авала филм: Унион
филм, Београд, 1985. 2.790 m; 35 mm.
[Сарадник на сценарију] / Бранислав
Божовић, Играли дугометражни
филм у колору

ПРИЛОЗИ О Б. БОЖОВИЋУ У ПЕРИОДИЦИ

281. Битка на Сутјесци у сећању
учесника / рубрику припремили Сл.
Вујица и Р. Лазаревић
У: Борба (29. јун 1958)
О Браниславу (Бане) Божовићу,
борцу Прве пролетерске бригаде,
учеснику битке на Сутјесци.

282. Kako je nastala „Rudarska četa“
/ D. D.
У: 4. jul (22. jul 1975)
Članak o B. Božoviću povodom
dobijanja nagrade „4. jul“.

283. Песма је била претходница /
Б. Милосављевић
У: Ибарске новости (6. децембар 1987)
[У рубрици]: Из ратних дана наше
армије. О ратној прошлости
партизана и бораца Прве пролетерске
бригаде Бранислава (Банета)
Божовића.

284. Kogurcija cvetala, stranke
podmetale kao i danas /
Rada Kovačević
U: „Revija 92“ 11:11 (2005). Str. 18-19
Intervju sa B. Božovićem povodom
izlaska knjige „Tri decenije časopisa
Policija“.

285. Божовић, Бранислав Бане:
(1921), историограф
У: Српска породична енциклопедија:
Би-Бр [књ. 4]. Београд: Народна
књига: Политика ХМ (2006). Стр. 82
Одредница у енциклопедији

ИСТРАЖИВАЊА И МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

Зборник радова

Издавач:

Музеј жртава геноцида, Београд,
Трг Николе Пашића 11/III
Тел/факс: ++381 11 339883;
E-mail: yumg@bitsyu.net

За издавача:

Ненад Ђорђевић

Уредник:

Јован Мирковић

Лектор и коректор:

Раша Станисављевић

Графичко уређење:

Велимир Бранковић

Корице:

Лука Тадић

Штампа:

Штампарија „Жиг“, Београд,
Булевар Арсенија Чарнојевића 213/32
Тел/факс: ++ 381 11 3730106

Тираж:

500 примерака

ISBN 978-86-86831-10-1

Copyright© 2012, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

Београд, 2012

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

